

ISSN 2411-6076 01

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№1 (73) 2019

қаңтар, ақпан, наурыз, 2019

январь, февраль, март, 2019

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Ә.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Малбаков**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, филология ғылымдарының кандидаты, **А.Қаршығаева**, филология ғылымдарының кандидаты, (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Ғ.Сыздық**, академик НАН РК; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Ә.Д.Сүлейменова**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Демір**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **М.Малбаков**, доктор филологических наук, проф.; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, кандидат филологических наук, **А.Қаршығаева**, кандидат филологических наук (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры,
информации и общественного согласия

МРНТИ16.31.61

Ә. Жүнісбек

A. Baitursynuly atındaғы Til bilimi institutu, doctor. prof.

ORTAK TÜRK ALFABESİNİN UYGULANMASI KAZAK DİLİNDE GERÇEKLEŞTİRİLMİŞTİR

Özet. Öz: Makallede, 34 harften oluşаn latin yazısı esaslı Ortak Türk Latin Alfabetesinin geliştirme ve gerçekleştirme problemlerinden bahsedilir. Ses bilgisi uzmanları tarafından Türk seslerinin tüm sırasının mafsalı anlatılmış, sınıflandırma tabloları yapılmıştır. Ortak Türk Alfabetesinin deneyimli uygulanması Kazak dilinde gerçekleştirilmiştir. Latin alfabetesini «bir ses – bir sembol (harf)» prensibine dayanarak yapmak sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Kazak dili, alfabe, ses, harf, metin.

Ә. Жүнісбек

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ОРТАҚ ТҮРКІ ӘЛІПБИІ МЕН ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ФОНЕТИКАСЫ

Аннотация. Мақалада ортақ латын әліпбиін дайындаудың амалы ұсынылады. Ортақ әліпби негізіне арнайы алынған 34 таңба алынған, олардың жасалымы талданып, кестелер құрастырылған. Ортақ әліпбидің алғашқы үлгісі қазақ тіліне арналып жасалған. «Бір таңба – бір дыбыс» ұстанымы басшылыққа алынған.

Тірек сөздер: Түрік тілдері, қазақ тілі, әліпби, дыбыс, әріп, мәтін.

A. Zhunisbek

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of Philological sciences, professor,
Almaty, Kazakhstan

COMMON TURKIC ALPHABET AND PHONETICS OF TURKIC PEOPLES

Annotation. The article is devoted to the problem of development and implementation of the common Turkic alphabet based on Latin script which consists of 34 letters. The phonetic specialists have described the articulation of the whole composition of the Turkic sounds and compiled a classification table. Experimental application of the common Turkic alphabet with regard to the Kazakh language is carried out. The principle «one sound – one sign (letter)» when compiling the Latin script is proposed.

Keywords: alphabet, sound, letter, text, Turkic languages, the Kazakh language.

Türk halklarının günümüzde kullanmakta olduğu alfabeler; Latin, Kiril (Slav) ve Arap yazılarına dayanarak çok çeşitli yazı sistemlerini oluşturmaktadır. Bundan dolayı ses yapısının benzer ve akraba olmalarına rağmen Türk dillerinin alfabeleri ile yazım örnekleri birbirinden çok farklıdır. İşte bu yüzden Türk dillerinin yazı sistemlerini birleştirme, güncel konulardan biri olmaktadır.

Ortak Türk alfabesi Türk halklarını birleştirme işleminde kazançlı bir çözüm yoludur.

Sadece bilimsel (teori) gerekçelere dayanan bir alfabenin yardımıyla tüm Türk yurduna okunuşu/söylenişi anlaşılır ortak metin oluşturulabilir. Onun için belli bir dille uğraşan bilim adamları alfabe örneklerini tek bir şekilde ibraz etmelidir.

İlk önce Türk dilbiliminin (ses bilgisinin) önemli ilkeleri «Avrupa merkezçiliği» etkisinden arıtılmalıdır. Çünkü maalesef günümüze kadar eskiden Sovyetlere (Sovyetler Birliği)ine) bağlı olan Türk devletlerinin yazı sistemi bakımından Rus edebiyat ve imla-kuralların etkisinden kurtulamamakta. Dilin hakiki ses bileşimi ile alfabe sembollerinin arasında pek çok farklılık (çatışma diyebiliriz) var. Sözcüğün söylenişi (doğru telaffuzu) ile yazılışı (imlası) arasındaki fark açılmakta. Bu gibi çatışmalar Türk lehçelerinin alfabetesini düzenlemeye engel olur. Böylece ses türlerinin birbirine yakın ve benzer olmasına rağmen Türk alfabeleri kendi aralarında uyumsuz olmakta. Uyumsuzluk, alfabe bileşimindeki sembol (harf) sayısından ve ortak bir sesi farklı işaretlemekten hissedilir.

Türk seslerini kendi arasında uyumlandırarak tahlil etmede esas olabilecek bir teorik ilke olmalı. Böyle bir ilke, Türk lehçelerinin temel morfonolojik kuralı olan ses uyumu (singarmonizm)»dur. Uyum teorisinin sonucunda söyleniş ile yazılış (imla) kendi arasında uyumu bulur.

Bize göre «bir sese karşılık bir harf» prensibine göre hazırlanan bir alfabe, doğru bir alfabadir. Her bir sesin tek tek belirlenmesi:

- elin alışkanlığını kolay kalıplaştırır;
- gözlerin algısını kolaylaştırır;
- söyleniş (doğru telaffuz) ve yazılış (imla) kendi arasında uyumu bulur;
- metodolojik kuralların sayısını hemen azaltır.

Dolayısıyla «bir sese bir harf» prensibine göre her harf tek okunuşa (söylenişe) sahip olur. Okunuşu (söylenişi) iki yada ondan fazla olan harf, doğru bir harf değildir.

Türk yazı sistemiyle ilgili 1991-1993 yıllarında yapılan çeşitli seviyede toplantıların sonucunda bağımsız Türk devletleri 34 sembolden oluşan ortak bir alfabe modeli sunmuştu (orijinaldeki Nη sembolünü yazmaya uygun Dη sembolüyle değiştirdik).

Aa, Əə, Bb, Cc, **Çç, Dd, Ee, Ff, Gg, Gğ,**
Hh, İı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Dη,
Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv,
Ww, Xx, Yy, Zz

Buradaki hedef, Türk devletleri Latin yazı sistemini kabul ederse o zaman gerekli harfleri bu 34 sembolün arasından seçilmesini sağlamaktır. Böylece Türk halklarının yazı sistemi bir şekilli olacak (birleştirilecek). Elbette sözcüğün söylenişi (okunuşu) her milletin kendi lehçesine göre farklı olabilir, ama sözcüğün grafik görüntüsü (resmi) tüm Türklere alışık olur. Böylece ortak metin kalıplaşacak ve birisinin yazdığını diğeri kolay okuyabilecek. Ayrıca böylelikle önemli bir sorun daha çözülecek, çünkü ortak yazı sistemi, Türk halklarını birleştirme imkanı sağlar.

Maalesef Kazak uzmanların ortak alfabe hakkında yanlış bir kanısı var: Onlar ortak Türk alfabetesini Türkiye Türkçesinin alfabeti olarak algılamakta ve «Ruslar ve Kirilcenin «abilik» etkisinden ayrılıp hemen Türkler ve Türkiye Türkçesi alfabetinin «abilik» etkisinde mi kalacağız?» diye direnmekte.

Elbette meselenin böyle aktarılmasının doğru olmadığıdır. İlk olarak geçen yüzyılın 20»li yıllarında bütün Türk lehçelerinin Latin alfabetesine geçmesi gerekir denmesi ortak bir karardır. O zaman Türkiye Türkçesi Latin alfabetesine zorlanmadan geçti, Sovyetler Birliği»ne bağlı Türkler ise «kızıl politika»nın etkisinden dolayı geçemedi. O tarihten beri Latin alfabetesinin tek sahibi yalnızca Türkiye Türkçesi oldu. Latin alfabetesini muhafaza edip günümüze kadar getirenin de Türkiye Türkçesi olduğunu itiraf edemeyiz. İkincisi, kimse, «Ortak Türk alfabetesinin sahibi benim» diyemez, o, Türklerin de değil, Kazakların da değil, Azeri ve diğerlerinin de değil, tersine bütün Türk Yurduna ait ortak yazı sistemi modelidir. Bu yüzden onu ortak yazı sisteminin modeli diye anlamalıyız, dolayısıyla o tüm Türk Yurdunundur. Üçüncüsü, ortak Latin alfabeti bütün Türk lehçelerinin fonemler sırasını tamamen ve doğru kapsamakta, o yüzden de ortak alfabe olarak tanınmakta.

Öyleyse bu ortak alfabe kullanmanın yollarına bakalım. Şimdi her dilin alfabeti sadece sesin duyuluşu ve algılanması (persepsiyonu) yoluyla yapılır, yani sesi nasıl duyarsak alfabe harflerini de öyle düzenleriz. Bu, alfabe düzenlemenin en kolay yoludur. O yüzden de hepimiz sadece bu yönü kullanmaktayız. Elbette bu metodu reddetmemeliyiz, ama bu tek bir şekli ve yetersiz bir çözümdür. Tecrübeye göre sesin duyuluşu ve algılanması yardımıyla doğru ve tam bir alfabe yapılamaz, az da olsa kusur ortaya çıkar (aşağıdaki özel örneklerle ispatlıyoruz).

Bu durumda ne yapmalıyız? Alfabe harflerini seçerken her sesin mafsalına dayanmalıyız. Bunun sebebi sadece sesin mafsalına dayanarak düzenlenen alfabe doğru olacaktır. Örnek olarak Kazak milli alfabetesinin nasıl düzenlendiğine bakalım. Önce Kazak diline özgü ses bileşimi ile ses sistemi doğru belirlenmelidir.

Aşağıda ünlü ve ünsüz fonemlerin sınıflandırılma tabloları sunulmakta (Tablo 1, 2). Her fonem özel yapılm (mafsal), duyuluş (persepsiyon) ve ayırıcı (diferansiyel) belirtilerine göre kendi hücrelerine yerleştirilmiştir. Tablolar, özel fonemlerimizin bileşimi ile onların sistemini net olarak gösteriyor. Bunların dışında Ünlü ve Ünsüz fonemleri aramamalıyız.

Latin alfabetesinin sembolleri işbu ayırıcı belirtilere ait uluslararası modelden seçilmiştir.

Öyleyse Kazak dilinin özel fonem bileşimini inceleyip sistemini tanımlamalı, sonra da Latin alfabetesini düzenlemeye geçmeliyiz. Sisteme uyumlu alfabe de o zaman ortaya çıkar:

Tablo 1. Kazakçadaki Ünlü Fonemlerin Sınıflandırılması

Kazakçadaki Ünlü Fonemler		Dilin düz pozisyonuna göre	Yapılım yeri			
			Dil ortası		Dil arkası	
		Dengesiz sesler	Labial sesler	Dengesiz sesler	Labial sesler	
Bileşimi	Boş sesli	Açık sesli	ä		a	
		Üst sesli	ı	ü	ı	u
	Dar sesli		e	ö		o

Kaynak: Prof. Dr. Alimkhan Zhunisbek»in kendi çalışması

Bu tablolarda gösterilen Kazakçanın ünlü – ünsüz fonemlerinden başka Kazakça fonem yoktur, dolayısıyla onları aramanın lüzumu da yoktur. Bunu söylememizin sebebi, Kazak dilinin alfabe bileşimine Rusça harfler/fonemlerin taşınmış olmasıdır, onlardan mutlaka kurtulmalıyız. Kurtulmanın yolu isemafsal çekimidir. Tablolarda yer bulmayan fonem, Kazakçanın fonemi değildir.

Tablo 2. Kazakçadaki Ünsüz Fonemlerin Sınıflandırılması

Yapılım Şekli	Ses uyumu Dudak-dudak	Yapılım yeri			
		Dil ucu	Dil ortası	Küçük dil	
Çapraz ses Sesli Dolgun	Sağır	p	t	k	q
		b	g	ğ	
		m	(ñ)	ñ	
Frikatif ses	Düz kesik ses	Sağır	ş		
		Sesli			
		Dolgun		(y)	y
	Kompakt ses	Sağır		s	
		Sesli		z	
		Dolgun	w		
	Titreyen ses		r		
Yan ses		l			
Eğdi ses	Sesli	j			

Kaynak: Prof. Dr. Alimkhan Zhunısbek»in kendi çalışması

Tabloda gösterildiği üzere Kazakçada 9 ünlü, 17 (19) ünsüz fonem vardır. Özel fonemlerin toplamı, 26 (28)»dir. Şimdiki Kazak Kiril alfabesinde 42 harf vardır. Kazak dilindeki özel fonemleri temsil edecek semboller ortak Türk alfabesinden kolaylıkla seçilebilir.

Ortak alfabeden üretilmiş Kazak alfabesini «milli alfabe» olarak adlandırıyoruz.

Kazak Milli Latin Alfabesi

Aa, Əə, Bb, Dd, Ee, Gg, Ğğ, Iı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Dñ, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Ww, Yy, Zz

Ortak alfabe modeli, her bir Türk lehçesinin alfabesini düzenlemek için fazlasıyla yeterlidir. Elbette birkaç istisna fonem de kesinlikle olur, bu durumda sembolünü o dilin uzmanları seçer, ama onlar da farklı sembolün (harfin) kullanıldığını söylemeli.

Ancak Kazak milli alfabesi modeli hükümet tarafından kabul edilmedi. Çünkü uzmanlardan alfabe bileşimi İngilizce Latin klavyesindeki 26 sembole uygun olsun diye talep edilmiş. O talebe uygun olarak hazırlanan iki alfabe modeli (digraf ile kesme işaretli) toplumdaki çok eleştiriyi aldı. Bunun üzerine tiz vurgulu (akutlu) üçüncü proje sunulmakta. Fakat bu projenin içeriği de, alfabe düzenleme teorisi ile Kazakça ses bilgisi ve dilbilgisi yapısına aykırı ve çok ciddi hatalar barındırmakta. Bizim «dili bilgisayarla uyumlu hale getirmek yerine özel program yardımıyla bilgisayarı dile uyumlu hale getirmeliyiz» değişimiz işte buradan çıkmıştır. Bilgisayara uygun alfabe arama gayreti halâ bitmedi.

Tecrübeye dayanarak söyleyebiliriz ki ortak alfabenin yazılış ile okunuşuna hemen alışıp öğrenmek mümkündür. Aşağıda «milli alfabe» kurallarına uygun olarak yazılan Muhtar Awezov»un *Abay Yolu* adlı romanından kısa bir parça verildi, herkes okumaya çalışsın:

Uş kündik joldıñ bügingi, soñğı künine bala şakirt barın saldı. Qorıqtan küñ şığa atqa mineyik dep asıqqan-dı. Buni qaladan alıp qaytqalı barğan aǵayını Baytastı da tañ atar-atpas-ta özi oyatıp turǵızıp edi. Küñ uzın attan da tüspey, özge jürğınşilerden oq boyı alda otırǵan. Key-keyde özine tanıs Köküyirim men Buwratiygen, Taqırbulaq sıyaqtı qonıs-qudıqtardıñ tus-tusına kelgende bala oqşaw şıǵıp, astındaǵı jaraw qula bestisin aǵızıp-aǵızıp ta aladı. ...
-Mıma balanıñ awılǵa asıǵuwın-ay!

Peki «milli alfabe» ile özel sözcüklerin yazılışını başardık diyelim. Dilimize giren binlerce

isim ve terimin yazılışı nasıl olacak? Onun da çözümü bulundu, yalnızca Türk lehçeleri değil, Arapça da, Çince de, Avrupa dillerinin hepsi de uluslararası modele göre yazılmakta, bizde de bu model kabul edilecek: Mesalâ, [Sochi-2014], [Russya], [Federatcyä], [Moskow].

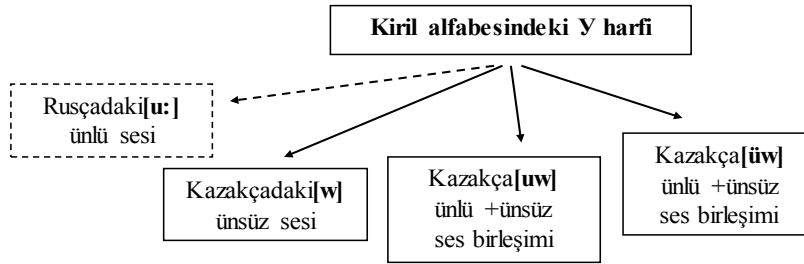
Bundan önce alfabe düzenlerken duyuluşa (persepsiyona) ve algılamaya uymaya ihtiyaç yok demiştik. O, duyuluş ve algılamaya dayanmanın sonuçları iseşunlardır:

1. Kazakçada [w] dudak ünsüzü var, ünsüz duyuluşuna göre Rusların [u:] ünsüzüne benzer. Biz buna «yalan duyuluş» demiştik, çünkü o, hakiki duyulum değil. Rusçanın etkisiyle [w] ünsüz sesine Kirilce ünlü «y[u:]» sembolünü kullandık. Sonucunda imla kurallarımız karmakarışık çatışmalarla doldu. Yalnızca «y[u:]» sembolünün Kazakçadaki doğru telaffuz (söyleniş) modeli 4 türlü oldu (Şekil 1): Rusçanın «y[u:]» ünlüsünü, Kazakçanın [w] ünsüzünü, kalın ünlü ve ince ünlü ile ünsüz ses birleşimini ([uw] ve [üw]) belirten tek harf oldu.

Bir sesi birkaç (iki, üç) sembolle belirtmek dünyanın yazı tecrübesinde vardır. Bir sembolvasıtasıyla birkaç ses ve sesler sırasını belirtmek ancak Kazakçada var. Kazak alfabesindeki Kiril alfabesinden alınan «Й [i:]» harfinin durumu bundan daha zor, onun 8 farklı okunuşu var.

Eğer alfabenin bu tür kusurları şimdiden çözülmezse bir nesilden sonra, hatta nesil değişmeden günümüzde de Kazakçanın [w], [y] gibi özel ünsüzlerinin kaybolma tehlikesi var.

2. «Yalan duyuluş» Azeri, Türkiye, Özbek Türkçelerinde de var (Tablo 3). Bu lehçelerdeki dudak [β] ünsüzü İngilizcedeki diş dudak [v] ünsüzünün duyuluşuna benzediğinden bu sembolle belirtilir, örneğin «va» yada «və». Oysa, tekrarlayalım, bir nesilden sonra veya günümüzde İngilizceyi büyük çapta öğrenmiş olan gençlerin konuşmasında dudak [β] özel ünsüzünü bulamayacağız: [β] demek yerine [v] diyecekler, yani bu ses bilgisi uzmanları için düşünülecek şey.

Şekil 1. Kiril alfabesindeki «Y» harfinin imlası

Kaynak: Prof. Dr. Alimkhan Zhunisbek»in kendi çalışması

Tablo 3. Türk Lehçelerindeki Ünsüzlerin Karma Sınıflandırması

Türk lehçelerindeki ünsüzlerin transkripsiyonu	
Yapılım Şekli	S e s Yapılım yeri uyumu
	Dudak-dudak
	Dudak-diş
	Diş-diş
	Alveoler
	Anterior
	Dilim ortası
	Dilim önü
	Küçük dil
	Gırtlak

Eğdi ses	Sağır	p		t	k	q	
Sesli		b		d	g	--	
Dolgun		m		n	ŋ	ŋ	
Kesik ses	Düz kesik ses	Sağır		θ	ʃ		χ h
	Sesli			ð	ʒ		y
	Dolgun						y
	Kompakt ses	Sağır	φ	(f)	s		
	Sesli		β	(v)	z	g	
	Dolgun		w			y	
Titreyen ses				r			
Yarı kapantılı ses				l			
Sesli	Sağır			ts	te		
				dʒ			

Kaynak: Prof. Dr. Alimkhan Zhunısbek»in kendi çalışması

Tablada gösterilmiş gibi dudak [β] ile diş-dudak [v] seslerinin mafsalı aynı değil o yüzden onlar komşu iki sütüne ayrı ayrı yerleştirildi ve duyuluşunun benzediğine rağmen onlar aynı olamaz. Gençler, şimdi okul liseden beri İngilizce öğreniyorlar. Onlar [v] ünsüzünün diş-dudak mafsalına alışmış ama dudak [β] ünsüzü alfabelerin hiç birisinde yoktur. Bununla beraber özel ünsüz de kaybolur diyen tehlike var belki gençlerin konuşmasından da kayboldu. Meselenin çözümünü şu lehçelerin uzmanları bulsun.

Konumuzu özetleyerek böyle bir teklifte bulunuruz. Türk devletlerinin her birisi kendi alfabetini kabul etmekte, Kirilcenin çağındaki gibi birisinin yazısını birisi anlayamaz oldu. Peki her devlet kendi alfabetine sahip çıksın ona aykırı göstermemeliyiz. Fakat önce anlatılan Ortak Alfabeti kullanarak beraber hem gazete hem de dergi yayımlayabilseydik. Türk halklarının hepsinin edebiyatından, eserlerinden, çocuk edebiyatından kısa parçalar, meşhur insanlar hakkında bilişsel bilgiler yayınlansa. Onun için ilk önce Türk Yurdunun evladları ve Türk dilleri üzerinde çalışan aydınlarımız katılmalı. En önemlisi böyle yayını Türklerin hepsi okuyabilecek.

Bu kadar düşünceli teklive dikkat çekmenizi rica ederim.

Üzündü

Uli dalanıñ jeti qiri

Keñistik – barlıq nәrseniñ, al uwaqıt – bükül oqıyǵanıñ ölçömi. Uwaqıt pen keñistiktiñ kökjıyeǵı toǵısqan kezde ult tariyqı bastaladı. Bul jay ğana әdemi aphorizm emes. Şın mäninde, nemister-diñ, italyalıqtardıñ nemese ündi qalıqta-rınnıñ jılnamasına köz jügirtsek, olardıñ mıñdaǵan jıldı qamırtın töl tariyqındaǵı ulı jetistikteriniñ deni osı elder qazır meken etip jatqan awmaqtaǵa qatıstılıǵı jöninde suraq tuwındaytını orındı. Әriyne, ejelgi Rım degen qazırǵı İtalya emes, biraq italyalıqtar özderiniñ tariyqı tamırınmen maqtana aladı. Bul – orındı maqtanış. Sol sıyaqtı, ejelgi gottar men bügingi nemister de bir qalıq emes, biraq olar da Germanyanıñ mol tariyqı murasınıñ bir bölşegi. Polietnikalıq bay мәdeniyeti bar ejelgi Ündistan men bügingi ündi qalqın tariyqı tolqınında üzdiksiz damıp kele jatqan biregey örkeniyet retinde qarastıruwǵa boladı. Bul – tariyqqa degen durıs ustanım. Sol arqılı tüp tamırımızdı bilüwge, ulttıq tariyqımızǵa tereñ üñilip, onıñ kürmewli tüyinin şeşüwge mümkindik tuwadı. Qazqstan tariyqı da jeke jurnaqtarınmen emes, tutastay qalıpında qazırǵı zamanawıy ğılım turǵısqan qaraǵanda tüsinikti boluwǵa tiyis. Oǵan qajetti дәyekterimiz de jetkilikti. Birinşiden, qosqan ülesteri keyinrek söz bolatın protomemlekettik birlestikterdiñ deni Qazaqstan awmaǵında qurılıp, qazaq ultı etnogenezinıñ negizgi elementterin qurap otır. Ekinşiden, biz aytqalı otrǵan zor мәdeniy

жетistikter şoğırı dalaızğa sırttan kelgen joq, kerisinşe, köpşiligi osı keñ-baytaq ölkede payda bolıp, sodan keyin Batis pen Şıǵısqa, Küngey men Teriskeyge taraldı. Üşinşiden, keyingi jıldarı tabılğan tariyqıy jädigerler bisdiñ babalarımızdıñ öz zamanındaǵı eñ üzdik tekhnologyalıq jañalıqtarğa tikeley qatısı bar ekenin ayǵaqtaydı. Bul jädigerler Ulı dalanıñ jaqandıq tariyqtaǵı ornına tıñ közqaraspen qarawğa mümkindik bere-di. Tipti, qazaqtıñ keybir ruw-taypalarınñ atawları «qazaq» etnoniminen talay ğasır burın belgili bolǵan. Osınıñ özi bizdiñ ulttıq tariyqımızdıñ kökjıyegi buǵan deyin ayılıp júrgen kezeñnen tım әride jatqanm ayǵaqtaydı. Ewropatcen-tristik közqaras saqtar men ğundar jәne basqa da бүgingi türki qalıqtarınıñ arǵı babaları sanalatın etnostıq toptar bizdiñ ultımızdıñ tariyqıy etnogeneziniñ ajıra-mas bölşegi bolǵanı tuwralı bultartpas faktilderdi körüwge mümkindik bergen joq. Sonımen birge uzaq uwaqtıtan beri bizdiñ jerimizde ömir sürip kele jatqan köptegen etnostarğa ortaқ Qazaqstan tariyqı tuwralı söz bolıp otırǵanın atap ötkenimiz jөн. Bul – түрli etnostardıñ köptegen көrnekti tulǵaları өз ülesterin qosqan бүkil qalqımızğa ортақ tariyq. Бүginge төl tariyqımızға оñ көzqaras kerek. Biraq qандаy da bir tariyqıy оqıyǵanı таңдамалı және konyukturalıq турǵıdan ǵана sıypattawmen shektelüwge болмайdı. Aq pen qara – bir-birinen ajıramaytın uǵımdar. Bular өзара birleskende jeke adamdardıñ da, tutas qalıqtardıñ da ömirine qaytalanbas renk beredi. Bizdiñ tariyqımızda qasiretti sәtter men qayǵılı оqıyǵalar, surapıl soǵıstar men qaqtıǵıstar, әlewmettik turǵıdan qawipti sımaqtar men sayasıy quwǵm-sürginder az болмаді. Munı umıtuwға qaқımız joq. Köpqrılı әri awqımdı tariyqımızdı durıs tüsinip, qabılday bilüwimiz kerek. Biz basqa qalıqtardıñ rölın төmendetip, özimizdiñ ulılıǵımızdı көrseteyin деп otırǵanımız joq. Eñ bastısı, biz naqtı ǵılımıy derekterge süyene otırıp, jaqandıq tariyqtaǵı өз rölimizdi bayıppen әri durıs payımdawға tiyispiз. Sonımen, Ulı dalanıñ jeti qırına toqtalayıq.

I. ULT TARIYQINDAǴI KEDISTIK PEN UWAQIT

Bizdiñ jerimiz materyaldıq мәdeniyettiñ köptegen дүниyeleriniñ payda болған орнı, bastaw bulaǵı desek, asıra aytqandıq emes. Qazirgi qoǵam ömiriniñ ajıramas bölşegine aynalǵan köptegen buyımdar kezinde bizdiñ ölkemizde oylap tabılğan. Ulı dalanı meken etken ejelgi adamdar talay teqnikalıq jañalıqtar oylap tawıp, burın-soñdı qoldanıлмаған jaña quraldar jasaǵan. Bulardı adamzat balası jer жүziniñ әr түkpirinde әli күнге deyin paydalanıp keledi. Köne jılnamalar бүgingi qazaqtardıñ arǵı babaları ulanǵayır Ewrazıya qurlıǵındaǵı sayasıy және ekonomikalıq tariyqtıñ betalısın talay ret түbegeyli özgertkeni tuwralı sır şertedi.

1. ATQA MİNÜW MӘDENİYETI

Atqa minüw мәdeniyeti men jılqı şaruwaşılıǵı jer жүzine Ulı daladan taraǵanı tariyqtan belgili. Elimizdiñ soltıstik öñirindegi eneolit дәwirine tiyesili «Botay» qonısında жүrgizilgen qazba jumıstarı jılqınıñ tuñǵuş ret qazirgi Qazaqstan awmaǵında qolǵa üyretilgenin дәlelledi. Jılqını qolǵa üyretüw арқılı bizdiñ babalarımız өз дәwirinde adam aytqısız üstemdikke iye boldı. Al jaqandıq awqımda alsaq, şaruwaşılıq pen әskeriy saladaǵı teñdessiz revolyutcyаǵa jol aştı. Jılqınıñ qolǵa üyretilüwi atqa minüw мәdeniyetiniñ de negizin qaladı. Bes qaruwın asınǵan salt attı sarbaz aybarlı көşpendiler imperyaları tariyq saqmısına şıqqan дәwirдиñ simvolına aynaldı. Tuw ustaǵan salt attı jawıngerдиñ bey-nesi - batırlar zamanınıñ eñ танımal embleması, sonıмен qatar attı әskerдиñ payda болuwına baylanıstı qalıptasqan көşpendiler әlemi «мәdeniy kodınıñ ay-rıqşa elementi. Avtokölik qozǵaltqıstarıınıñ quwatı әli күнге deyin attıñ күşimen öleşenedi. Bul дәstür – jer жүzinde salt attılar

üstemdik qurğan ulı dөwirge degen qurmettin belgisi. Biz әlemniң barlıq tükpirine ejelgi qazaq jerinen tarağan osınaw ulı tekhnolo-gyaliq revolyutcyanıñ jemisin adamzat balası XIX ғasırға deyin paydalanıp kelgenin umıtpawға tiyispiz. Qazirgi kiyim ülgisiniң bazalıq komponentteri Dala örkeniyetiniң erte kezeñinen tamır tartadı. Atqa minüw мәdeniyeti salt attı jawıngerdiñ ıqşam kiyim ülgisin dүniyege әkeldi. At üstinde жүrgende ıñğaylı boluwı üşin babalarımız alғаш ret kiyimdi üstiңgi jөne astıñgi деп ekige bölди. Osılayша kәdimgi şalbardıñ alғашqı nusqası payda boldı. Bul salt attı adamdardıñ at qulağında oynawına, urıs kezinde erkın qıymıldawına мүмkindik berdi. Dala turğındarı triden, kiyizden, kendir men жүnnen, kenepten şalbar tiktі. Sodan beri mıñdağan jil ötse de, ki-yimniң osı türi özgere qoymadı. Qazba jumıstarı kezinde tabılған көне şal-barlardıñ eş ayırması joq. Sonımen qatar бүgingi etikterdiñ barlıq türi köşpendiler atqa mingende kiygen jumsaq öкşeli saptama etiktiñ «muragerleri» ekeni belgili. At üstinde жүрген köşpendiler taqımına basqan säygүligine neғurlım erkin minip жүrtwi üşin biyik er-turman men үzenğini oylap taptı. Bul jañalıq salt attı adamniң at üstinde qaqqan qazıqtay mıғım oturuwına, qolındağı qaruwın eş qıymdıqsız jөne neғurlım tiyimdi qolda-nuwına мүмkindik berdi. Babalarımız şapqan attıñ üstinen sadaq tartuwdı barıña jetildirdi. Soğan baylanıstı qaruwdıñ qurılımı da өзgerip, күrdeli, ıñğaylı әri quwattı bola tüsti. Masaғına qawırsın tağılıp, metalmen uştalған jebe beren sawıttı tesip ötetin köbebuzarға aynaldı. Qazaqstan awmağında ömir süрген türki taypaları oylap tapqan tağı bir teqnoqyaliq jañalıq – qılış. Onıñ oqtay түzүw nemese iyilgen жүzi – erekşe belgisi. Bul qaruw еñ mañızdı әri keñ taralған soғıs quralına aynaldı. Sarbaz ben onıñ mingен atın qorғawға арналған sawıttı da alғаш ret babalarımız jasaған. Ewrazya köşpendileriniң ayırıqша mañız-dı jañalıғına balanған muzday temir qursanған attı әsker osılayша payda boldı. Otı qaruw payda bolıp, jappay qoldanısqа engenge deyin attı әskerdiñ damuwı bizdiñ dwirimizge deyingi I mıñjıldıq pen bizdiñ dөwirimizdiñ I ғasırı arasında köşpendilerdiñ uzaq uwaqıt boyı burın-soñdı bolmaған jawın-gerlik üstemdik ornatuwın qamtamasız etken jasaqtıñ erekşe türi – aybarlı attı әskerdiñ qalıptasuwına ıqpal etti.

2. ULI DALADAĞI EJELGI METALLURGYA

Metall öndirüwdiñ amal-tәsilderin tabuw tariyqtıñ jaña kezeñine jol aşıp, adamzat damuwınıñ barısın түbegeyli өзгertti. San aluwan metall kenderine bay qazaq jeri – metallurgya payda bolған alғашqı ortalıqtardıñ biri. Ejelgi zamanda-aq Qazaqstanıñ Ortalıq, Coltüstik jөne Şıғıs aymaqtарında taw-ken öndirisiniң oшаqtarı payda болıp, qola, mıs, mırış, temir, күmis pen altın qorıtpaları alma bastadı. Ata-babalarımız jaña, neғurlım berik metalдар öndirüw isin damıtp, olardıñ jedel teqnoqyaliq ilgerilewine jol aştı. Qazba jumıstarı barısında tabılған metall qorıtatın peşter мен qoldan jasalған әşekey buyımdarı, ejelgi dөwirdiñ turmıstıq zattarı мен qaruw-jaraqtarı bul tuwralı tereñnen sır şertedi. Osmıñ бәri ejelgi zamandarda bizdiñ jerimizдеgi dala örkeniyeti teqnoqyaliq turğıdan qanşalıqtı qarqındı damıғанnı көрсетedi.

3. AD STILI

Bizdiñ ata-babalarımız qorşaған ortamen etene ömir sürip, өздерin tabıyğattıñ ajıramas bölşegi sanaған. Bul bastı turmıs qaғıydatı Ulı dalanı mekendegen qalıqtardıñ dүniye-tanımnı мен qundılıqtарın qalıptastırdı. Öz jazuwı мен mipologyası bar Qazaq-stannıñ ejelgi turğındарınıñ ozıq мәdeni-yeti boldı. Olardıñ murasınıñ jarqın көri-nisi, көrkem bolmısı мен ruwqanıy bay-lıғınıñ ayşıqtı belgisi – «añ stili» öneri. Januwarlar beynesin turmısta paydala-nuw adam мен tabıyğattıñ өзara bay-lanısınıñ simbolına balanıp, köşpen-

dilerдің ruwqanry baǵdarın ayqındap otırǵan. Olar jırtqıstardıń, negizinen mısıq tuqımdas ańdardıń súwretin kóbi-rek qoldanǵan. Egemen Qazaqstannıń simbolarınń biri – jergilikti januwarlar áleminde siyrek kezdesetin turpatı tekti qar barısı ekeni kezdeysoq emes. Bul rette, ań stili babalarımızdıń ayrıqsa joǵarı óndiristik tájiriyesi bolǵanın kórsetedi. Olar oyuwlap keskindewdi, metalmen jumıs istewdiń teńnikasın, sonıń işinde, mıs pen qoladan balqımalar jasawdıń jüne quymalar quyuwdıń, jayma altın dayındawdıń kürdeli ádisterin jaqsı meńgergen. Jalrı, «ań stili» penomeni álemdik ónerdegi biyik belesterdiń biri sanaladı.

4. ALTIN ADAM

Bizdiń tüp-tamırımızǵa jańaşa közqaraspen qarawǵa jol aşıp, álemdik ǵılım úşin sensatcya sanalǵan jańalıq – 1969 jılı Qazaqstannıń Esik qorǵanman tabılǵan, óner-tanuwrı ǵalımdar arasında «qazaqstandıq Tutanqamona» degen atqa iye bolǵan «Altın adam». Bul jawınger talay tılsım qurıyanıń betin aştı. Bizdiń babalarımız áli künge deyin óziniń asqan kórkemdigimen tamsandıratın asa joǵarı deńgey-degi kórkem dúniyeler jasaǵan. Jawın-gerdiń altınmen aptalǵan kiyimderi ejelgi şeberlerdiń altın óńdeu teńnikasın jaqsı meńgergenin ańǵartadı. Sonımen birge bul jańalıq Dala órkeniyetiniń zor quwatı men estetikasın aýgıleytin bay mipologyanı paş etti. Dala qalqı öz kösemderin osılayşa ulıqtap, onıń mátebesin kün sekildil qudiret deńgeyine kóterip asqaq-tatqan. Qorımdaǵı sən-saltanattı jasaw-jabdıqtar ejelgi babalarımızdıń zıyatkerlik dástúrlerinen de mol qabar beredi. Jawıngerdiń janman tabılǵan kúmis keselerdiń birinde oyıp jazılǵan tańbalar bar. Bul – Ortalıq Aziya awmaǵınan bu-rın-sońdı tabılǵan jazuw atawlınıń işin-degi eń kónesi.

5. TÜRKİ ӘLEMİNІD BESİGІ

Qazaqtardıń jüne Ewrazıyanıń basqa da qalıqtarınń tariyqında Altaydıń alar ornı erekşe. Osmaw asqar tawlar ǵasırılar boyı Qazaqstan jeriniń táji ǵana emes, külli türki әleminin besigi sanaladı. Dәl osı óñirde bizdiń дәwirimizdiń I mıńjıl-dıǵınıń orta şeninde Türki dünyesi payda bolıp, Ulı dala tösinde jańa kezeń bastaldı. Tariyq pen geografiya türki memleketteri men ulı köşpendiler impe-ryaları sabaqtastıǵınıń ayrıqsa modelin qalıptastırdı. Bul memleketter uzaq uwa-qıt boyı birin-biri almasterıp, orta ǵasır-daǵı Qazaqsannıń ekonomikalıq, sayası jüne мәdeniy ömirinde öşpes izin qal-dırdı. Orasan zor keñistikti iygere bilgen türkiler ulanǵayır dalada köşpeli jüne otırqısı órkeniyettiń özindik örnegin qalıptastırıp, óner men ǵılımnıń jüne әlemdik sawdanıń ortalıǵına aynalǵan ortaǵasırılıq qalalardıń güldenüwine jol aştı. Mәselen, orta ǵasırdaǵı Otırar qalası әlemdik órkeniyettiń ulı oyıldarınń biri – Әbüw Nasır Әl-Parabiydi dünyege әkelse, türki qalıqtarınń ruwqanry köşbasılıarınń biri Qoja Aqımet Yasawi Türkistan qalasında ömir sürip, ilim taratqan.

6. ULI JİBEK JOLI

Elimizdiń geografiyalıq turǵıdan utımdı, yaǵnry Ewraziya qurılıǵınıń kindiginde ornalasuwrı ejelden әrtürlі memleketter men órkeniyetter arasında tranzittik «dәlızder-diń» payda boluwına septigin tiygizdi. Bizdiń дәwirimizden bastap bul qurılıq joldarı Ülken Ewrazıyanıń Şıǵısı men Ba-tısı, Soltüstigi men Oñtüstigi arasındaǵı sawda jüne мәdeniyet salasındaǵı bayla-nıstardıń transkontinentaldı jelisine – Ulı Jibek jolı jüyesine aynaldı. Bul jol qalıqtar arasındaǵı jaqandıq өзara tawar aynalımı men zıyatkerlik intumaqtastıqtıń qalıptasıp, damuwı úşin ornıqtı platforma boldı. Kerüwen joldarın minsiz uyım-dastırıp, qawipsizdigin qamtamasız etken Ulı dala qalqı ejelgi jüne orta ǵasırılar-daǵı asa mańızdı sawda qatnasınıń bastı дәnekeri sanaldı. Dala beldewi Qıtay, Ündi, Parsı, Jerorta tenjizi, Tayaw Şıǵıs jüne

slabyan örkeniyetterin baylanıstırdı. Alǵaş payda bolǵan sotten bastap, Ulı Jibek jolı kartası, negizinen Türik imperyalarnıń awmaǵın qamtıdı. Ortalıq Ewrazyada türkiler üstemdik qurǵan kezeńde Ulı Jibek jolı güldenüw şegine jetip, qalıqaralıq awqımda ekonomikanı örkendetüwge jәne мәdeniyetti damıtuw-ǵa septigin tiygizdi.

7. QAZAQSTAN – ALMA MEN QIZǴALDAQTIQTANI

Asqaq Alatawdıń bawrayı alma men qızǵal-daqtıń «tarıyqı otanı» ekeni ǵılımy turǵıdan дәleldengen. Qarapayım, biraq бүkil әlem үшин өзindik мәn-mañızı zor bul ösimdikter osı jerde бүr jarıp, jer жүzine taralǵan. Qazaqstan qazır de әlemdegi alma atawlımıń arǵı atası - Sibers almasınıń otanı sanaladı. Dәl osı tuqım eń көp taralǵan jemisti әlemge tartuw etti. Bәrimiz biletin alma – bizde-gi almanıń genetikalıq bir түri. Ol Qazaqstan awmaǵındaǵı İle Alatawı bawra-ymın Ulı Jibek jolınıń көne baǵtı arqılı alǵaşqıda Jerorta tenjizine, keyinnen бү-kil әlemge taralǵan. Osı tanımал jemistiń tereń tarıyqınıń simbolı retinde elimizdiń ońtüstiginde eń әsem qalalardıń biri Al-matı dep ataladı. Qazaqstan awmaǵında Şuw, İle tawlarınıń eteginen әli күнге deyin jergilikti ösimdikter әleminіń jaw-qarı sanalatın Regel qızǵaldaqtarın bas-tapqı küyinde kezdestirüwge boladı. Bul әsem ösimdikter bizdiń jerimizde Tyan-Şan tawlarınıń etegi men şöleyt dalanıń tүйiser tusında payda bolǵan. Qazaq topıraǵındaǵı osınaw qarapayım, sonday-aq erekşe gülder өз әdemiligimen көp-tegen qalıqtıń жүregin jawlap, birtindep бүkil әlemge taradı. Бүгінде jer жүzінде qızǵaldaqtıń 3 mıńnan astam түri bar, olardıń basım көпşiligi – bizdiń dala qız-ǵaldaǵınıń «urpaǵı». Qazır Qazaqstanda qızǵaldaqtıń 35 түri ösedі.

EDEBIYAT

[1] <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3264>

[2] <https://abai.kz/>

З.М.Базарбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ДЫБЫС, ФОНЕМА, ӘРІП ҰҒЫМДАРЫНЫҢ АРА-ҚАТЫНАСЫ

Аннотация: Мақала дыбыс, фонема, әріп сияқты лингвистикалық ұғымдарға арналған. Олардың өзара байланысы талданады, әрбір элементке сипаттама беріледі, олардың мәтінде іске асырылуы сипатталады. Орфографияның негізгі принциптері қарастырылады. Қазақ тілінің орфографиялық және орфоэпиялық нормалары тұрғысынан талданады.

Тірек сөздер: дыбыс, әріп, фонема, орфография, орфоэпия, төл сөздер, шеттілдік сөздер, фонематикалық принцип.

З.М. Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынова,
доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ: ЗВУК, ФОНЕМА, БУКВА

Аннотация. Статья посвящена таким лингвистическим понятиям как звук, фонема, буква. Анализируется их взаимосвязь, даются характеристики каждому элементу, описывается их реализация в тексте. Рассматриваются основные принципы орфографии. Исконные и заимствованные слова анализируются с точки зрения орфографических и орфоэпических норм казахского языка.

Ключевые слова: звук, буква, фонема, орфография, орфоэпия, исконные слова, заимствованные слова, фонематический принцип.

Z.M. Bazarbayeva

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of Philological sciences, Professor,
Almaty, Kazakhstan

CORRELATION OF CONCEPTS: SOUND, PHONEME, LETTER

Annotation. The article is devoted to such linguistic concepts as sound, phoneme, letter. Their interrelation is analyzed, characteristics are given to each element, their implementation in the text is described. The basic principles of spelling are considered. The primordial and borrowed words are analyzed from the point of view of the spelling and orthoepic norms of the Kazakh language.

Keywords: sound, letter, phoneme, spelling, orthoepy, primordial words, borrowed words, phonemic principle.

Дыбыс, фонема және әріп үшеуі үш түрлі. Фонема (грек сөзінен *phōnēma* – дыбыс, дауыс) дегеніміз қазіргі теориялық тіл білімінің негізгі ұғымдарының бірі. Сонымен, фонема деген не, оның дыбыстан айырмашылығы неде? Сөз ағымында әртүрлі дыбыстар айтылады, олардың айтылу түрі көп, шегі жоқ, бірақ олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды, оны біз фонема дейміз. Фонемаға мынадай анықтама беруге болады: тілдің ең шағын функционалды бірлігі, сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажырататын және оның құрамында болатын дыбыс типі. Фонемалар мағына айқындау жағынан жұп-жұбымен қосарланып, бір-біріне қарама-қарсы қойылады, сонда оның негізгі қасиеті, ерекшелігі анықталады.

Егер бір позицияда, бір дыбыстың орнына басқасы жүрмей, сөздің мағынасын өзгертіп жіберсе, бұл дыбыстар екі фонеманың көрінісі ретінде танылады. Осындай қасиет [a] мен [y] дауыстысына дыбыстарының арасында байқалады: *qar* деген сөзде [a] дыбысын [y] ауыстырса *qyr* деген жаңа сөз пайда болады. Кез келген нақтылы бір фонеманы әркім өз бетінше өзгертіп, басқаша жасай алмайды. Өйткені ол белгілі артикуляциялық орында пайда болу сапасы ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи, тұрақты нәрсе. Алайда фонемалар бір-бірінен тек жасалым-айтылым ерекшеліктерімен ғана ажыратылмайды, олар морфемалар мен сөздерді белгілей отырып, сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызмет атқарады, мысалы, *qal* мен *mal* сөздері тек бірінші дауыссыздар арқылы ажыратылып тұрса, *qal* мен *qol* деген сөздерде мағынаны екінші дауыстылар айырып тұр.

Әріп фонеманың таңбасы. Адам екінші біреуге өзінің ойын жазу арқылы да білдіреді. Мұндайда өз ойын түсіндіру үшін, жеке фонемаларға арналып алынған әріптік таңбалар арқылы қағаз бетіне түсіріп, сөз, сөйлем құрайды. Яғни фонема көзге көріну үшін оны таңбалайды. Әріп фонеманың таңбасы болғанымен, оның тілдегі дыбыстардың санымен бірдей болуы шарт емес. Әдетте барлық дамыған тілдерде әріптердің саны дыбыстардан кем болу керек. Қазақ тілінде керісінше болған. Мысалы дамыған француз және ағылшын тілдерінде 35, 44 фонема бар. Бұл фонемалар 26 латын әрпімен беріледі. Сондықтан латын графикасына көшуінің практикалық мәні зор. Оқушыға 26 латын әріптерін жаттауға 42 кирил әріптерінен гөрі оңайырақ болады. 32 әріппен жазуы қиын болмайды.

Жазу сөйлеу дыбыстары арқылы таңбалануымен берілетіні белгілі. Дегенмен, әріптер дыбыстарға дәлме-дәл сәйкес келуі мүмкін емес. Жазу үшін ең маңыздысы ойдың мазмұнын сақтау болып табылады. Сондықтан, жазудың бірінші нұсқалары сөздің дыбыстық жағын мүлдем көрсете алмады. Жазу тарихын еске түсірсек, ол сызбадан басталып, кейін ғана даму үдерісіне байланысты, адам сөйлеудің жазбаша түрін дыбыспен байланыстыруға ыңғайлы екендігін түсінді, себебі бұл жағдайда көп мәлімет беруге және хабар жеткізуге болады.

Жазуда дыбыстардың барлық түрінің берілуінің дәлдігі талап етілмейді, тек типтік дыбыстарды (фонемаларды) беру өте маңызды. Жазбаша және ауызша сөйлеу формалары арасындағы нақты арақатынас емле ережелер арқылы және ұлттық әліпби негізінде белгіленеді. Сөйлеу тілі ұлттық жазудың бірлігін сақтауға бағытталған.

Әріп, дыбыс мен фонеманың дұрыс ажыратылуы тек сөйлеу тілі мен жазу теориясын зерттегеннен кейін ғана мүмкін болды. Мұндай зерттеулер жақында ғана пайда болды. Қазақ тілінің материалында қалыптасқан фонема теориясы лингвистикалық заңдарды дұрыс бағалауға және әріптердің фонемалық мәндерін ескеруге мүмкіндік берді.

Барлық тілдерде ортақ бірнеше әмбебап ережелер бар: әліпбиіндегі әр таңбасының өзіндік мағынасы болуы керек және ол басқа таңбалардан ерекшеленуі тиіс, әліпбиде қосымша әріптер болмауы керек, олардың функциялары басқа таңбалармен қайталанбау керек, ұлттық емле тілдің табиғатына сәйкес болуы керек және басқа тілдердің ережелерін өз тіліне бейімдеуге болмайды [2].

Орфографияның үнемдеу заңдылығы әлемдегі барлық тілдердің негізгі принципі болып табылады. Ең үнемді әліпбиді құру мақсатында ғалымдар мен тіл мамандары фонемалар мен графемалардың ара-қатынасын көрсету үшін математикалық формулаларды шығаруға тырысты. Қазақ тілінде жазудың үнемдеу принципін жасаған қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынов болған. Ол қазақ тілінің көптеген дыбыстарын шектеулі ғана әріптермен таңбалады. Сонымен, латын графикасына негізделген жаңа әліпбиі мүмкіндігінше аз ғана әріптермен қазақ тілінің дыбыс жүйесін толық көрсетеді.

Емле дұрыс жазуды қамтамасыз етеді. Әдеби тілін меңгеру үшін емле нормаларын сақтау керек. Жақында орфографиялық тұжырымдамасына негізделген емле ережелер жасалды. Латын графикасына негізделген жаңа қазақ жазудың ережелері 9 бөлімнен тұрады.

Ұлттық емледегі дыбыстардың таңбалануына қарай орфографияның негізгі принциптері анықталады. Әлемдегі тілдер фонетикалық, дәстүрлі тарихи және фонематикалық (морфологиялық) принциптерге негізделген.

Әдетте, тілдердің алғашқы дыбыстық жазуы фонетикалық принципке негізделеді. Бұл грек және латын тілдерінің алғашқы жазуы болған. Дегенмен, тіл дамыған сайын, сөйлеу тілі өзгереді, ал жазу сол бойынша қалады. Ауызша және жазбаша сөйлеудің екі формасы арасындағы алшақтық өсіп, дыбыс пен жазудың арасында қарым-қатынас өзгеріп, орфографияның жаңа ережелері пайда болып бекітіледі.

Егер жазба сөзбен ауызша сөз бір-біріне сәйкес келіп, заң дәрежесіне көтерілсе, бұл фонетикалық жазу болып табылады. Фонетикалық жазу әріп пен дыбысты белгілеу арасындағы сәйкестікке негізделген. Бұндай жазуда айтылған дыбыстар барынша нақты немесе дәл жеткізіледі. Нақты айтқанда бұл фонетикалық транскрипцияға сәйкес келеді.

Дәстүрлі тарихи принцип бойынша, жазба сөзбен ауызша сөздің арасында үлкен айырмашылық пайда болады. Себебі жазу көптеген ғасырлар бойы өзгермейді, ал тілдің фонетикалық жүйесі дамиды, жаңа фонемалар пайда болады. Бұл принцип француз және ағылшын тілдеріне сай.

Фонематикалық принцип бойынша, дыбыстардың тек негізгі реңкі таңбаланады. Фонематикалық жазудың (морфологиялық) артықшылығы морфемнің визуальды бейнесі көрініп, оқуды жеңілдетеді. Әдетте тілдердің жазу жүйесінде үш принциптің бәрі қолданылады, бірақ бір немесе екі принцип басым болады. Қазақ тілінде негізінен фонематикалық және фонетикалық принциптер қолданылады.

Фонематикалық принцип қазақ тілінің төл сөздерде қолданылады, ал фонетикалық принцип шеттілдік сөздерге тән. Фонематикалық жазуда тек морфемдерді айыратын,

бір сөзді екіншіден ажырататын, демек, басқа бір мағынаға ие болатын дыбыстық қасиеттер ғана беріледі. Фонематикалық жазу арқылы дыбыстың негізгі реңкі таңбаланып, морфеманың бірлігі қамтамасыз етіледі. Осыған орай, фонематикалық жазуды кейде морфологиялық жазу деп те атайды. Төменде кирилл және латын графикасына негізделген сөздердің жазылуы мен айтылуы көрсетіледі.

Мысалы, з (z) әрпі сөздегі позицияға байланысты үш нұсқасында жүзеге асырылады: с (s), ш (sh), ж (j). Жазылуда қазса-*qazsa*, айтылуда [қасса-*qassa*]; жазуда тазшы-*tazshy*, айтылуда [ташшы-*tashshy*]; жазуда көз жасы-*kóz jasy*, айтылуда [көжжасы-*kójjasy*].

С (s) әрпі ш (sh) дауыссызының алдында өзгеріп, сол дыбыс түрінде айтылады: қосшы-*qosshy* деп жазылады [қошшы-*qoshshy*] деп айтылады, басшы-*bashshy* деп жазылады [башшы-*bashshy*] деп айтылады.

Н (n) әрпі сөздегі позицияға байланысты м (m) және ң (ń) дауыссыздарына айналады: сенбейді-*senbeidi* деп жазылады [сембейді-*sembeidi*] деп айтылады, көнбейді-*kónbeidi* деп жазылады [көмбейді-*kómbeydi*] деп айтылады, түнгі-*túngi* деп жазылады [түнгі-*túńgi*] деп айтылады.

К (k) және қ (q) әріптері сөздегі қоршаған дыбыстарға байланысты айтылуында өзгеріп тұрады: көк орамал-*kók oramal* деп жазылады, [көгорамал-*kógoramal*] деп айтылады, ақ ала-*aq ala* деп жазылады, [ағала-*agala*] деп айтылады.

А(a), і(i), ы(y), е(e), о(o), ө(ó) дауысты дыбыстар позицияға байланысты өзгеріп тұрады: а→ә, і→ү, ы→ұ, е→ө, е→^ие, о→^уо, ө→^үө: шай-*shai* деп жазылады, [шай-*shái*] деп айтылады, жүзім-*júzim* деп жазылады, [жүзүм-*júzúm*] деп айтылады; құлын-*qulyn* деп жазылады [құлұн-*qulun*]; деп айтылады, көйлек-*kóilek* деп жазылады [көйлөк-*kóilók*] деп айтылады; емле-*emle* деп жазылады, [^иемле-*emle*] деп айтылады; отан-*otan* деп жазылады, [^уотан – *otan*] деп айтылады, өрік-*órik* деп жазылады, [^үөрік – *órik*] деп айтылады.

Емленің ерекше саласы – латыннегізді жаңа қазақ графикасымен шеттілдік сөздерді таңбалау. Кірме сөздерде қазақ тілінде кездеспейтін дыбыстар белгіленеді. Кірме сөздерді көрсетуде екі әдіс қолданылады: транскрипция (шет тілі дыбыстарын қазақ әліпби әріптер арқылы беру) және транслитерация (шет тілі әріптерін қазақ әріптерімен беру). Егер қазақтың төл сөздері көбінесе фонематикалық ережеге негізделсе, шеттілдік сөздер фонетикалық принцип бойынша жазылады, яғни, олар қазақ тілінің дыбыс заңдылығына сәйкес бейімделеді. Мысалы, латын графикасына негізделген жаңа қазақ жазуында *ё* дыбысын таңбалайтын әріп қазақ тілінің ұлттық дыбысын таңбалайтын *о́* әрпімен беріледі: *манёвр-тапóвр*, актёр-*aktór*, режиссёр-*rejísór*. Кириллнегізді *э* әрпі латын графикасына көшкенде *е* әрпімен таңбаланады: элемент-*element*, элеватор-*elevator*, эпоней-*eponeia*, поэтика-*poetika*.

Латыннегізді жаңа қазақ әліпбиінде *с* таңбасы болмағандықтан *аффрикат* *ц* дауыссызы және *сц* тіркесі *с* әрпімен таңбаланады: цирк-*sirk*, цилиндр-*silindr*; конституция-*konstitýsia*, сценарий-*senarij*.

Тч тіркесімен аяқталатын сөздерде *т* әрпі, қазақ тілінің айтылуына сәйкес, түсіріліп жазылады: *skoch*, *skech*, *tach*.

Қазақ тілінде кездеспейтін кирилл әліпбиіндегі *ю* әрпі *йү* тіркесімен және ұлттық дыбысты таңбалайтын *й* әрпімен беріледі: аю-*aiy*, ою-*oiy*, юпитер-*ÿpiter*; кайота-*kaiyta*, парашюот-*parashút*, глюкоза-*glúkoza*, люк-*lúks*, салюот-*salút*. Ю

әрпінің алдынан келетін шекаралық жіңішке белгісі (ь) жазылмайды: компьютер-*kompúter*, конъюктура-*konjúktúra*, конъюнктивит- *konjúktivít*.

Кирилл әліпбиіндегі я әрпі *ia* тіркесімен және ұлттық дыбысты таңбалайтын á әрпімен беріледі: *ягни-iaǵni*, *қоян-қoian*, *идея- ideia*, *Ялта-Ialta*, *аккумулятор-akútyúlátor*; *муляж-tyúláj*, *заряд-zarád*, *калькулятор-kalkýlátor*. Я әрпінің алдынан келетін шекаралық жіңішке белгісі (ь) жазылмайды: альянс-*alians*, коньяк-*konjak*.

Сөздердегі дыбыстырды жіңішкерту үшін жіңішке белгісінің (ь) орнына үндестік заңы бойынша жіңішке дауыстылар жазылады, қасында тұрған дауыссыздар оларға бағынып, жіңішкеріп айтылады: *ансамбль-ansámbl*, *альбатрос-álbatros*, *альманах-álmanah*, *гастроль-gastról*, *вальс-váls*, *бальзам-bálsam*, *вестибюль-vestibül*, *фестиваль-festivál*.

Сөз ортасындағы қос әріптердің бірі, үнемдеу принципіне сәйкес, түсіріліп жазылады: *патиссон-patison*, *эффект-efekt*, *аннексия-aneksia*, *коммунизм-komúnizm*, *металлургия-metalýrgia*, *теннис-tenis*, *корреспондент-korespondent*.

Сөздердегі ий әріп тіркесінің орнына бір і жазылатыны да үнемдеу принципін мақұлдайды: *калий-kali*, *алюминий-alúmini*, *кафетерий-kafeteri*, *натрий-natri*, *каспий-kaspi*.

Сөз соңындағы а әрпі, қазақ тілінің табиғатына сай, түсіріліп жазылады: *фонема-fonem*, *морфема-morfem*, *газета-gazet*, *минута-minút*, *граната-granat*, бірақ математика-*matematika*, педагогика-*pedagogika*, статистика-*statistika* деген сөздерде а сақталады.

Сөздердегі -ст, -сть, -зд әріп тіркестерінің соңғы әрпі, ұлттық тілінің айтылуына сәйкес, жазылмайды: *журналист-júrnalis*, *коммунист-komúnis*, *повесть-poves*, *манифест-manifes*, *съезд- siez*.

Сөз соңында келетін -нг әріп тіркесінің орнына қазақ тілінің ұлттық дыбысын таңбалайтын ń әрпі жазылады: *паркинг-parkıń*, *брифинг-brıfıń*, *рейтинг-reıtıń*.

Орыс тілі арқылы келген ағылшын сөздерінде в әрпінің орнына у әрпі жазылады: *ватсап-úatsap*, *википедия-úikipedia*, *веб-сайт-úeb-sait*.

Сонымен, шеттілдік сөздер фонетикалық принцип бойынша жазылады, яғни, олар қазақ тілінің орфоэпикалық нормасына бағынады. Емле ережелерді әзірлегенде жаңа латыннегізді қазақ жазуының әлеуметтік жағын да ескеру қажет. Себебі емле ереже арнайы таңдамалы адамдарға емес, бүкіл халыққа қызмет етуі тиіс. Орфографияны ойдағыдай игеру үшін адамның психологиялық ерекшеліктерін және орфограммаларды қабылдау, түсіну, тану жолдарын ескеру керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Базарбаева З.М. Қазақ фонологиясының негіздері. – Алматы, 2012. . - 120 б.
[2] Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: «Ана тілі», 1992. - 448 б.

Б.Қ.Момынова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ КОНЦЕПТУАЛДАНУ ҮДЕРІСІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация: Лингвоантропологияның жекелеген бағыттары өзіндік методологиялық базасын әртүрлі ғылым салаларынан (философия, логика, психология, әлеуметтану, физика, биология т.б.) алынған адамға байланысты фактілермен толықтырып отырады. Бұл толықтырулар әр бағыт бойынша жаңа теориялық түйіндер, тұжырымдар жасауға мүмкіндік тудырады. Осындай толықтырулардың әсерінен болса керек, аталған салаға қатысты атаулар мен терминдерде бірізділік болмай келеді. Аналитикалық тәсіл арқылы жеткізіліп жүрген тілдегі адам факторы, адам және оның тілі, адамның тілі мен әлемі, адам әлемі тілде, тіл – адам – әлем суреті, тіл – ментальдылық – мәдениет, тілдегі адам, адам – тіл – табиғат т.б. сынды сипаттамалы тілдік оралымдар – сөзіміздің дәлелі іспетті болып отыр.

Тірек сөздер: Әлем бейнесі, әлемнің тілдік суреті, лингвоантропология, семантика, әлем бейнесінің түрлері, концептуалдылық, этнолингвистика, ғылыми парадигма, мәдени код.

Б.К.Момынова

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И ПРОЦЕСС КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Отдельные направления лингвоантропологии пополняют методологическую базу на основе других наук (философия, логика, психология, социология, физика, биология и др.). Такой комплексный подход позволяет сформировать новые утверждения и выводы. Однако, именно поэтому, в данном направлении нет единой терминологической базы. Фактом для данного утверждения могут быть такие утверждения как человеческий фактор в языке, человек и его язык, человеческий язык и мир, человеческий мир в языке, картина язык-человек-мир, язык-ментальность-культура, человек в языке, человек-язык-природа и т.д., сформированные аналитическим способом.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, лингвоантропология, семантика, виды языковых картин мира, концептуализация, этнолингвистика, научная парадигма, культурный код.

B.K.Momynova

Chief Researcher of the A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Doctor of philological sciences, Professor,
Almaty, Kazakhstan

COGNITIVE LINGUISTICS AND CONCEPTUALIZATION PROCESS

Annotation. Certain areas of linguistic anthropology supplement the methodological base on the basis of other sciences (philosophy, logic, psychology, sociology, physics, biology, etc.). Such an integrated approach allows us to form new statements and conclusions. However, for this very reason, there is no common terminological base in this direction. Confirmation of this statement can be such statements as the human factor in language, person and his language, human language and world, human world in language, picture of language-person-world, language-mentality-culture, person in language, person-language-nature, etc., formed in an analytical way.

Keywords: picture of the world, language picture of the world, linguistic anthropology, semantics, types of language pictures of the world, conceptualization, ethnolinguistics, scientific paradigm, cultural code.

Тіл мен адам арақатынасының күрделілігі мен маңызы турасында, тіл арқылы адамның әлем туралы өз түсінігін қалыптастыруына байланысты: «Все, что может человек, это создать – в языке, в религии, в искусстве, в науке – свой собственный универсум – символическую, вселенную, которая дает ему возможность понимать и истолковывать, связывать и организовывать, синтезировать и обобщать свой человеческий опыт», – дейді зерттеуші А.А.Загидуллина [1, 42-43]. Зерттеуші өзінің осы күрделі мәселеге байланысты айтылған пікірін Протагордың «адам бүкіл құбылыс-зат атаулының өлшемі» («человек есть мера всех вещей») деген сөзімен түйіндейді.

Лингвоантропологиядағы басымдық танытатын сала семантика екенін ескерсек, ағылшын философ-логигі У.Куайнның семантиканы күшті (сыртқы) және әлсіз (ішкі) семантикаларға бөлегіні еске түседі.

Сыртқы яки күшті семантика ақиқат дүниемен сәйкестікте туындайды, мұны кейде әлем моделі//дүние моделі деп те атайды. Айта кететін бір жайт, қазақ тіл білімінде әлем сөзінің орнына дүние сөзін балама ретінде ұсынатындар бар. Біз өз тарапымыздан дүние сөзінен гөрі әлем сөзін қолдануды дұрыс деп білеміз. Дүние сөзінің қазақы түсінігінде зат, байлық, материалдық байлықты, тоқтықты түсіндіретін мәні басым болып келеді, ал оған қарағанда әлем сөзінің абстрактілігі (ақиқаттығы, реальдылығы) мен адамға тәуелсіз объективтілік сипаты әлдеқайда басым. Қазақтар арасында «Дүние – қолдың кірі», «Дүние – бөк», «Бұл дүниеде жинағаның о дүниеге кетпейді» сияқты мақал-мәтелдер дүние сөзінің материалдық жағының басымдығын айқындай, таныта түседі. Ал ақыл, ес, санамен байланысты адамзаттың рухани тұлғасын, ойлаумен сабақтас жағын жеткізуге келгенде дүние сөзінің қолданысы, біздіңше, әлемге қарағанда солғын болып келетіндей. «Адамның ішкі жан-дүниесі таза», «жан-дүниесі бай», «төрткүл дүние», «дүние-жалған» т.б. деген тіркесімдер барын біле тұра, дүние сөзінен гөрі әлем сөзіне ден қоямыз. Себебі әлем сөзінің ішкі және сыртқы семантикасында материалдық байлық пен

рухани байлықты қатарынан айтып жеткізетін, білдіретін мағына, мазмұн сыйып жатыр деп білеміз. Қазақтар жиі қолданатын жеті қат әлем, он сегіз мың ғалам//әлем т.б. сияқты оралымдар әлем сөзінің семантикасының абстрактілік, объективтілік мәнінің жоғарылығын, мағынасы арқылы әрі рухани, әрі материалдық дүниені қамтитынын, яғни осы сөздің бойында күшті және әлсіз семантикалардың қатарласа өрілетінін көрсетеді.

Әлем, дүниемен жарыса қолданылатын жаһан, жер-жаһан, жер жүзі сияқты атаулық тіркестер бар. Сонымен қатар жер-дүние, дүние-әлем тікесімдері де қолданыста жиі кездеседі. Бірақ дүние-әлемнің астарында (мынау бір әлем-дүние (баршылық) қой, әлем тоқшылық қой, әлем дүние ғой, көп қой) көп, молшылық, байлық семасы көп реттерде басым болып тұрады.

Ал ішкі яки әлсіз семантика адам санасында тілдік белгілердің мән-мағынамен байып, мағыналы бейнеленуіне, бейнелі тілмен жеткізілуіне әкелетін семантика. Алғашқы семантиканы сипаттап жүрген ғалымдардың бел ортасында Н.Д.Аругюнова, А.Д.Шмелев т.б. тұрса, екінші семантиканы ғылыми ортада таныстырушылардың алдыңғы легінде Е.С.Кубрякова, Р.М.Фрумкина т.б. бар.

Тілдегі антропологиялық парадигманың жеке-дара зерттеу векторы – адам. Аталған парадигма бойынша адам тілді тудырушы, ойлау мен сөздің (сөйлеу, сөйленіс, қатысым, лебіз, айтылым т.б.) субъектісі, өзінің санасын, кәдімгі жай-күйі мен көңіл-күйін, эмоционалдық жағдайы мен қоршаған ортаға, жалпы дүние-әлемге деген бағасын ойы мен сөзі арқылы жеткізуші субъект және де сөзі (сөйлеу әрекеті), дене, бет-әлпет қимылдары арқылы өзінің әлеуметтік тегін, этникалық, мәдени ерекшелігін және адамгершілік ұстанымын, эстетикалық «менін» жеткізуші, тілге көшіруші субъект.

Адам вербалды тіл және вербалды емес амалдар арқылы өзінің бүкіл болмыс-бітімін жеткізеді, «әлем//дүние бейнесін» «салады». Әрине, тіл арқылы «салады». Ал тіл мен сөздің (сөйлеу, сөйленістің), сөзбен жарыса, қатарласа қолданылатын бейвербалды амалдардың арасындағы онтологиялық байланыстың бары рас, аксиома сынды болғандықтан, дәлелдеуді қажет етпейді, өйткені, тіл мен парамалдарды қолданған кезде, оларды бір-бірімен үйлестіре пайдаланғанда адамдар үшін қарым-қатынас орнату, бір-бірімен түсінісу жеңілдейді және қай жағдайда болмасын адам өз мақсатына барынша анық қол жеткізу мүддесіне сай сөзбен қатарластыра бейвербалды амалдарды жасайды (орындайды, ишаралайды), қалай болғанда да сөйлеуші ретінде өзінің коммуникативтік мүддесі, интенциясы, діттемі бірінші кезекте тұрады. Сол діттемді жүзеге асыруға көмегі тиетін бейвербалды амалдар мен сөздерді ғана қолданады.

Бейвербал амалдар мәдени код болса, сол кодты бейкодтайтын құрал – тіл. Әрбір жеке адам ұлттық ішкі форманы ұлттық амал-тәсілдер арқылы (сөз, бейвербал амалдар, символдар т.б.) жеткізу барысында «әлемнің суретін» құрайды. Халық рухының, ұлттың өзіндік ерекшелігінің тіл арқылы, тілдік құрылым арқылы көрініс табуына байланысты мәселелер, әлемді, ақиқат дүниені түсіну талпыныстары әлемнің тілдік суретінің («языковая картина мира – ЯКМ») нысаны болды.

«Әлем суреті» термині XIX-XX ғғ. тоғысында физиктер енгізген термин болғанмен, әлемді тану және оның болмыс-бітімін тілдік құралдармен жеткізу адамзатпен бірге пайда болып, қалыптасып, дамып келе жатыр. Физиктер ұсынған бұл термин мен оның түсінігін кейіннен гуманитарлық бағыттағы ғылым салаларының өкілдері

іліп әкетіп, өз тараптарынан осы ұғымға толықтырулар енгізді. Терминге қойылатын лингвистикалық талаптар тұрғысынан қарағанда, бұл терминнің атауында метафоралық сипат айқын, термин табиғатына жат саналатын образдылық басым, бірақ соған қарамастан аталған терминнің мәнінің күрделі екенін, сөз ойнатуға байланысты туындайтын қайшылықты жою мақсатымен, оны түсіндіре, айқындай түсу үшін М.Хайдеггер: «картина мира, сущностно понятая, означает... не картину, изображающую мир, а мир, понятый в смысле такой картины», – дейді [3, 63].

Әлемнің суреті («картина мира») терминінен кейін дүниеге келген әлемнің тілдік суреті де – бейнелі. Бұл терминнің мәнін былайша аша түсуге болады: тіл әлемді сол күйінде өзі жеке-дара жеткізбейді, тіл тек қана қандай да бір ұлттық тілді тұтынушылардың дүние, әлем жөніндегі түсінік-пайымын, әлемді елестетуін, пайым-түсініктің концептуалдануын көрсететін әдіс-тәсілдерін бейнелейді.

Тіл арқылы жеткізілетін әлем бейнесі схематикалы, себебі ол ақиқат дүниенің, қоршаған ортаның, әлемнің айрықша белгілерінен құралады және осы белгілер адам тарапынан әлемді категоризациялау барысында ерекшеленіп, айрықшаланып көрсетіледі және тіл, тілдік құралдар арқылы номинацияланады. Бұл кейде тым қарапайым, қарабайыр схема болып көрінетіні рас және де әлемнің тілдік суретінің осы тұсы оның кемшілігіне айналып кетер ме еді, қайтер еді, егер тілді тұтынушылар мен жекелеген адамдардың әлем туралы эмпирикалық түсінігі арқылы толысып отыратыны болмаса.

Объективті әлем туралы субъективті пікірді қалыптастыруды орыс тіл білімінде образ мира терминімен атауды ұсынған ғалымдар да бар. «Образ» сөзі ғылыми ортада, тіл мен әдебиетте қазақ тіліне «бейне» болып аударылып жүр. Осы аудармаға байланыстырыла келіп айналымға түскен образ мира терминінің «әлем бейнесі» деп аударылып, ғылыми ортада қолданыс табуы да заңды құбылыс.

Әлем бейнесі дегеніміз – бір нәрсе, құбылыс, әлдене туралы түсінік дегенді білдіреді. Бұл термин ғылыми ортада әбден танылып, айналымда жиі кездессе де, кейбір ғалымдар тарапынан әлемнің тілдік суреті деген термин ұсынылып, ғылыми еңбектерде екі терминнің жарыса қолданылуы орын алып жүр. Сондай-ақ әлемнің суреті, әлемнің тілдік суреті, әлем бейнесі терминдеріне жарыспалы қатар құрып жүрген келесі термин – әлем моделі («модель мира») термині. Модель сөзі қалып, қаңқа деп те қолданылады. Сөздіктерде беріліп жүрген түсініктерге қарағанда, модель дегеніміз нысанның схемалы түрде қалпына келтірілуі немесе нысанды схемалы түрде еске түсіру, қалпына келтіру. Қалпына келтіруді, бір зағты, құбылысты сұлбасын елестетіп барып еске түсіруді айтуға болады және осы үдерісті, сол ұғымды жеткізуге келгенде, әрине, біздің ойымызша, қалып сөзі ұтымдырақ.

Лингвистикада әлем суреті немесе орыс тіліндегі «картина мира» терминіне ерекше басымдық, приоритет беріледі де, өйткені сөзбе-сөз аударма болғандықтан да шығар, көптеген ғалымдар әлем моделі, әлем образы//әлем бейнесі деудің орнына осы терминді пайдаланады. Қазақ тіліне әлем суреті деп («картина мира») тікелей калькаланып тұрған бұл терминнің түсінігіне байланысты: «Картина мира есть целостный, глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека, а не какой-либо одной его стороны», – деп жазды Б.А.Серебренников [2,19]. Картина-суреттің бәрібір аса ірі, яғни глобальды образ-бейнеге апаратынын автор өзі де аңдамай, мойындап отыр. Біздің ойымызша, адамның өмірлік тәжірибесімен, бар өмір-жолымен, тұтас дүниемен, адамның рухани

белсенділігімен, ой-санасымен астасып жататын әлемнің тілдік суретіндегі картина сөзінің образ сөзіне қарағанда осы тіркеске жүктеліп тұрған мағынаны түсіндіруде, жеткізуде солғындығы байқалып, әлеуетінің аздығы сезіледі. Ал «образдың» мазмұн межесі картинаға қарағанда кең деп білеміз. Сондықтан мүмкіндігінше, осы екі сөзді біріктіріп қолдану, әлдеқайда ұтымды болатын тәрізді. Сондықтан әлемнің тілдік бейнесі деп айтып жүрген зерттеушілерді қолдай отырып, әлемнің тілдік бейнесі деген тіркесті қалыптандыру орынды болады деп санаймыз.

Әлем бейнесуретін жасаушы, дүниеге әкелуші субъектінің көзқарасы тұрғысынан әлем суретін «салу», қалыптастыру жолдары, амал-тәсілдері, оны салушылардың ерекшеліктері болады. Соған орай субъектінің шығармашылық қабілеті мен белсенділігі арқылы объект немесе әлем болмаса әлемнің бір бөлшегі, фрагменті қаланады. Сондықтан субъектінің аталған ерекшеліктері мен характеристикасына қарай әлемнің түрлі тілдік суреттер былайша қалыптасады:

– индивидуалды немесе жеке адамның қалыптастырған әлем бейнесі – бұл жеке адамның, белгілі тұлғаның, ғалымның, жазушының, баланың, әкенің, әйелдің, ер адамның, ата-әженің т.б. әлем жөніндегі түсінігі негізінде қалыптасады.

– ұжымдық әлем бейнесі – ұлттық, халықтық болады, сонымен қатар кәсіби ортасына немесе жынысына қарай, жасы мен тіршілік құрып отырған ортасына қарай топтасқан адамдар қалыптастыратын бейне. Әйелдердің түсінігіндегі әлем бейнесі, балалардың әлем жөніндегі қалыптастырған бейнесі т.б. Гендерлік сипаттар осы бөлімге енеді;

– әлемнің бөлшек (фрагментарлы) бейнесі түсінігі әлемнің бүтін бейнесі ұғымымен байланысты. Яғни әлемнің бөлшек бейнесуреті әлемнің біртұтас суретін құрайтын жекелеген фрагменттерді, бөлшектерді, жекелеген табиғат құбылыстарын, жеке адамдардың бейнесін, т.б. сипаттаудан құралады, содан кейін барып әлемнің біртұтастанған бүтін бейнесуреті құралады немесе жасалады.

Нысанды қалай және қандай формада елестетуге байланысты биологиялық, физикалық, діни, саяси, әлеуметтік әлем бейнелері т.б. болады.

Уақыт кесіндісіне байланысты, әр уақыт кесіндісінде бой көрсететін мәдени-тарихи ерекшеліктерге қарай әлем бейнесуреті жасалады. Мысалы, көне әлем бейнесі, ортағасырлық әлем бейнесі, қазіргі кездегі әлем бейнесі т.б. Әлемнің күлкілі яки карнавалды бейнесі т.б. болады.

Бұл аталғандардан бөлек әлемнің қарапайым бейнесі және ғылыми бейнесі т.б. бар. Бұлар бір-бірімен сабақтастыққа түсіндірілуге тиісті ұғымдар.

Әлемнің тілдік бейнесі және концептуалдану үдерісінің арасы туралы ғалымдар пікірі біржақты емес.

Адам әлемді, қоршаған орта мен дүниені қаншама дәл суреттедім десе де, әлем бейнесін соншалықты нақты жеткіздім десе де, бәрібір де ол бар болғаны объективті дүниенің субъективті бейнесі ғана болып шығады. Сондықтан адам – субъективті пікір иесінің дәрежесінде ғана қалады. Бірақ әлемнің бейнесін тіршілік иелерінің арасында қалыптастыратын тек адам екенін үнемі жадта ұстау керек. Ал бейнес өзгермейтін, бір орында қатып қалған дүние емес, керісінше, ол өзгерісті өз бойына сіңіріп отыратын, өзгеріс-жаңалықтарды қабылдауға, толығып отыруға бейім құбылыс. Егер саналы адамның ой өрісі өсіп, көзқарасы байып, ойлауы, ойлау қабілеті объективті дүниені танып-біліп, түсінетіндей, жаңа құбылыстарды түйсініп, қабылдайтындай үнемі дамып, толысып отыратын ескерсек, адам қалып-

тастыратын бейнесуреттің де өзгеріп отыратыны ақиқат. Сонымен бірге өзгеріп отыратын дүниемен, қоршаған ақиқатпен бірге адам да өзгереді. Оның санасы да, ойлау жүйесі де, түсінігі де, соған сәйкес тілдік бірліктердің семантикасы да өзгеріп отырады. В.фон Гумбольдт айтатын, адамның интеллектуалды әрекеті мен тілінің бірлігі осындай кездерде сезіледі, сабақтастық бары осындайда нақты байқалады. Тіл мен адамның ойлау қабілетінің арасындағы тікелей байланыс туралы В.Фон Гумбольдт: «Тіл өзіне тәуелсіз ойды белгілеуші, таңбалаушы ғана емес, ол ойды өзі қалыптастыратын орган», – дейді [4, 349].

Жекелей атағанда адамды (жалпылай алғанда адам сөзінің астарында ұлт, халық жатады) зерттеу орталығы етіп алған лингвоантропологиядағы басымдық танытатын сала семантика екенін ескерсек, жоғарыда келтірген ағылшын философ-логигі У.Куайнның семантиканы күшті (сыртқы) және әлсіз (ішкі) семантикаларға бөлетінін тағы да қайталап айтуға тура келеді.

Тіл ойға түр береді, яғни ойды түрге, қалыпқа (формаға) түсіреді. Тіл арқылы барша адамзат әлемнің суретін, бейнесін қалыптастырады. Әлемде қанша ұлт, халық болса, соншама тіл бар. Әр ұлт, әрбір халық әлемді әртүрлі ұғынады, өзінше түсінеді, өзінше қабылдайды, сөйгіп әлемнің бейнесін әр ұлт өзінше қалыптастырады. Сол әр тілде сөйлейтін, тілдерді тұтынатын адамдардың, ұлттардың рухани, материалдық дүниесі, басқаша айтқанда әлемді сезінуі, түйсінуі тілінде көрініс табады. Ол түйсінулер де саналуан, себебі дүние мың-сан түрмен құбылып тұрады, сондықтан әлем суреті колоритті, өте бай болып келеді. Осы саналуандылықты әр ұлт, әрбір халық өз қажетіне қарай, өз түсінігіне лайық, өмір-тіршілік тынысына қарай түрліше қабылдап, өзінше жеткізеді. Ал тілдердің көптігі әлемнің бейнесуретінің саналуан болып қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Бұл тұрасында: «Тілдердің саналуандығынан бізге әлемнің бар байлығы ашылады... Тіл қашанда бүтін халықтың өзіндік ерекшелігін өзінің бойына жинақтайды», – дейді В. фон Гумбольдт [4, 349]. Дегенмен тіл қандай жағдайда болмасын дайын тұрған ойды жеткізуші, сыртқа шығарудың құралы ғана емес, ойды құраудың да, құндылықтарды сақтаудың да құралы болып табылады, сондай-ақ тіл «қалыптасқан әлемнің жай ғана сәулесі емес, оның әрекетін жеткізуші» [5]. Бұл пікірлерде тілдің аса жоғары бағаланатын қызметтерді атқаратыны көрсетілген.

Қазіргі кезде әлемнің тілдік суреті//бейнесі (бұдан былай бейнесі – Б.М.) мен әлемнің концептуалданған бейнесі деген екі ұғымның лингвоантропология үшін де, антропоцентристік семантика үшін де маңызы зор болып отыр. Оның себебі, уәжі жоғарыда келтірілген тіл мен ойдың арақатынасынан, атап айтқанда, тілдің қызметінен, тілдік бірліктердің семантикалық аспектісінен келіп шығады. Ал аталған екі ұғымды бір-бірінен ажырата қарастыру зерттеу нысанын белгілеп алу үшін қажет.

Ақиқат дүниенің концептуалдануы («концептуализация») дегеніміз – әлем туралы жан-жақты ақпараттардың адамның сана-сүзгісінен өткізілуі, адам санасында бекітілген әлем туралы белгілі бір түсінік-концептілердің пайда болуына әкелетін ақиқат дүниенің, заттардың, құбылыстардың ойша құрылымының жасалуы яки құрылымдануы.

Схема түрінде көрсеткенде былай болып шығады:

Қоршаған әлемді тану үдерісі жүреді – таным негізінде әлем туралы жалпы түсініктер қалыптасады – түсініктер әлем туралы білім жүйесін құру үшін біріктіріледі = әлемнің концептуалды бейнесі (суреті) жасалады//құрастырылады – бейне-

лер белгілі бір тілдік құрылымдардың мағынасында бекітіледі – сол мезетте ақиқат дүниенің саналы түрде тілде концептуалдануы үдерісі өтеді = бұл үдерістің жиынтық нәтижесі әлемнің тілдік бейнесі (ӘТБ) деп аталады.

Ақиқат дүниенің концептуалдануы дегінімізді бір-екі ауыз сөзбен түсіндіргенде, адам сыртқы әлем туралы ақпараттарды ой-санамен игеріп, түсінуі арқылы ақиқат шындықтағы заттар мен құбылыстардың қаңқасын ойында құрастырады, әлем туралы қаңқа немесе қаңқалар белгілі бір көрініс тауып, мән – концепт түрінде адам санасында фиксацияланады (бекітіледі).

Одан да қысқарта айтқанда, қоршаған әлемді тани келе адам өз санасында жалпы түсінік қалыптастырады, ол түсініктер жинақтала, қордалана келе әлем туралы білімдер жүйесін жасақтайды, осы білімдер жүйесі әлемнің концептуалды бейнесі деп аталады.

Когнитивті лингвистика когнитивті семантиканың постулаттарын да таныстырады. Тілдік орамдардың менталдылығы постулаттардың негізінде анық көрінеді және олардан дәстүрлі яки классикалық семантикадан айырмашылығы бары байқалады. Ал дәстүрлі семантика бойынша кез келген мәнді белгілеу мен тілдің әртүрлі деңгейлерін қатыстыра отырып белгіленетін бүкіл мәндерді танытатын амалдар мен тәсілдерді танып-білу маңызды.

Әлемді қабылдаудағы тілдің жасампаз қызметін айтқан В.фон Гумбольдтың ойларын ғалымдар әркезде қолдады әрі дамытты, жалғастырды, сонымен қатар күні бүгінге дейін жетілдіруге талпынып келеді. А.А.Потебня да Гумбольдтың тілге байланысты айтқан ойын қолдай, қостай келе, «тіл дайын күйінде қалыптасқан ойды жеткізуші емес, оны құрастырып, жасаудың амалы, қалыптасып қойған дүниетанымның жай ғана көрінісі емес, оны құрастырудың, құрудың әрекеті» деп санады [5]. Гумбольд және оның идеясын қолдайтын ғалымдар тілдің ұлт дүниетанымын құрастырушы, жинақтаушы ерекшелігін астын сыза айтып отырды. Л.Вайсбергер тілдің кумулятивтік қызметі туралы: «в языке конкретного сообщества живет и воздействует духовное содержание, сокровище знаний, которое по праву называют картиной мира конкретного языка», – деген ойды қайталайды [6, 250].

В.фон Гумбольдт әлемнің тілдік суреті терминін қолданбаған, бірақ ғалымдар оны ӘТБ тіл арқылы түрге алып, қалыпқа түскен ойдың заттануы (материализациялануы) концепциясының негізін қалаушы деп қабылдайды. Яғни таным-түсінік субъектіден бөлінбей тұрып, алшақтай бастаған кезде объективтелінеді әрі осы үдеріс тілдің көмегімен жүзеге асады. Басқаша айтқанда, В.фон Гумбольдқа шындықтың концептуалдануы тіл мен ойдың бірлескен қызмет-әрекетінің мүмкін еместігін дәлелдеген ғалым ретінде қарайды. Яғни Гумбольдтың осы пікіріне бойынша, тіл мен адамның интеллектуалдық іс-әрекеті бір-бірімен «жіпсіз байланғандығы» анықталады. Мұның өзі әлемнің тілдік бейнесінің белгілі бір дәрежеде концептуалдануымен тең, ӘТБ мен концептуалдану көп ретте тепе-тең түсіп жатады деген пікір қалыптасады.

Ғалымдар Э.Сепир мен Б.Уорфты ӘТБ-нің этнолингвистика шеңберінде, ӘТБ көлемінде өмір сүретіндігі туралы идеяны теңдессіз түсіндірген ғалымдар ретінде бағалайды. Олардың пікірінше, тіл мен ойлаудың шекарасы бір-бірімен қиыспайды, бір-біріне сай емес. Нақты бір тіл яки кез келген бір тіл әртүрлі идеялардың құралы ғана емес, кез келген тіл сол идеяларды өзі түрлейді, қалыпқа келтіреді. Яғни таным мазмұны бүкіл адамзатқа жалпылама, ортақ емес, ол нақты бір тілге

байланысты, бір тілге тәуелді немесе нақты бір тіл сол тілде сөйлеушілердің ойлау тәсілін шарттандыру арқылы сол тілдегі әлемді тану тәсілін де шарттандырады. «Мы расчленяем природу в направлении, подсказанном нашим языком. Мы выделяем в мире явлений те или иные категории и типы совсем не потому, что они самоочевидны, напротив, мир предстает пред нами как калейдоскопический поток впечатлений, который должен быть организован нашим сознанием, а это значит в основном – языковой системой, хранящейся в нашем сознании. Мы расчленяем мир, организуем его в понятия и распределяем значения так, а не иначе, в основном потому, что мы участники соглашения, предписывающего подобную систематизацию. Это соглашение имеет силу для определенного языкового коллектива и закреплено в системе моделей нашего языка» [7,163-198]

Сепир-Уорф гипотезасының негізінде адамдар әлемді әртүрлі, әрқилы көретіні және оны өздерінің ана тілінің сүзгісінен өткізіп, саналуандандырып көретіні тура-лы түсінік-дәйектеме жатыр. Соған сәйкес әр тілдегі әлемнің тілдік бейнесі әртүрлі болады, сол арқылы тілдер бір-бірінен ерекшеленеді. Яғни әрбір тілді тұтынушылар шындықты сол тілге тән тәсілмен ғана бейнелей алады, соған сәйкес ӘТБ әртүрлі болып келеді. Бұл жай ғана пікір емес, байламды пікір. Пікірге қарағанда, оның дүниетаныммен шақ келе алмайтындығы байқалады, керісінше, тіл ӘТБ қалыптастыратын күш ролінде сипатталады. Немесе ӘТБ стереотипті ойлауды (мүмкін ой нәтижелерін) бегінде таңбалайтын «матрица» ретінде сипатталады.

Сөйтіп ӘТБ өз алдына жеке-дара, өздігімен өмір сүре бастаған феноменге айналады. Бұл арада ӘТБ туралы көзқарастардағы айырмашылықтар барын ескермеске болмайды. Айырмашылықтар тілдің адам тіршілігі мен іс-әрекетіне әсеріне қатысты пайда болған және айырмашылықтар «лингвистикалық детерминизм» мен «лингвистикалық салыстырмалық/шарттылық» сияқты әрбасқа концепциялардың тууына ықпалы болатынын айту керек.

ӘТБ бейнесі туралы идеяның барын мойындай отыра, қазіргі кездегі антропологиялық бағыттың өкілдері В.фон Гумбольдт пен Сепир-Уорфтың идеяларына сыни көзқараспен қарайды. Сыни көзқарас білдірушілерге Б.А.Серебренников, Г.В.Колшанский, Р.М.Фрумкиналар т.б. жатады.

Соған орай В.фон Гумбольдтың тілдің дүниені қалыптастырушылық функциясына байланысты айтқандары ғалымдар тарапынан тағы бір сыни көзбен, түбегейлі қарастырылды. Қарастыру нәтижесінде тілдің аталған функциясының интеллектуальды әрекетпен теңестірілуге келмейтіндігі негізделді: яғни тіл әлемді жасай (тудыра) алмайды, тек қана интеллектуальды іс-әрекет көмегімен көрсетеді, бейнелейді. Басқаша айтқанда, ойлану (ой, ойлау, сана) тіл мен әлем (дүние) арасындағы елші, байланыстырушы, сабақтастырушы қызмет атқарады.

Нақтылай түсу үшін Г.В.Колшанскийдің тіл туралы айтқандарын тағы да еске түсіре кетуге болады. Ол тіл объективті әлемді өздігінен тани алмайды және жеке өз әлемін құрай алмайды, әлем бейнесі тек сананың орындайтын қызметтің нәтижесінде құрастырылып, қаланатын ойлау мазмұнының құралы ғана деп санайды. Сондықтан тіл өзінің даму сағыларының бірде-бірінде жеке-дара креативті күш ретінде көріне алмайды және өзінің жеке әлем бейнесін құрай алмайды, ол тек қана концептуальданған әлемді бекітеді (фиксациялайды), ал тіл құрайтын концептуальданған әлемнің бастау көзінде, түп негізінде ақиқат әлем жатады деп түсіндіреді [8].

Қоршаған әлемдегі, ортадағы өзгерістерге «аса тез әсерленетін» тіл әлем туралы адамдардың өзгерген түсінігіне, мировоззреніесіне «бейжай» болады. ЭТБ және дүниетанымдық, түптеп келгенде, бір-бірімен байланысты болғанмен, екеуінің мәні екі түрлі: бірі тілдік және семантикалық, екіншісі – тіл арқылы іске асатын философиялық-гносеологиялық мән, соған орай тілдік құбылыс болып саналмайды, оған жатпайды. Бұл турасында: «ЯКМ, бдучи не чем иным, как внутренней естественносемантической формой экспликации знания и шире – всей информации, сообщаемой в речи, не мешая отвлечь от нее (формы) внеречевое предметное содержание и выразит его иначе: средствами того же или другогоо языка или средствами какой-либо невербальной языковой системы (музыки, живописи, балета, кино). ЯКМ прспособлена к субъективно-личностному статусу сознания человека, она «откликается» на различные человеческие интенции, мотивы, состояния., но при этом не навязывает человеку (субъекту речи-мысли) тот или иной языковой способ интерпретации (концептуализации) действительности как единственно возможной» [9, 5-13].

Бұл ойды өзінің осы мәселеге бағыттай айтылған пікірімен ары қарай тереңдеткен Б.А.Серебрянников болды. Ол тілдің әлемді жасайтын (тудыратын) күш еместігін айта келіп, тіл тек қана адамның өзін қоршаған әлемді бейнелеуінің нәтижесі деп көрсетеді. Және бұл байлам барлық тіл атаулыға қатысты болып келеді. Бір тіл әлемді тудыруға қабілетті де, екіншісі тудыра алмайды деген ой туындамауы керек. Тілдің адам іс-әрекеті, тіршілік-қарекеті сияқты физиологиялық ерекшелігіне сел-бесті икемделетіндігін, ол икемділіктің тірі ағза ретінде адамның өзін қоршаған ортаға бейімделуінің нәтижесі екенін, содан туындайтындығын айта келіп: «Язык выступает как способ закрепления отражательной деятельности мышления – деятельности, которая в свою очередь неразрывно связана с практической деятельностью человека, с его опытом» [10, 8-9], – дейді.

Міне, ЭТБ мен әлемнің концептуалды суретін екі дара, екі бөлек феномен ретінде тану керектігін дәріптей отырып, олардың арасының тым жақындығын, шекараларының тым бостығын да мойындау керек. Сондықтан Г.В.Колшанский бұл категориялардың арасына шекара қоюдың қажеттілігіне, маңыздылығына күмәнмен қарай келе: «... неправомерно разделения единого, идеального содежания языковых единиц на языковую и концептуальную картину мира», – деген тұжырымға келеді [8].

ӘДЕБИЕТ

- [1] Загидуллина А.А. Языковые символы и образы: онтология и функционирование (на материалах французского языка. – Алматы, 2010. – 292 стр.
- [2] Серебрянников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М., 1988. – 242 стр.
- [3] Хайдеггер М. Время картины мира//Время и бытие: статьи и выступления. – М.,1993. – С.41.
- [4] Гумбольдт В фон. Язык и философия культуры. –М.,1985. – 452 с.
- [5] Потебня А.А. Мысль и язык. – М.,1999. – 300 с.
- [6] Вайсбергер Л.Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. – М.,1997 (цитата по Радченко) – 153 с.

- [7] Уорф Б. Л. Лингвистика и логика//Новое в лингвистике. Вып.1. – М.,1960. – 464 с.
- [8] Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.,1990. – 108 с.
- [9] Одинцова М.П. Лингвоантропологические исследования омских русистов// Вестник Омского университета. –2002.№2.
- [10] Б.А.Серебренников. Роль человеческого факторов в языке. Язык и мышление. – М., 1988. – 216 с.

И.М.Гурбанлы

Национальная Академия Наук Азербайджана
Главный научный сотрудник Университет Хазар,
PhD (филология), Баку

СРАВНЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ СОВРЕМЕННЫХ ГОВОРОВ ПЛЕМЕНИ ГАДЖАЛЫ

Аннотация. Вопросы размещения и распространения древних тюркских племен до сих пор полностью нерешены. Но факты сравнения языков и их диалектов освещают некоторые неясные моменты. В статье изучаются современные говоры наследников древних тюркских племен гаджалов на территории Турции и Азербайджана с фонетической точки зрения. Исследования были проведены историко-сравнительным и описательным методами. В ходе исследования даны тексты, принадлежащие обоим говорам. Сравнение фонетических особенностей современных говоров племени гаджалы приводит к таким выводам, что расположение данных тюркских племен на этих территориях охватывает более ранние периоды, то есть до прихода сюда сельджуков.

Ключевые слова: гаджалы, язык, фонетика, гласные, согласные.

И.М. Гурбанлы

Әзербайжан Ұлттық Академиясының бас ғылыми қызметкері, филология
ғылымдары бойынша философия докторы, Азербайжан, Баку

ГАДЖАЛЫ ТАЙПАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ СИЫРЛАРЫНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН САЛЫСТЫРУ

Аннотация. Ежелгі түркі тайпаларын орналастыру және тарату мәселесі толығымен шешілмеген. Бірақ тілдерді және олардың диалектілерін салыстыру фактілері кейбір қараңғылықты көрсетеді. Мақалада Түркия мен Әзірбайжандағы Гаджалдың ежелгі түркі тайпаларының мұрагерлерінің фонетикалық тұрғыдан қазіргі диалектілері қарастырылады. Зерттеу тарихи салыстырмалы және сипаттама әдістерімен жүргізілді. Зерттеу барысында екі диалектке жататын мәтіндер де келтірілген. Гаали тайпасының заманауи диалектілерінің фонетикалық ерекшеліктерін салыстыра отырып, осы түркі тайпаларының осы аумақтарда орналасуы ертерек кезеңдерді, яғни Сельджукс келгенге дейін, қамтиды.

Тірек сөздер: гаджалы, тіл, фонетика, дауыссыз, үнсіздік.

I.M. Gurbanly

National Academy of Sciences of Azerbaijan Chief researcher of Khazar University,
PhD in Philological Sciences, Baku.

COMPARISON OF PHONETIC PECULIARITIES OF MODERN DIALECTS OF THE GADZHAL TRIBE

Annotation. The issues of placement and distribution of ancient Turkic tribes have not been fully resolved yet. However, the facts of comparing the languages and their dialects elucidate some obscure questions. The article studies the modern dialects of the heirs of the ancient Turkic tribes of the Gadzhah in Turkey and Azerbaijan from the phonetic point of view. The study was conducted by historical-comparative and descriptive methods. In the course of the research the texts belonging to both dialects were presented. The comparison of phonetic features of the modern dialects of the Gadzhah tribe makes it possible to infer that the location of these Turkic tribes in these territories covered earlier periods, that is, before the arrival of the Seljuks.

Keywords: the Gadzhah, language, phonetics, vowels, consonants.

Статья исследует специфические черты говоров древних гаджалов, распространенных на территории Азербайджана и Турции. Исследование проводится сравнительно-историческим методом.

Как и многие тюркские племена, гаджалы также распространялись на большой территории, локально создавая свои поселения. Предполагается, что принадлежащие к кипчакским племенам гаджалы, поселились в разных частях Азербайджана и Турции. Говоры гаджалов, вовлеченные в исследование, это говоры деревни Гаджаллар, принадлежащей области Эдирне Турции, и деревни Каджалы в районе Кюрдамир Азербайджанской Республики. Известно, что гаджалы в Эдирне пришли в этот район около 1877-1878 годах после русско-турецкой войны. Однако некоторые племена иммигрировали из Анатолии, Кютахьи и из Эгейского моря. По словам археолога Шкорпиля, половцы были разбросаны по нескольким частям Болгарии, как и многие турки в тех местах. Те, кто живет в Лесу Улей, являются первыми булгарами. Некоторые из них были смешаны со многими другими племенами и заложили основы племени гаджал. Согласно Шкорпилю, гагаузы и гаджалы были первыми протобулгарами, прибывшими на Балканы с королем Аспарухом в начале седьмого века [1, 6].

Фонологические, грамматические и лексические сравнения действительно выявляют протобулгарские элементы в говорах данного племени. Но, учитывая местное местонахождение местных жителей, мы можем сказать, что формирование племени восходит к древним временам. Таким образом, эти племена не только на Балканах, но и в Анатолии, где они живут сохранили своё тюркское начало. Это мнение многих историков, которое нам встречается в их трудах.

«Вопреки мнению, что современные гагаузы и гаджалы, являются только потомками протобулгаров в области Добруча, мы предполагаем, что они являются потомками также таких древних тюркских племен, как куманы (Уз Огузы). Значит они иммигрировали в данную область не из Анатолии, а из Кыпчакских степей» [2, 31].

Как мы уже видели всвязи с приходом в данную область гаджалов, не существует точных данных, но, историки высказывались по данному поводу, основываясь на предположения. Исследования подтверждают следы древних тюркских племен в говорах гаджалов.

Как известно, на территории Азербайджана, а также Малой Азии гунны, аланы, авары начинают появляться с самого начала н.э.

«Древние турки поселились в Албании и в Мидии в разное время с разными интервалами, которые сопровождались новыми иммиграциями. Исторические источники очень много информации об этих потоках. Особенно в пятом веке турки ведут войны с продвижением на запад с целью создать империю. Побужденные, выделяются от местных турков, своими малыми государственными организациями, носящих их племенные названия[3, 35]. Кыпчакские племена, перекочевав на территорию Азербайджана встретились здесь с укоренившимся общеразговорным тюркским языком. Конечно говорить о стабильных общепринятых нормах того времени не соответствует истине. Но общеразговорный тюркский был понятен каждому. Работа над письменными памятниками доказывает нашу правоту. Например, в памятнике «Книга моего деда Коркуда» были зафиксированы не только огузские элементы, но также элементы языков других тюркских племен. Преобладающее место в которых, конечно, принадлежит огузским элементам, которые постепенно превращались в нормы. Что делало речь внятным для каждого.

Если внимательно присмотреться к классификации тюркских языков, то привлекает внимание работы Малова. С.Е.Малов (1952) все тюркские языки разделяет на четыре группы: древнейшие, древние, новые и новейшие языки. В основу своей собственно исторической классификации автор положил совокупность фонетических явлений, определяющих древность или новизну языков. К этим фонетическим признакам относятся: а) переход задних согласных г и ғ в гласные, полугласные и долгие гласные более переднего ряда (опереднение звуков); б) наличие или отсутствие первоначальных долгот; в) наличие большего количества звонких согласных в более новых языках и большего количества глухих согласных в древних языках; сохранение в более древних языках сочетаний типа рт, лт, нт в разложимых корнях, например, алты «он взял», и озвончение этих сочетаний в новых языках, например, алды «он взял» и пр.

Лексикологическая проблематика, разрабатываемая в компаративном направлении, в конечном счете приводит к задаче выявления предполагаемого общего исходного словарного фонда генетически родственных языков с характеристикой его в семантическом и фонетическом отношениях. Думаем, что этой цели отчасти может помочь предварительный обзор словарных данных диалектов азербайджанского и других тюркских языков. Подведя итог историческим фактам, можно сказать, что факты языка всегда являются более сильным доказательством, чем многие другие источники. Таким образом, если сравнительно-фонетическое изучение опирается на словарные материалы, то лексикологические углубленные исследования требуют постоянного учета всего комплекса соответствующих фонетических нормативов исследование было привлечено несколько текстов из говоров, которые далее были сравнены.

1. Текст. Говор гаджалов из Эдирны (Турция).

Şehitleri bilmeyiz biz. Burada dedelerimizi camiye toplaylar. Bobam ufak çocukmuş. Bulgarlar tarafından. Gitmiş abisini ça: rma: . Demiş abi annem seni ça: rı....

Bobam amcamı kurtarıy o: dan. Alıy eve gidi: .Benim duyduklarım yanı bu. .. geçen sene bi i: tiyar vardı u annadıydı. (АхмедАтик. 57 лет. Источник: 2;с:136)

Baştan kızın annesinne bobası gider kız evine dünürle. Pazarlıq yapa: lar. Sincir bilezik

iste: ler. Adana burması bilerzik isteyalar. Şimdi görümcemin kızı vardı. Ve: diler onu altı tane sekiz tane kadan adana burması. Bir metre sincir. Tabi oluy. Kızı veriyala. So: ra böça yapala: r. So: ra bü: k nişan yapa: lar. Tekrar çalğıyla bü: k nişan yapa: lar.

(Hatice Taş. 45 лет 2; ст.138)

Pa: dişa: öle demiş. Nızın bulana bi kese altın. Bi dene eskici boba va: mış, canına yetmiş fakirlik.o demiş, ben bulurum, peki demişler bi kese altın vermişler. Kırk gün vezirlik, kırk birinci gün irezellik, demiş Gelmiş a: nimina kaçıyım burdan hükümdar yakalar. (источник: 2; s.165. Музафер Фетхи Гиргин, 68 лет)

Лингвистическое изучение текста дает нам следующие результаты:

Фонетические особенности.

Сингармонизм: При сохранение, то есть тогда, когда у не выпадает сингармонизм не наблюдается.

Oynıyer (oynuyur), yaladiye (yalatıyır), biliya (bilir)Çalıştıryıddı (çalışdırdı) и т.д. (с.24)

Данное фонетическое явление налюодается также при чередовании гласных I и İ: bakti-baktı; singer-singer; ısınmışlar-ısınmışlar; daldi-daldı; satin-satın və s. [2, 27].

Губная гармония Губная гармония не характерна для исследуемого говора. Görđi-görđü kuşi-kuşu və s. [2, 26].

Это наблюдается при некоторых чередованиях гласных: i-o

Также в некоторых окончаниях настоящего времени в говоре гаджалов.: карау-карауor; alıy-alıyor[2, 30].

i-o: duruyi-duruyor; keseyim-kesiyor

e-i; e-o: isteyem-istiyorum; bilmeyem- bilmiyorum [2, 27].

«В говоре некоторые слова сохранились в своем древнем фонетическом звучании gine, gice, ni, yi-, di- .» [2, 33].

В говоре характерно также чередование u-o: suğan(soğan), quvalacak-kovalayacak, bu: lan-boğulan[2, 33].

При некоторых случаях выделяются длинные гласные. Когда:

r выпадет: so: ra-sonra; h выпадает: ta: silim-tahsilim, ra: metli-rahmetli; ğ выпадает: sa: ma: -sağmağa; ya: lı-yağlı; в суффиксах -acak(-ecek) k выпадает: gidilce: segedilecekse; n выпадает i: san, so: ra –sonar; v выпадает: kü: dü-kovdu, ü: mak-ovmak;

Созвучие (ассимиляция) В говоре наблюдается, как полная, так и не полная ассимиляция: kilimne-kilimilə, kalemne-kalemilə və s. [2, 48]Yappa: dı-yarıyordu, öpreği-örpüor.

Выпадение слогаВыпадение слога показывает себя в окончаниях настоящего времени: okunu: -okuyor, iti: sin-itiyorsan

Оглубление Оглубление в говоре показывает себя даже в первом слоге: baba-boba.

Текст 2. Говор гаджалов в деревни Гаджалы города Кюрдамир(Азербайджан)

Kəndimizdə: iki faza işdədürü: . Elə de: lər büyün saba: büyün saba: biraz işiğda problemimiz var oda yaxın günlərdə düzəlmə: di. Kətdçi babayam mantyor işdiyirəm. To: uğum cücəm var. mal qaram var. Allahın köməyilə dolannam. Uşaxlarım məytəbi qutarıb biri Bakıda yaşayıır, biri yanımda.nəvələrim var 9 nəvəm var. Yaşıyurux da allaha şükür. Büyünlərdə havva çox istidi. Nəfəs almağ olmur. Uşaxınbirixəstədi. (Зюлфюгаров Хасмеддин Садреддин оглы. 62 года. Образование среднее)

Исследование по тексту позволяет сделать следующие выводы.

Фонетические свойства. Закон гармонии нарушается. Слабо как небная, так и губная гармония. Более заметна явление ассимиляции. Концы слов становятся звонкими. Звук Х чистый и ясно слышится. В конце слов заметны губные дифтонги. Чувствуется оглубление не губных гласных.

В обоих текстах обнаружены не огузские элементы. Более заметны элементы, которые причисляются сегодня к особенностям кыпчакской языковой группы. Как вы знаете, данной языковой группе характерна 10-значная звуковая гласная система. В обоих говорах заметно удлинение гласных и дифтонги, которые являются характерной чертой кыпчакской группы. Исследуя данный факт, М. Ширалиев показал виды дифтонгов. При нисходящих дифтонгах: / ou, ou, au / и т. чувствуется оглубление гласных, которое, как мы уже упоминали, можно считать элементом кыпчакской группы. Давайте сравним: /toyuq-tavik/ (Нахичевань) - /touh/ (Кюрдамир).

В результате сильного эффекта оглубления, происходит формирование полного нисходящего дифтонга. М. Ширалиев упоминает два типа удлинения- первичное и последующее [8, 26].

Следует отметить, что фонологический аспект тюркских языков и диалектов требует особого внимания. Например, факты оглубления, известные нам под названием «лабиализация», представлены в некоторых научных работах как персидский субстрат.

Р. Ахматьянов исследуя языковой факт в чувашском и татарском языках и сравнивая с фактами русского языка: / kozak /, / alasa /, / atluşa / и так далее показывает, что о-канье имеет кыпчакское происхождение [11, 20].

Факт оглубления показывает себя и на узбекском языке. С. Атамирзаева отмечает, что в наманганском диалекте узбекского языка, сингармонизм проявляется только в губной гармонии. Кроме того, автор рассматривает оглубление открытых и закрытых гласных как основное свойство нагаманского диалекта: / ohom /, / okom – akam /, / tome – tagam /, / goyoonon – кайнаанам / и т. д. [10, 21].

Как видно из примеров, оглубление встречается и в других тюркских языках встречается так же, как и в диалектах. Например: / Атон, Анон, Кайнон / (Баку, Дербентские диалекты); / гойнон / гойнонон / (Наманган) и т. д.

Следует отметить, что, данный факт встречается также и в сибирских диалектах татарского языка / şolay / (общетюркский-şalay) / şança / (общетюркский-şança). Оглубление также проявляется на языке уйгуров: / боярышник. Тумашева, которая исследует язык сибирских татар, также упоминает участие губы [13, 57].

Небная и губная гармония. Как известно, закон гармонии часто нарушается в кыпчакской группе, чем в огузской группе. Этот факт проявляется во многих кыпчакских языках. Изучая некоторые фонетические особенности обоих говоров, были выявлены многие элементы, несвойственные для современной огузской языковой группы. Вышеупомянутые особенности могут быть обобщены следующим образом:

1. *Нарушение небной и губной гармонии.* 2. *Ассимиляция.* 3. Дифтонги и длинные гласные.

Эти особенности широко изучены и сопоставлены с другими тюркскими языками и диалектами. В конце исследования можно сделать вывод, что фонетические особенности, которые рассматриваются как особенности кыпчакской группы языков, несут в себе более древние следы. Многие из этих особенностей сохранились на языках якутов, чувашей и сибирских татар.

В свою очередь реконструкция, какого-либо факта в языке приводит к выводам, проливающим свет на разрешение таких спорных вопросов, как субстраты в тюркских языках. При исследовании данного языка необходимо учитывать фонетические особенности тюркских языков. Одна и та же лексическая единица проявляет себя в разных фонетических вариантах в говорах и диалектах азербайджанского и других тюркских языков. Думаем, что сравнительно-исторические исследования в области тюркских языков должны опираться на традиции исторической компаративистики и на достижения теории языковых контактов. Разнодиалектные тюркские племена, воссоединившись здесь с местными тюркскими племенами несомненно сыграли важную роль в этногенезе азербайджанского народа и оставили свой отпечаток на лексике и фонетике азербайджанского языка. И потому наряду с исконно огузскими вариантами порой выступают и кыпчакские, а также болгарские параллели. Несомненно, язык – это зеркало истории, которое отражает в себе события тысячелетних давностей, произошедшие в судьбе народа.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqilər. Bakı: Elm.2012.
- [2] Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqilər. Bakı: Elm.2012.
- [3] Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqilər. Bakı: Elm.2012.
- [4] Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqilər. Bakı: Elm.2012.
- [5] Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqilər. Bakı: Elm.2012.
- [6] Mustafa Öner. Bugünkü kırçak türkcəsi. Ankara Türk Dil Kurumu.1998.
- [7] Müstecip Ülküsal .Dobruça ve türkler. Ankara. Türk Kültür Araştırma Enstitüsü yayınları. Bakı 2.1987.
- [8] Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 423 s.,s.26.
- [9] Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qramatikası. Bakı, Elm,1984, 152 s.,s.15.
- [10] Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование намаганского говора узбекского языка. Ташкент, Наука, 1974, 342 с.,s.21.
- [11] Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва, Наука, 1978, 245 с. С.20.
- [12] Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва: Языки народов СССР. 1966. – 532 с.
- [13] Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Издательство Казанского Университета. Казан,1977.

МРҲТИ 16.41.00

Bakhshiyeva Tunzala Latif Gizi

Doctor of philological sciences
Azerbaijan Republic, Baku
Institute of Linguistics named after Nasimi,

PERSON NAMES IN AZERBAIJANI

Annotation. The ancient names were associated with the typical habits of the people, their beliefs, creativity. Names before Islam were the earliest names. These names are found in Orcson-Yenisei monuments, Oguz names and Kitabi Dede Gorgud epos. Some of these names have survived to our times unchanged, but some have been preserved in a modified form. There are names in our language that cannot be explained in modern Azerbaijani. These names are based on words from the ancient Turkic languages. Currently, some of these words are used in some Turkic languages. The names of the Azerbaijani people reflect their past, thinking and originality. Azerbaijani names are divided into three categories: national names, borrowed names, hybrid names. There are quite a lot of names in the language, which are made up of common vocabulary. The name is influenced by social and political conditions.

Keywords: Azerbaijan, names of people, anthroponyms, lexical meaning, name system.

Бахшиева Тунзала Латиф гизы

Доктор филологических наук Институт языкознания имени Назими,
Азербайджан, Баку

ЛИЧНЫЕ ИМЕНА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Анотация. Имена азербайджанского народа отражают его прошлое, мышление и своеобразие. Азербайджанские имена делятся на три категории: национальные имена, заимствованные имена, гибридные имена. В языке довольно много имен, которые составлены из общеупотребительной лексики. На наименование влияют социально-политические условия. Древние имена были связаны с характерными для народа привычками, его убеждениями, творчеством и т.д. Имена до ислама – самые ранние имена. Эти имена встречаются в орхон-енисейских памятниках, огузских именах и эпосах Китаби-Деде Горгуд.

Ключевые слова: Азербайджан, имена людей, антропонимы, лексическое значение, система имен.

Bakhshiyeva Tunzala Latif gizi

Doctor of philological sciences Azerbaijan Republic, Baku
Institute of Linguistics named after Nasimi

ӘЗІРБАЙЖАН ТІЛІНДЕГІ ЖЕКЕ ЕСІМДЕР

Аннотация. Әзірбайжан халқының есімдері оның өткенін, ойлауын және ерекшелігін көрсетеді. Әзірбайжан аттары үш санатқа бөлінеді: Ұлттық атаулар, қарызға алынған есімдер, гибриді есімдер. Тілде Жалпы лексикадан жасалған атаулар өте көп. Атауға әлеуметтік-саяси жағдайлар әсер етеді. Ежелгі есімдер халық үшін тән әдеттермен, оның наным-сенімдерімен, шығармашылығымен және т.б. байланысты болды. Исламға дейінгі атаулар-ең ерте есімдер. Бұл атаулар Орхон-Енисей ескерткіштерінде, оғыз аттарында және Китаби-Горгуд атасында кездеседі.

Тірек сөздер: Әзірбайжан, адамдардың аттары, антропонимдер, лексикалық маңызы, атаулар жүйесі.

Naming of child is very important function. Consonance and meaning of name, family tradition, names of prominent and well-known people, model of name, religious views and etc. play great role in naming. In the communication process everyone tries to know his partner's name, not knowing name leads to some difficulties.

Rich and colorful name system of Azerbaijan reflects the past of our people. The research of anthroponyms is of great importance in terms of studying ethnography of people. Personal names of Azerbaijan consist of three parts: national names, loan-words, and hybrid names. There are a lot of personal names derived from the general words. Creation and improvement of anthroponyms cannot be distinguished from the lexicon of the language. Because, changes happening in the lexicon of the language somehow affects personal names. Conducting research from the aspect of sociological linguistics, it is possible to chase the historical development of azerbaijani names. Social-political conditions have an impact on naming. Change of life, nature and society, enrichment of people's knowledge caused the creation of new names. Our ancient names were related to the specific features, traditions, beliefs and totems of the people. Names are divided into three periods in terms of reflecting antroponic system, historical and socio-political condition of azerbaijani language:

- 1) names before Islam;
- 2) names associated with the adoption of Islam;
- 3) contemporary names; (1; 47)

Researchers write that, in a tribal period, other tribes or families could not use the names belonging to any tribe and thus, names served to show to which tribe or family a person belonged (2;28). Names before Islam are the oldest names. These names are met in «Orkhon-Yenisei» monuments, «Book of Dede Korkut» epos, and «Oguzname». Some of these names are used in their original forms, some of them in modified ones. There are several words in our language which are impossible to be explained in terms of modern azerbaijani language. These names are formed on the basis of words used in ancient turkish languages. Currently, some of these words are used in related turkish languages. It is important to learn these words correctly and exactly. Ancient language materials, ancient monuments and sources are valuable for that. Togrul («falcon bird» in ancient turkish names), Tekin («prince» in ancient turkish names) Tugay («forest» in ancient turkish names), Tarkhan («military rank» in ancient turkish names) and etc. are such sort of names used in antroponic system of azerbaijani language. People preserved such names till the present day. After the

Arab conquest, turkish names began to be replaced with arabic names. Giving preference to the names of arabic origin were associated with the people's views who adopted Islam. Name of Mohammed is widespread in all muslim countries. Various versions of the name of Mohammed are used in Azerbaijan. As names of arabic and persian origin were difficult, they were either removed from the name system or adjusted to the rules of azerbaijani language changing phonetically their forms. Historically, names of jewish origin included arab anthroponymy as Gabriel, Avraam, Salomon and etc. were passed to azerbaijani language through arabic language as it was used in «The Holy Koran». Sometimes, by the means of uniting arabic and turkish words, compound personal names were created. Social condition, outlook and education of people play great role in naming. In the 30s of the last century as a result of the destruction of intelligentsia, nationalization process in the sphere of anthroponomy began to be extinguished. Only because of this situation, names of political nature as Sovet, Oktabr, Yanvar, Traktor, Kombayn, Vilen(Vladimir Ilich Lenin), Vladlen (Vladimir Lenin) began to appear. (3;74) During this period, names as Svetlana, Marina, Natasha and Maya could be found frequently. Social conditions, outlook and education of people play key role in giving names. In the past, illiterate parents who were dissatisfied with having daughters, used names as «Besti»),»Yeter), «Kifayet» which meant «finish,end». Such names are rarely used in modern world. There are descriptive names in azerbaijani language. Personal qualities should be taken into account while giving child a name related to the sign. Otherwise, it stirs up laughter and irony. As an example the name of Gozel given to an ugly girl which means «beautiful» and the name of Agja given to a black person which means «white» can be given. Sometimes, name can be given a person according to his appearance. For instance, Garagoz which means «black-eyed», Saritel which means «fair man», Gara regarding his black skin, Garatel related to his black hair and etc.

Most of the names in the name system of Azerbaijan derived from the appellatives. But, we can come across with the names derived from the proper names. In modern era, the use of toponyms as a personal name has become a tradition in Azerbaijan. Priority has been given to national names since Azerbaijan gained its independence. Awakening of national pride and compassion had an impact on naming. Currently, socio-cultural conditions and nationalization processes in Azerbaijan influence name system. Naming according to family tradition in azerbaijani families is historical principle and even today it maintains its importance. At the same time, recently, there is a growing interest in giving the names of european origin. It is related to globalization and tendencies to Europe. Parents who respect their national roots, usually prefer short names without any change in their pronunciation considering their sounding in foreign countries. Personal names as Ayla,Alsu,Anar,Ayan and etc. pass from one people to another and one language to another. It is due to some certain historical facts. It is related to the wars between peoples, occupations, good neighbourly relations,political, economic and cultural relations and etc. Names of european origin as Elton, Laura, Emilia, Emil, Roza and etc. can be found in azerbaijani families. Borrowed personal names are adjusted to the linguistic rules of the language it passes to. Sometimes, names of arabic-persian, and european origin existing in azerbaijani language are partly changed. Sofiya – Safiyya, Eliza –Elza, Mariya- Maryam, Fatima- Fatma. Sometimes, when parents give names using borrowed names,they do not know the meaning of the names which have negative essence. For example, Afet which means «trouble», Natavan which means «weak», Nakam which means «a person who cannot reach his goal», Ramil,Ramal

which mean «fortune-telling» and etc. Everyone should be careful about giving borrowed names. It should be avoided to give the names with unknown meanings. After knowing the meaning of name, it can be given your child.

Writers also play some role in naming. Sometimes, writer creates new names by using the opportunities of native language. Reader gives a child the name of his lovely character. This name can belong to both foreign language and native language. For instance, we can show the name of Hamlet which is given under the impact of Shakespeare's plays as an example. Names with the same rhyme and alliteration that adjusted to the name of other family member are widespread in azerbaijani families. Most of these names have lexical meaning: Asif-Vasif, Xaver-Yaver, Fuad-Suad, Natig-Namig, Aydin-Aydan and etc. But sometimes, we can come across with such kind of names without their lexical meanings: Kifayet (with lexical meaning)-Sifayet (without lexical meaning), Akif (with lexical meaning)-Sakif (without lexical meaning). Choice of names without their lexical meanings can be appreciated as a new principle of naming among azerbaijani people. Such cases should be valued as negative cases. Currently, there vocabulary of personal names in Azerbaijan which plays great role in naming and helps people with the choice of names.

It is known that, there is no sex category in azerbaijani language. However, sometimes female names are created from adding «ə» sound to male names which is unlawful in our language. For example, Anara, Turana, Rovshana, Chinara and etc. Even, it is possible to create female names from adding «ə» sound to female names: Aynur-Aynura, Narmin-Narmina.

Experience shows that, the owners of tasteless names given without thinking, which sound bad in meaning and stir up laughter, can replace their names with another if they want. There are enough people who change their names in society. So that, parent who gives name his child should realize the essence of difficult and responsible issue. Joint names which are used as both male and female names can be found in Azerbaijan. Mehebbet, Arzu, Parvin, Ismet, Dilbar and etc. The use of such names in language should be considered as a negative case. The use of such names can cause confusion and misunderstanding. Recently, according to the statistic information, after the disintegration of Soviet Union, nationalism principle is preferred in the names given during independency years. Along with national names, religious names as Yusif, Zehra, Ali are also widespread. It is pleasant that, usage rate of names based on national principles increased. This process is developing.

Naming is a multifaceted process which contains logical and illogical factors.(4;23) The result of the research made it clear that, personal names represent the society depending on social-political conditions, outlook, knowledge level and religious views of the people.

LITERATURE

[1] *Xalıqova R.* Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf yolları. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 152 s.

[2] *Aydın Paşa.* Azərbaycan şəxs adları. Bakı. 1996. 205 s. İnanç E. Azərbaycan antroponimiyası və etnonim məsələləri. Dilçilik institutunun əsərləri. Bakı. 2012. S.72-77

[3] *Abbasova A.* Müasir Azərbaycan dilində yeni adqoyma adətləri. Azərbaycan onomastikasında gedən proseslər. Bakı: MBM. 2008. 23-25

MPHTI 16.21.29

M. Evkuran

Prof. Dr. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Türkiye

BİLİMSEL BİLGİLERDEKİ DİLSEL PSİKOLOJİNİN KURAMLARI

Özet: İşbu makalede bilimin bir psikolojik ve felsefecilik kategori bakımından kuramları ayrılmaktadır. İnsan zeyinindeki hata ve güvenilirlik düşüncelerinin sonuçlara karşı etkisi incelenmekte. Özellikle bu kavramlar psikoloji, felsefe ve dilbilimi alanlarına ilgili bir şekilde anlatılmakta. Duyguların ve düşünlerin arasındaki ilişkeler belirlenmekte. Bunların hepsi insanın doğru bir düşünce oluşturmaya ve hareket etmesine etkilidir.

Anahtar kavramlar: Bilimsel bilgi, hakikat, hata, aldanma, güvenilirlik.

М. Евкуран

Хитит университеті Теология факультету профессоры, доктор
Түркия

ҒЫЛЫМИ АҚПАРАТТАҒЫ ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯНЫҢ СИПАТЫ

Аннотация. Берілген мақалада ақпараттың психологиялық және философиялық мәні тілдік тұрғыдан қарастырылған. Адам санасындағы рационалдылық және иррационалдылық түсініктер талданады. Әсіресе бұл мәндер психология, философия және тіл білімі салаларына қатысты бір түрде түсіндіріледі. Сезім-түйсік және ой-сананың арақатынасы белгіленеді. Аталғанның барлығы адамның дұрыс бір пікір қалыптастыруына және әрекет етуіне өз әсерін тигізеді.

Тірек сөздер: ғылыми ақпарат, ақиқат, рационалдылық, иррационалдылық, шынайылық.

M. Evkuran

Prof. Dr. Hitit University, Faculty of theology, Turkey

THEORIES OF LINGUO-PSYCHOLOGY IN THE FIELD OF SCIENTIFIC INFORMATION

Annotation. This article discusses the psychological and philosophical meaning of information. The concepts of rationality and irrationality in the human mind are analyzed. In particular, these values are interpreted in the same way in the fields of psychology, philosophy and linguistics. The relationship between emotions and thoughts is established. All this affects a person's ability to form and act in the right way.

Keywords: scientific information, truth, rationality, irrationality, reality.

Felsefi Bir Sorun Olarak Bilgi

Bilmek bir yetiyi/kabiliyeti, bilgi ise bir onun semeresini ve ürününü ifade eder. Peki

bilmek nedir ve nasıl işler? Düşünmek ile ilgisi nedir? Zaman zaman felsefenin kendi kökeni olan gerçek hayattan uzaklaştığını ve onunla bağlantısını unuttuğunu ileri süren Hartmann, felsefi bilgiyi de dahil her türlü bilgiyi bir fenomen olarak ele almayı savunur. O, bilgi fenomeninin tüm boyutlarıyla ele alınmadığını, bilginin ontolojik yönünün göz ardı edildiğini vurgular. Fenomolojinin öncülerinden sayılan Hartmann, bu nedenle bilgi sorununu tartışırken *epistemoloji*¹ yerine *gnoseoloji*² kavramını kullanmayı tercih eder. Bu yaklaşımda bilgi konusu, klasik epistemolojik yaklaşımlarda olduğu gibi salt kuramsal bir çerçevede ele alınmaz, *ontolojik* bileşenleriyle kavranmaya çalışılır. Bilgi, bir *varlık ilişkisi* olarak görülür.

Bilen özne-bilinen nesne ikileminde resmedilen tabloya itiraz edilir ve bilgi yalnızca öznenin tek taraflı bir başarısı olarak görülmez. Aksine bilmek, aşkın bir edimdir. Bilgi/bilme edimi, istemek, eylemek, umut etmek gibi bilincin gerçek dünyayla kurduğu ilişki türleri arasında yer alır. Bilme, insanoğlunun diğer faaliyetlerinin tepesinde duran en üstün, ayrıcalıklı bir eylem formu değildir; bilincin gerçeklikle kurduğu bağlantılardan yalnızca biridir. Bu özelliğinden dolayı bilmeyi ve bilgi anlamak ontolojiye başvurmayı gerektirir.

Bilgiye ontolojik bakış, bilginin yaşam ve tarihle olan bağlantısının yeniden kurulmasını daha doğru bir deyişle, *zaten* var olan, ancak farkedilmeyen ya da zamanın ruhu gereği gözden kaçan bu bağlantının görülmesini sağlamaktadır. Antropolojinin gösterdiği gelişmeler, bilgi kuramlarında görülen soyutlamaları sorgulamayı mümkün kılmıştır. Böylece bilginin yaşamla ve tarihle olan bağları yeniden kurulabilecektir.

Klasik bilgi teorilerini eleştirenlerden biri de Ditley «dir. O, bilgi kuramlarına hakim olan, insanı «psikolojik ve tarihsel kimliğinden yalıtılmış» bir *akıl varlığı* olarak gören yaklaşımları eleştirir. Ona göre, insanın akıl sahibi olması, onun total kimliğinin sadece bir parçasıdır. Ayrıca akıl, insanın bütünlüğünden ayrı, tek başına, *arı* bir şey değildir. O da Hartmann'ın yaklaşımını destekler ve aklın, insanın sahip olduğu güçlerin çeşitliliği içinde onlara bağlı bir güç olduğunu söyler. Hatta insanın isteyen, hisseden, amaçlar koyan yanı, *akıl sahibi varlık olmasından* da önce gelir. Bu nedenle bilgi problematiği, insanın bütüncül kimliği gözetilerek ele alınmalıdır.

Bunun yanında bilme ilişkisinin kendine özgü bir sınırı bulunmaktadır. Bu sınır, *bilinebilirlik sınırı* olarak adlandırılmaktadır. Bilinebilirlik sınırının ötesinde, bilinmeyen, bilinmesi ya da nesneleştirilmesi olanaklı olmayan, *irrasyonel* olan bir *artık* her zaman vardır. Hartmann önemli iki noktanın altını çizer. İlki, bilmeye direnen irrasyonel artık sorunu. Diğeri ise bilme edimini, diğer varlık ilişkileri arasına yerleştirmesidir. Bu iki nokta, bilginin kırılganlığını ortaya koymaktadır. Gerek tek tek nesnelere gerek bir bütün olarak evrenle bilme ilişkisine geçtiğimizde, diğer varlık ilişkilerinin de kendiliklerinden harekete geçtiklerini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bilme ilişkisi olarak görülen *akt*, bağımsız biçimde ve sadece bilme ilişkisi olarak çalışmaz. Arzu etmek, ummak, sevmek, nefret etmek, kaçınmak gibi insanî yönelimlerin de yer aldığı karmaşık bir süreçle, varoluşsal bir durumla karşı karşıya (içinde) bulunuruz. Burası, düşünme ve bilme süreçleri ile kendini aldatma eğilimlerinin kesiştiği varoluşsal bir zemindir.

¹ Epistemoloji: Bilgiyi genel olarak ele alan, bilgiyle ilgili problemleri araştıran, bilginin kaynağını, doğasını, doğruluğunu ve sınırlarını inceleyen felsefi disiplin. Bkz. Ahmet Cevizci, Felsefe Sözlüğü, Ekin Yay., 2. Baskı, Ankara 1996, s. 249.

² Gnoseoloji: Bilgiyi, insanın bilişsel faaliyetlerini, genel olarak konu alan disiplin. Antik Yunan da, epistemoloji terimiyle eşanlamlı bir biçimde kullanılan gnoseoloji terimi, bilginin kaynağı, sınırları, doğası geçireliliğiyle ilgili olan ve özel bilimlerin kabullerini, temel kavramlarını ve yöntemlerini konu alan metodolojiden farklılık gösteren bilgi kuramını tanımlar. Bkz. Ahmet Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s. 306.

İçimizdeki aldatıcı ilke hakkında yapılan Psikanalitik gözlemlere yer vererek konuya giriş yapan Herbert Fingarette, temel bazı sorular sorar:

- Kendimizi aldatmaya nasıl başlıyoruz?
- Kendimizi neden aldatıyoruz?
- Kendini aldatmak nedir?
- Kendini aldatmanın ayırmedici işaretleri nelerdir?

Kendini aldatmanın tutarlı, anlaşılabilir ve büyük ölçekli bir kavramsal haritasını hazırlamak mümkündür. Bunun ana noktalarını ortaya çıkarmayı belirten Fingarette, kendini aldatmadan kurtulmak ve kişisel bütünlük kazanmanın önemini vurgular.³

Düşünmek ile anlam arayışı arasında güçlü bir bağ vardır. Victor Frankl, insanın anlam arayışının, içgüdüsel itkilerin ikincil bir ussallaştırılması yolundaki görüşlere karşı çıkar. Onun insan yaşamındaki temel bir güdü ve yönelim olduğu tezini savunur. Anlam, kişinin yalnızca kendisi tarafından bulunabilir, daha doğrusu inşa edilebilir. Bu özelliğiyle eşsiz ve öznel bir yapı niteliği taşır. İnsanın anlam arayışı böylece karşılanabilir. Anlamın ve değerlerin, savunma mekanizmalarından ve tepki-yüceltmeler olduğu görüşlerinin yüzeysel açıklamalar olduklarını ve insandaki anlam istemi yönelimini kavrayamadıklarını savunur. Çünkü hiç birimiz, yalnızca savunma mekanizmalarımız uğruna yaşamak istemeyeceğimiz gibi, yine yalnızca tepki oluşumları uğruna ölmeyi arzu etmeyiz. İnsan, kendi idealleri, hedefleri ve değerleri için yaşayabilme ve ölebilme yetisine sahip bir varlıktır.⁴

Bilgi, Hakikat ve Güvenilirlik Sorunu

Bilgi nedir? Bilgi edinme yolları hangileridir? Güvenilir bilgi hangi yöntemle elde edilir? soruları ilkçağdan bu yana verilen cevaplardan biri, duyu organlarıdır. Şu halde bilginin elde edildiği temel araçlardan biri duyumlarımız ve algılarımızdır. Algı duyumlarımızın yakalayıp kodladığı uyarı ve işaretlerin zihin tarafından işleminden geçirilmesiyle oluşur. Bu ham izlenimler, zihin tarafından düşünsel ve etik analize tabi tutulur ve yeniden inşa edilir.

Bu aşamada ikinci problem ortaya çıkmaktadır. Algılar yoluyla edinilen bilgi, güvenilir midir? Algılarımızın sağladığı bilgi yeterince doğru ve güvenilir midir? *Güvenilirlik nedir? Güvenilirlik ölçütleri nelerdir?*

Bilginin doğruluğu en kestirme ifadesiyle, konusuna uygunluğu ile ölçülür. Konusunu gerçekte olduğu gibi yansıtan, anlatan ya da betimleyen bilgi doğrudur ve bu bilgi güvenilirdir. Sorunu bu şekilde ortaya koyduğumuzda bilgiye dair köklü itirazlar belirir: Bilginin dış dünyanın bir aynası ya da eşyanın zihnimize doğrudan yansımaları olduğunu ileri süren Platoncu düşünce, büyük ölçüde eleştirilmektedir. Özellikle insan ve toplumla ilgili bilgilerin çıkar, doğma, önyargı vs. gibi rasyonel olmayan öğelerin etkisiyle eksik, hatalı ve yanlış kurulabilir. Bilgi felsefesinin sosyal bilimlerin diğer alanları ile ilişkisi kurulmaya başlayınca, bilginin de önemli ölçüde hata ve yanılısıma taşıyabileceği gerçeği fark edildi. Hatalara karşı bağımsızlığı olan, mutlak olarak korunaklı her hangi bir bilgi olamayacağı ileri sürüldü. Öyle ki matematiğin diliyle simgelerle ifade edilen fen bilimlerinin bile ardında ideolojilerin yer aldığı ileri sürülmeye başladı.

Bilgiye dair ontolojik ve bütünlükçü yaklaşım ile bilgi konusundaki güvenilirlik problemini birlikte düşündüğümüzde, her türden bilginin, hata ve yanılısıma içermese bile en azından *parçacı* olduğunu gerçekliğin bir yönünü ve bir perspektiften bakarak anlattığını söyleyebiliriz. Hata, yanılısıma ve körleşme en temelde insandaki düşünme eyleminde içkin birer problemdir. Düşünmek sadece zihinsel bir eylem ve süreç değildir. Rasyonel olmayan

³ Herbert Fingarette, *Kendini Aldatma*, 16-17.

⁴ Victor Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 97.

eğilimlerin ve güçlerin (arzu, ümit, nefret, güç vs.) etkin olarak rol oynadığı varoluşsal karmaşık bir süreçtir.

İnsan düşünürken, düşünme konusu olan nesnelere ve kavramlara ne yapar, onlara nasıl davranır?

– anlam atfeder.

– kendi özelliği içinde ve belirli bir perspektiften bakar- belirli bir pencereden bakmak, insan için ontolojik bir zorunluluktur. Çünkü insan aynı anda iki ayrı yerde)mekânda ve zamanda var olamaz.

– anlam atfetme ve bir pencereden bakma, insanın değerlerinden uzak değildir. Değerler şu ya da bu şekilde kabaca ya da ince biçimde insanın düşünmesi, düşünme ve tanımlama tercihleri üzerinde etkide bulunur.

Bilgi elde ederken ya da onu inşa ederken duyguların ayartıcı etkisini fark etmiş bulunmaktayız. Bilgide hata sorununu ortadan kaldırmak için duygusallığı yok etmek bir çözüm olamaz mı?

Hata-Duygusallık İlişkisi

Her türlü duygusallığı bastırarak hata tehlikesinin ortadan kaldırılacağı düşünülebilir. Ancak bilginin temel motivasyonlarından birinin de yine duygusal yönelimler olduğu unutulmamalıdır. Merak ve bilme tutkusuna olmasaydı muhakeme gücü de gelişmezdi. Şu halde akli ve anlama yeteneğini harekete geçiren önemli etkenlerden biri de tutku ve meraktır.

Zihin Hataları

Bu sorun daha çok bilen bir varlık olarak insanın özneliliğiyle ilgilidir. Dünyaya bakış açısı ve bilme araçlarının hatalara açık olması da bununla ilgilidir. Zihinsel hatalar zihin karışıklığından kaynaklanır. Zihni karıştıran ya da bulandıran şey başta duygusal yönelimler ve farklı duygusal durumlardır. Önyargıları da kısmen duygusal kısmen de zihinsel/mantıksal bir kategoriye yerleştirmek mümkündür. Zihinsel hatalar kendini yanıltmak (self-deception) ile ilgili durumlardan kaynaklanır.

İnsanın düş kurma yeteneği olağanüstüdür. Zihin çoğu durumda gerçek ile düşsel olanı birbirinden ayırmaz. Nöro-serebral sistemin %2'si organizmanın dış dünya ile giriş-çıkış yollarını yönetirken %98'i içsel işleyişle ilgilidir. Düşler, arzular, ihtiyaçlar, imgeler vs. den oluşan ayrı ve bağımsız bir dünya oluşturmaya yetecek bir kapasitedir bu. Bu içsel dünya dış dünyaya bakışımızı derinden etkiler. Ben-merkezcilik, kendini aklama isteği, kötülüklerin nedenini başkalarına yükleme arzuları düşünme eylemini alttan alta yönlendirir.

Diğer bir yetenek ise bellektir. Bellek geçmişte yaşanan olayları seçer, ayıklar, yansıtır. . . Yeri geldiğinde belleğimizden hatıraları geri çağırırız. Ancak bu çağırma işi çoğu zaman bir yorumlama, ayıklama ve yeniden inşadır. Bu esnada bazı olaylar bellek tarafından silinir ve hiç yaşanmamış gibi geçitirilir. Bazı olaylar güzelleştirilir iken bazıları da alabildiğine çirkinleştirilir. Bilinçsizce yapılan tüm bu işler sonucunda zihin kendi mekanizmasını kurar. *Bilinçsizce* sözü acaba doğru mudur?... Böylece düşünürken başvurduğumuz en önemli kaynak olan bellek, hata ve yanılsamaların merkezi haline gelir.

Düşünsel hatalar

Burada iç içe geçmiş iki problemden söz edilmelidir: ilk olarak düşünce tarzımız ya da düşünce sistemimiz (kuramlar, öğretiler, ideolojiler) bizzat bir hata ve yanlış üzerine kurulmuş olabilir. Gerçekliği açıklama iddiasındaki düşünceler, gerçekliği yanlış ve çarpık temsil ederek bir yanlış bilinç olarak yapılabirler. İkinci olarak, düşünce sistemleri, tutarlılıklarını koruma adına işine gelmeyen ya da içselleştiremediği bilgiye direnç gösterir. Düşünce sisteminin düzenleyici ilkesi, her türlü çürütme girişimine karşı yapıyı

korur. Gelişmiş ve akla uygunluk iddiasındaki düşünce sistemleri, ileri düzeyde rasyonalize edici birer mantıkla, gerçeklik ve diğer bilgiler karşısında ayakta durmaya çalışırlar. İçe kapalı ve dogmatik öğretiler ise hiçbir eleştiriden zarar görmezler.

Çözüm: Akılsallaştırma»ya karşı Akılsallık

Akılsallık, hata ve yanılmalara aşmanın tek yoludur. Akılsallık ile düş-gerçek, öznesnel vs. ayrımını yaparız. Bu denetleme ağırlıklı bir etkinliktir ve şunları içerir:

- Çevrenin denetlemesi (ortamın arzu ve düşsel olana direnci)
- Uygulamanın denetlemesi (doğrulayıcı faaliyet)
- Kültürün denetlemesi (ortak bilgiye gönderme)
- Başkasının denetlemesi (benim gördüğümü siz de görüyor musunuz?)
- Korteksin denetlemesi (bellek ve mantık işlemleri)

Akılsallaştırma/rasyonalizasyon ile akılcılığı ayırmak zordur. Çünkü her ikisi de aynı kaynaktan beslenir ve benzer araçlar kullanır. Akılcılık, bozulmuş akılsallıktır. Akılcılık, akılsal olduğuna inanır. Gerçekten de kendini doğrulayan tümevarım ve tümdengelimsel bir mantık yapı kurmuştur. Ancak yanlış temellere dayandığı için kendini eleştiriye ve kanıtlara dayalı tartışmaya kapatır.

Akılsallaştırma (rasyonalizasyon) kapalı, akılsallık (rasyonalite) ise açıktır. Doğası gereği açık olan akılsallık, özeleştiriyeye ve kendine direnen gerçekle diyalog içine girmekten kaçınmaz. Kendi sınırlarını açıkça kabul eder. Bilinmeyeni ya da henüz açıklanamayanı itiraf eder. Gerçek akılsallığı, eleştiriye açık oluşundan ve kendi yetersizliklerini kabul edebilme yeteneğinden tanırız.

Rasyonalite sadece modern Batı uygarlığının tekelinde olan bir şey değildir. Diğer kültürlerin de kendilerine özgü rasyonaliteleri ve kültürleri vardır. Bu gereği kabul etmek, bilimde tekelleşmeyi önler. Bilginin, varlık karşısındaki temsil ve açıklama gücünün sınırlarını fark etmek, bizi akılsal belirsizlik ilkesine götürür. Bu, bizleri sahte akılcılığın dogmatizminden çekip alarak özeleştirilme uyanıklık içinde tutar.

Sonuç

Bilimsel bilgi, insan çabasının bir ürünüdür ve bir yöntem dayandır. Doğal ve sosyal olguların belirli yöntemlerle araştırılması ve sonuçların denetlenmesi önemlidir. Bu bağlamda incelenen olay ile bilimsel bilgi arasındaki diyalektik ilişki canlı tutulmalıdır. Teori oluşturulurken olgudaki değişiklikler dikkatle izlenmelidir. Bu sayede bilgideki hata ve yanılmalar giderilir ve bilginin dogmaya dönüşmesinin önüne geçilebilir. Sosyal bilimlerde kullanılan yorum ve anlama yöntemleri, çoklu okumalar yoluyla desteklenmelidir. Böylece sosyal bilimlere, belirli bir ideolojinin hakim olmasının önüne geçilebilir. Doğa bilimlerinde kullanılan açıklama yöntemi de diğer bilim dallarının verileri ile zenginleştirilmelidir. Bu sayede bilim dalları, belirli bir alana sıkışmaktan ve alan körlüğü içinde kalmaktan kurtulabilir.

KAYNAKLAR:

- [1] Cevizci, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, Ekin Yay., 2. Baskı, Ankara 1996.
- [2] Fingarette, Herbert, Kendini Aldatma, Ayrıntı Yayınları, çev. Alev Türker, İstanbul, 2003.
- [3] Frankl, Victor, İnsanın Anlam Arayışı, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2009.

З.Ж. Бекмамбетова

Кандидат педагогических наук, доцент кафедры
«Журналистика и переводческое дело», университет «Туран»
г.Алматы, Казахстан

**ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ В КОНТЕКСТЕ
ДРУГИХ УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ**

Аннотация: В данной статье рассматривается термин «паремиология», «паремиологические сочетания» в контексте других устойчивых выражений. Paremiologicheskaya sistema sovremennogo russkogo yazyka predstavlyayet soboy sovoкупность различных по времени происхождения и различных по степени востребованности в современной речевой практике народных изречений. Paremiologicheskii istochnik sredstv russkogo yazyka yavlyetsya oblast'yu otrazheniya, khraneniya i трансляции культурных ценностей народа.

Ключевые слова: паремиология, устойчивые выражения, пословицы, поговорки, фольклор, речевая практика, язык, культура.

З.Ж. Бекмамбетова

«Тұран» университеті «Журналистика және аударма ісі» кафедрасы филология
ғылымдарының кандидаты, доцент
Алматы қаласы, Қазақстан

**ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ КОНТЕКСІНДЕГІ
ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕР**

Аннотация. Бұл мақалада «паремиология», «паремиологиялық тіркестер», терминдері басқа да тұрақты сөз тіркестері контексті тарапынан қарастырылады. Қазіргі орыс тілінің паремиологиялық жүйесі заманауи сөйлеу тәжірибесіндегі халықтық нақыл сөздердің шыққан уақытына және әртүрлі деңгейіне байланыста сұраныста болуының жиынтығы. Орыс тілінің паремиологиялық дереккөздері болып халықтың мәдени құндылықтарының көрінісі, сақталуы және көрсетілімі болып табылады.

Тірек сөздер: паремиология, тұрақты сөйлемдер, мақал-мәтелдер, фольклор, сөйлеу тәжірибесі, тіл, мәдениет.

Z.Zh. Bekmambetova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department
«Journalism and Translation», University «Turan»,
Almaty, Kazakhstan

PAREMIOLOGICAL COMBINATIONS IN THE CONTEXT OF OTHER STABLE EXPRESSIONS.

Annotation. This article discusses the term «paremiology», «paremiological combinations» in the context of other stable expressions. The paremiological system of the modern Russian language is a combination of popular sayings different in the time of their origin and different in the degree of their demand in modern speech practice. The paremiological source of means of the Russian language is an area of reflection, storage and transmission of cultural values of the people.

Keywords: paremiology, stable expressions, proverbs, sayings, folklore, speech practice, language, culture.

Национальная культура наиболее полно и ярко проявляется в таких единицах языка, как слова, фразеологизмы и языковые афоризмы, включающие в себя пословицы, поговорки и крылатые выражения. Составляющие языковых афоризмов «пословицы и поговорки – это устные и краткие изречения, восходящие к фольклору, в обобщенном виде констатирующие свойства людей или явлений, дающие им оценку и предписывающие образ действий» [1; с. 12].

Человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку, в котором закрепляется общественно-исторический опыт – как общечеловеческий, так и национальный. Отзвуки давно минувших лет сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах. Это – своеобразные микромиры, содержащие в себе «и нравственный закон и здравый смысл, выраженные в кратком изречении, которые завещали предки в руководство потомкам» [2; с. 41].

Паремиология – это «направление фразеологии, раздел лингвистики, направленный на исследование и попытки классификаций паремий (пословиц, пословичных выражений, антипословиц, поговорок, веллеризмов, девизов, слоганов, афоризмов, максим, загадок, примет и прочих устойчивых выражений, ведущей функцией которых определена сжатая яркая словесная формулировка традиций и закрепленного жизненного опыта общества)» Паремии всех народов мира передают типовые ситуации, имеют сходное логическое содержание, значение, различаясь лишь образами (детальями, реалиями), с помощью которых передается логическое содержание (Жуков 2000: 9-10).

«Паремиология достаточно плотно переплетается с паремиографией – наукой, отвечающей за сбор, хранение и обработку материалов для исследований паремиологов» [3; с. 9].

Одно из направлений паремиологии – «компаративная» паремиология – изучает паремии в контексте разных языков и культур.

С точки зрения лингвистов, определяющих фразеологию в широком смысле, пословицы и поговорки должны быть включены в ее систему. «Однако существует новаторское направление, изучающее непосредственно пословицы и поговорки, называющее эти сочетания паремиями» Так, паремии как специфичные проявления жанра фольклора реализуются в качестве объектов исследования не только у фразеологов и фольклористов, но и паремиологов. Данный интерес к подобным выражениям подтверждается высоким уровнем их изобразительности и расширенным диапазоном экспрессии [3; с. 79].

Среди наиболее известных работ по данной проблематике интерес представляют работы ученого–паремиолога Г.Л.Пермякова.

Выражения устойчивого характера Г.Л.Пермяков определяет как «разного рода языковые клише». «Градируя сочетания по видам, особенностям структуры, функциональным характеристикам, стилистической принадлежности, а также по реализациям синтаксиса в рамках каждой конструкции, не совсем корректно определять их одним термином, с учетом отсутствия передачи этим термином адекватного смысла и полного речевого содержания каждого из всех, включаемых в этот круг, типов высказываний, хотя бы на том основании, что эти выражения относятся к совершенно разным жанрам, различным по характеру функционирования их в речи». С учетом контекста эти сочетания выполняют ряд дополнительных функций и ролей: замещения, диалога, уровня этикета, формализма и прочие. Например, «особенности некоторых форм (анекдоты, загадки, задачи, басни, кумулятивные сказки и др.) по большому счету позволяют определить их к области фольклора, а для лингвиста представляют интерес как богатейший клад фольклора и этнографических материалов»[3; с. 79].

Есть другие формы устойчивых выражений, например: пословица, поговорка, проклятие, благопожелание и др. «То в данном случае определяющим критерием являются особенности жанра того или иного сочетания, а также отличительные особенности. Лапидарность формы и высочайший уровень образности содержания, помогают объяснить отсутствие установок по поводу определенных речевых ситуаций и строго определенных целеустановочных признаков». Указанные сочетания без особых проблем используются в тексте, проходят процесс адаптации в нём и фиксации (если речь идет о письменном тексте). Форма и содержание позволяют им абсолютно внедряться в общую речевую картину даже спонтанного текста (Пермяков 1988: 79).

Именно поэтому, на основании вышеизложенного, мы считаем, что пословицы, поговорки, а также некоторые формы этикетного общения и обращения необходимо рассматривать как «самостоятельный блок устойчивого фонда языка с собственно культурными кодами, отражающими национальную картину мира» [3; с. 80].

«Фразеологизмы, паремии и афоризмы – это разновидности устойчивых выражений, каждая из которых характеризуется своим набором структурных, семантических и функциональных особенностей»[4; с. 24].

«Опираясь на такую интерпретацию проблемы, имеет смысл определять все типы устойчивых выражений независимо от сферы употребления к единой отрасли лингвистики или разделу языкознания. Общность функционально-семантических признаков точно подмечена». Если до сих пор мы сталкивались с утверждениями о том, что пословицы и поговорки одновременно относятся и к фразеологии, и к паремиологии (явно выраженное широкое понимание фразеологии), то из этого определения следует, что фразеологизмы относятся к паремиологии. Это достаточно новая версия понимания объектов исследования паремиологии как наука. Однако, наряду с этим определением там же находим пояснение узкого понимания паремий, из которого следует, что таковыми считаются только пословицы и поговорки, и объясняется это тем, что «именно они выполняют функцию – «нравоучения» и могут претендовать на статус выразителей «народной мудрости» [4; с. 24].

Паремиологическая система современного русского языка представляет собой «совокупность различных по времени происхождения и различных по степени

востребованности в современной речевой практике народных изречений, различающихся структурными и семантическими особенностями и объединенных рядом специфических признаков, прежде всего таких, как естественность происхождения, устойчивость и воспроизведение в речи в тот или иной исторический период». Кроме того, паремиологический источник средств русского языка является областью отражения, хранения и трансляции культурных ценностей народа [4; с. 25].

Как видим, данная теоретическая позиция находит свое выражение в противоречивости и неоднозначности, что порождает определенного уровня сложности понимания непосредственно авторской позиции на предмет и объект как фразеологии, так и паремиологии. С одной стороны, пословицы и поговорки являются основными объектами изучения паремиологии, с другой – они традиционно рассматриваются как часть фразеологического фонда. «В узком понимании паремиология, по мнению авторов, изучает только пословицы и поговорки, а другие виды устойчивых выражений отграничиваются как не относящиеся к этой науке, хотя в то же время ими называются «основными разновидностями» паремий. Следовательно, должны быть и другие разновидности, однако о них даже не упоминается» [4; с. 25].

К сожалению, подобного рода логические несоответствия и расхождения в теоретических положениях нередки. По мнению Н.Ф.Алефиренко, «...крайне размытыми оказываются признаки, критерии, особенности, которые приводятся как характеризующие тот или иной тип устойчивых выражений» Функционально-стилистическое описание пословиц и поговорок, которое приводится во многих источниках, одинаково успешно может относиться и к ряду других типов и жанров устойчивых выражений [4; с. 25].

В более новых изданиях отражается несколько иное состояние данной проблематики. В этом отношении, следует заметить, что ряд таких работ, где рассматривается данная область языкознания, невелик. «В более ранних трудах отечественных фразеологов крайне редко встречается исследовательский анализ пословиц и поговорок как объектов фразеологии в широком понимании и тем более как объектов паремиологии. В основном авторы ограничиваются лишь указанием на общеизвестные признаки, такие как «выразительность», «лаконичность высказывания назидательного характера», «интонационная завершенность», «воспроизводимость» и т.д., в качестве их функциональных особенностей выделяя аккумулятивную, прагматическую и когнитивную функции» [5; с. 140].

В.В.Виноградов говорил о том, что перечисленные признаки и функции являются характеризующими в равной степени как собственно фразеологизмы, так и большинство разновидностей «малых» форм фольклорных жанров. «Хотя это не снимает вопроса о границах фразеологии и паремиологии, о признаках и критериях градации в данном контексте» [5; с. 140].

С учетом подмеченных нами отдельных недочетов, касающихся некоторых фразеологических единиц и словаря в целом, мы не подвергаем сомнению отнесение вышеприведенных вариантов устойчивых выражений именно к числу фразеологических единиц, поскольку они полностью отвечают тем категориальным признакам, которые выдвигаются автором словаря в теоретических положениях. «Категориальные признаки фразеологических единиц – целостность, семантическая неразложимость, неделимость, грамматическая соотнесенность со словом и воспроизводимость – присутствуют в приведенных примерах, а значит, не должно

возникать никаких сомнений по поводу их лингвистического статуса как фразеологических единиц» [5; с. 151].

Встречаются и явные искажения научной позиции. Речь идет о предложении В.П. Жукова относительно возможности «упразднения термина «поговорка» как аналога фразеологизма» [3; с.34]. В.П.Жуков, напротив, указывает на самобытность и отличие пословиц и поговорок от фразеологизмов, объясняя это тем, что «пословицы и поговорки отличаются как от фразеологизмов, так и от крылатых выражений. От фразеологизмов пословицы и поговорки отличаются в структурно-грамматическом отношении: они представляют собой законченное предложение. В основе их целостного смыслового содержания лежат не понятия, а суждения. Поэтому пословицы и поговорки не могут быть носителями фразеологического значения, которое присуще фразеологизмам; смысл их может быть передан только предложением (нередко развернутым), тогда как значение фразеологизма передается словом или словосочетанием» [3; с.33]. Что касается непосредственно самого предложения об упразднении поговорки, то в цитируемом источнике говорится, что «во избежание терминологической путаницы можно, по нашему мнению, или упразднить термин «поговорки» как аналог фразеологизмов, или по-новому его осмыслить. Думается, что этот термин упразднять нецелесообразно» [3; с.11].

Следовательно, нельзя отрицать факт искаженной трансформации основной идеи цитируемого тезиса, предполагающего ложные выводы, которые дают неверное теоретическое направление. На современном этапе развития лингвистической науки отождествление поговорки и фразеологизма, на наш взгляд, недопустимо, тем более что в качестве примеров поговорок предлагаются собственно фразеологизмы.

У пословицы два значения – прямое и переносное. Поговорка в свою очередь, имеет только один прямой смысл, что не мешает успешному использованию в подобных речевых условиях и с теми же функциями. Такое положение в системе языка не мешают пословицам оставаться объектом филологии и иметь широкое употребление.

Таким образом, градация пословиц, поговорок, крылатых слов представляется необходимой с точки зрения разных аспектов. С одной стороны, это обособленные типы устойчивых сочетаний, с другой – межуровневые, находящиеся на стыке научных дисциплин единицы речи. Фразеологизмы в этой системе будут той величиной, которая характеризуется наиболее устойчивыми основными категориальными особенностями.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Белецкая А.Ю. Пословица как прецедентная единица в аргументативном дискурсе: автореф. дис. ... (10.02.04...) / Белецкая Алла Юрьевна. – Самара, 2002. – 22 с.
- [2]. Бочина Т.Г. Пословица и языковая модель мира, или Почему Работа не волк, в лес не убежит // Русский язык в школе. – 2006. – С. 40–45.
- [3] Жуков В.П. Введение. Словарь русских пословиц и поговорок: около 1200 пословиц и поговорок. –4-е изд., импр. и доп. –М.: Рус. Яз. –Медиа, 1991. С. 173.
- [4] Алефиренко Н.Ф. Фразеология и паремиология. – М.: Флинта, 2009. – 243 с.
- [5] Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке (Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – 161с.

МРНТИ 16.21.39

Г.Х. Тулекова

«Тұран» университеті «Журналистика және аударма ісі» кафедрасы
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Алматы қаласы., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ ЖАЙЫНДА

Аннотация: Мақалада табиғи тілдік мәтіндерде қолданыс тапқан етістікті сөз тіркестерінің грамматикалық құрылымыдарының есім және етістікті сөз тіркестерінде қолданылу ерекшелігімен құрылымы жайында сөз етіледі.

Тірек сөздер: қабысу, меңгеру, басыңқы сыңар, көне нұсқа, көсемшелі етістік, толық мағыналы сөз

Г.Х. Тулекова

Кандидат педагогических наук, доцент кафедры
«Журналистика и переводческое дело», университет «Туран»
г.Алматы, Казахстан

О ГРАММАТИЧЕСКИХ СТРУКТУРАХ СЛОВЕСНЫХ ФРАЗ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются грамматические конструкции словосочетаний и особенности именных и глагольных словосочетаний.

Ключевые слова: прилагательные, способности, местоимения, древние версии, примитивные глаголы, слово полного значения.

G.H Tulekova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department
«Journalism and Translation», University «Turan»,
Almaty, Kazakhstan

ON GRAMMATICAL STRUCTURES OF VERBAL PHRASES IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article considers the grammatical constructions of phrases and the features of noun- and verb- word combinations.

Keywords: overlapping, mastering, pronounced, ancient variant, primitive verb, full meaning word.

Бағыныңқы сыңары зат есімнен болған етістікті сөз тіркестерінің құрылымы турасында сөз еткенде, зат есімді етістікті сөз тіркестерінің құрамында зат есімдер көп

жағдайда септік жалғаулары негізінде байланысып келеді. Көне түркі жазба ескерткіштерінде барыс септікті етістік сөз тіркестері шығыс септікті сөз тіркестерінің қызметі атқарғандығы туралы М.Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» [100, 82 б.]. еңбегінде көрсетеді. Сол семантикада қолданылған: қары оқуз балдұқа қорқмас /Қашқари/ қәрі өгіз балтадан қорықты, Ол аны ашқа тыды (Қашқари) – Ол оны астан тыйды. Ал қазіргі қазақ тілінде «қорық», «тый», етістіктері негізінен шығыс жалғауындағы сөзді менгереді. Дегенмен, осы етістіктің жетегінде кейде барыс жалғаулы сөздер де кездесіп отырады: «айқайлағанға қорықпа – айқайлағаннан қорықпа», «алысқа көз сал – алыстан көз сал», «оған абай бол – одан абай бол» т.б. осы сияқты бірсыпыра етістіктердің бойындағы параллельділік «көне қасиеттердің» қалдығы екендігін өз кезінде профессор Ә.Аблақов «Қазақ тіліндегі барыс жалғаулы сөз тіркестері» атты еңбектерінде нақты көрсетеді [1, 29 б.].

Қазіргі қазақ тіліндегі барыс септігінің жалғаулары арқылы қалыптасқан сөз тіркестері өздерінің тамырын тым әріден бастайды. Алайда, бұлар тілдің дамуы барысында құрылысы жағынан да, мағынасы жағынан да талай өзгеріске түскен. Оны мынадан аңғаруға болады:

1. Қазіргі қазақ тілінде барыс септігінің *-қа/-қе, -ға, -ге*/жалғауы тәуелдік жалғауынан соң жалғанбайтын болса, ал Орхон-Енисей, әсіресе, Енисей ескерткіштерінде тәуелдік жалғауынан соң да жалғанатындығы кездеседі. Бұл тілдің даму барысында белгілі бір жүйеге түскендігін көрсетеді.

2. Барыс жалғаулы сөз тіркестері табиғатында қимыл-әрекеттің бағытын кімге, неге бағытталғандығын білдіреді. Әйтсе де, ескерткіштер тіліне назар салсақ, барыс жалғаулы сөз тіркестері өз қызметінен тыс жатыс және шығыс жалғаулы сөз тіркестерінің қызметін атқарған және қимыл-әрекеттің болған орнын, мезгілін, басталар жерін, себебін білдірген. Алайда, тілдің даму барысында барыс жалғаулы сөз тіркесі өзіне тән төл мағынасын атқарумен шектеледі. Мұның себебін біз септік жалғауларының іштей саралануы барысында қимыл-әрекеттің орнын, мезгілін білдіру жатыс септігінің, ал қимыл-әрекеттің басталар орны мен себебін білдіру шығыс септігінің әсерінің нәтижесі екендігін дәлелдейді;

3. Ерте уақытта барыс жалғаулы сөз тіркестері қимыл-әрекеттің бағытын, кімге, неге бағытталғандығын білдірсе, кейіннен тілдің дамуы барысында осы көрсетілген мағыналардың негізінде мұндай тіркестер қимыл-әрекеттің мақсатын, себебін, мезгілін т.б. білдіретіндей болып қалыптасты;

4. Күрделенген сөз тіркестері құрамдарынан шылаулардың түсіп қалып ықшамдалуы да барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қалыптасуына ықпал жасайды [2, 38 б.]. Мысалы: алғандығы туралы куәлік беру – алғандығына куәлік беру, ренжітпейтіндігі туралы ант беру – ренжітпейтіндігіне ант беру, оқу үшін бару – оқуға бару, көру үшін келу – көруге келу т.б. Кейде осы типтес сөз тіркестері құрамдарынан тек шылаулар ғана емес, қимыл есімдер мен шылаулардың бірлескен тобы түсіп қалып, барыс жалғаулы сөз тіркестері қалыптасады. Мысалы, қонақ болу үшін барды – қонаққа барды, кино көру үшін барды – киноға барды т.б.

5. Қарсылық мәнді құрмалас сөйлемдер құрамынан сөздердің түсіп қалып ықшамдалуы да барыс жалғаулы сөз тіркестері қалыптасуының бір жолы. Мысалы: үйіне шақырып еді, бірақ біздер бармадық; үйіне шақырғанымен, біздер бармадық; шақырғанмен бармадық; біздер бармадық; шақырғанмен бармадық; шақырғанға бармадық т.б.

6. Барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қолданылу шеңберінің кеңейіп, жетіле түсуі басыңқы сыңарлар мен бағыныңқы сыңарлардың мағыналық жағынан дамуына, қосымша жаңа мағыналарға ие болуына тікелей байланысты. Мәселен, түс деген етістікті алатын болсақ, бұл өзінің төл мағынасы жағынан барыс және шығыс жалғаулы сөздерді меңгереді (төменге қару, аттан түс). Алайда, түс етістігі мағынасы жағынан орайлас жатқан сөздермен тіркесіп, жаңа қосымша мағынаға ие болады. Соған орай бұл етістік барыс жалғаулы сөз тіркестерінің өзге түрлерін құрайды. Мысалы; суға түсу, институтқа түсу, оқуға түсу, сабаңа түс – сабаға түсу, киноға түсу, клипке түсу, фотоға түсу, т.б.

7. Барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қолданылу шеңберінің кеңеюіне белгілі дәрежеде орыс тілінің, шет тілдердің ықпалы да әсер бар екендігін дәлелдейді [3, 49 б.]. Мысалы: емтиханға дайындалу, фирмаға кіру, партияға мүше болу, интернетке кіру, компьютерге қарау, сайдқа енгізу т.б.

Түркі тілдерінің бірі қазақ тілінде табыс септікті сөз тіркестері жалғаулы түрде де, жалғаусыз түрінде де қолданыла береді. Осы мәселеге назар аударған кейбір ғалымдар табыс септікті сөз тіркестерінің жалғаусыз түрі жалғаулы түрінен бұрын қалыптасқан. Бұл пікірді толығынан қуаттауға болады, өйткені, біріншіден, тым ертедегі дәуірде сөздерді өзара байланысқа түсіретін қосымшалар (септік жалғаулары) жоқ кезде олар бірімен-бірі мағыналық жақындықтарына қарай іргелес тұрып байланысқан. Демек, тура мәніндегі жалпы есімдер сабақты етістіктер мен мағыналық жағынан байланыста, органикалық бірлікте тұратындықтан қосымшасыз, іргелес тұрып байланысып, объектілік қатынастағы сөз тіркестерін құраған болса, екіншіден, ертедегі Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде табыс септікті сөз тіркестерінің жалғаусыз түрі жалғаулы түрі мен салыстырғанда әлдеқайда жиі кездесетіндігі байқалады. Мысалы: Үч отуз балық сыды (Т., 19) – Олар отыз үш қаланы қиратты. Қырық йыл ел тұтдым бодун башладым (Е.,45, 4) – *Қырық жыл ел билеп, халық басқардым.Иеті беріәлтүдүм* (Е., 33) – Мен жеті қасқыр өлтірдім т.б [3, 28-31 бб.].

Қазақ тілінде табыс септігінің *-ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті* және тәуелдік жағынан соң жалғанатын *-н* жалғаулары бар. Қазақ тілінде қалыптасқан *-н* тұлғалы сөз тіркестерінің моделі өзінің негізін ертедегі ескерткіштер тілінен бастайды.

Сөздердің тіркесу қабілетінің артуы, біріншіден, тілдің ішкі даму мүмкіншіліктеріне негізделсе, екіншіден, өзге тілдердің, әсіресе, орыс тілінің ықпал, әсеріне негізделеді. Себебі тілдік құрамдағы қолданыста жүрген сөздеріміз кірме сөздермен толығып отырады. Демек, сөздердің мағыналық жағынан дамып жетілуі, жаңа сөздердің пайда болуы, сөйлемнің ықшамдала қолданылуы т.б. жаңа сөз тіркестерінің қалыптасуына негіз болады. Тілдің даму 11 барысында тұйық етістік алдынан табыс жалғаулы сөздерді тіркестіре отырып, табыс жалғаулы сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, қаланы көгалдандыру, алаңды безендіру, шөл даланы суландыру т.б. Сондай-ақ Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым (Абай. Он жетінші қарасөзі). Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады (Абай. Он тоғызыншы қарасөзі).

Көлемдік қатынасты білдіретін етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы компоненті қызметінде жатыс септігіндегі сөздер қолданылады. V-VII ғасыр көне жазбалар тілінде жатыс септігі жалғаулы етістік сөз тіркестері мағыналық жағынан да, морфологиялық құрамы жағынан да саралаған топ ретінде көрінеді.

Ал қазіргі кезеңде жатыс септігінің мезгілдік және мекендік мағыналары кейін сараланған, кейін қалыптасқан, көмекші есімдер де көне түркі дәуіріндегі бірен-саран тіркестерде болмаса, айқын лексика-грамматикалық топ ретінде көріне қоймайды. Жаңа пайда болған грамматикалық семантика, белгілі бір негіздің, бұрын бар семантиканың дамуының нәтижесінен пайда болады. Мәселен: Аязда жүруге болмайды, бейуақытта ұйықтауға болмайды тіркестеріндегі аязда, бейуақытта сөздерінің мезгілдік мағынасы солай болған. Алдымен олар мезгілдік ұғымды білдіретін жатыс септігіндегі сөзді анықтап, сол арқылы күрделі етістік сөз тіркесі құрамына енген, келе-келе сол өздері анықтайтын сөздердің орнына жүру арқылы солардың грамматикалық мағынасын да, синтаксистік қызметін де қабылдаған.

Шығыс септігінің қалыптасуы тарихы жайында түркі тілінде әр түрлі көзқарастар бар. Алайда, шығыс септігін жатыс септігінің негізінде қалыптасты дейтін пікір басым. Г.Рамстедтің пікірі бойынша, оғузда сөзі жатыс және шығыс септігінің мағынасын берді [4, 43 б.]. Ал Қ.Жұбановтың пікірінде: «Мұнда шығыс септігінің жатыс септік мағынасынан ажырату үшін, оғузда сөзіне йан формасы» деп қараудан екендігін айтады [4, 43 б.].

Зерттеуші М.Томанов «Основные вопросы исторической морфологии казахского языка» атты еңбегінде: «ертедегі ескерткіштер тіліндегі берідениен, өндениен, йыр-дантайан тәрізді сөздер құрамынан *-йан* тұлғасын қоспай-ақ *-дан* аффиксін айқын байқауға болады» [4, 65 б.], – дейді. Ал ғалым Б.А.Серебренников «О некоторых проблемах исторической морфологии тюрских языков» деген еңбегінде: *-дан* жалғауын жатыс септігінің *-да* аффиксі негізінде қалыптасты, *-дан* құрамындағы *-да* тұлғасы мекен мағынасын білдіреді де, ал *-н* тұлғасы бағыт мағынасын білдіреді, – деп өз топшылауын білдіреді [5, 78 б.].

А.М. Шербактың пікірі бойынша, шығыс септігінің *-дан* жалғауы – жатыс септігінің негізінде қалыптасқан кейінгі көрсеткіш емес, тым әріден келе жатқан көне аффикс. Ертедегі ескерткіштер тіліндегі жатыс септігінің шығыс септігінің мағынасында қолданылуы *-дан* тұлғасынан *-н* элементінің түсіп қалуымен байланысты. Өйткені қазіргі түркі тілдерінде жатыс септігімен шығыс септігінің мағыналық жағынан тең келіп, бірінің орнына екіншісінің қолданылуы кездеспейтін құбылыс және барлық түркі тілдерінде шығыс септігі фонетикалық ерекшеліктерін ескермегенде бір ғана тұлғада қолданылады деген ой айтады [6, 106.]. Профессор Ә.Аблақов: «Шығыс жалғаулы сөз тіркестері» еңбегінде осы мәселелер туралы сөз қозғай келіп, шығыс септігінің қалыптасу тарихы жайында мәселе осы күнге дейін шешімін тапқан емес, – деген ойды ескертіп отырады [7, 75 б.].

Бүгінгі күні де шығыс жалғаулы сөздер сөз тіркестерінің құрамында өте жиі қолданылады. Етістіктермен тіркесетін жатыс жалғаулы есімдер мынадай қатынастарда жұмсалады: бірінші объектілік, яғни, толықтауыштық және екіншісі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі.

Объективтік мәндегі шығыс септікті зат есімдер етістікті тіркестің бағыныңқы қызметінде жиі қолданылады.

Төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек (Абайдың отыз бірінші кара сөзі). Адам ата-анадан туғанда есті болып тумайды (Абайдың он тоғызыншы кара сөзі).

Жас күнімде ерінтіп,

Шала қалдым ғылымнан (Шәкәрім. «Ашу мен ынсап»).

Ермегім жоқ, елімнен үмітім жоқ,

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі: Айдос сабақтан шығып, тіке үйге тартты («Алтын босаға» газ.). Ол ауылдан шыққалы жанына ертіп шыққандары өзіне жау болды (Ғ.Мүсірепов «Көк үйдегі көршілер»).

-мен(-бен, -пен) тұлғалы синтаксистік құрылыс тек қазақ тіліне ғана тән. Қазақ тіліндегі мұндай синтаксистік құрылыс қимыл-әрекетті білдіреді.

Профессор С.Исаевтың зерттеу еңбектерінде көрсетілгендей, қазақ тіліндегі көмектес септік (-мен) жалғауының мағынасы – сол тәрізді өзге түркі тілдеріндегі біле шылауының мағынасы. Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде түркологияда құралдық септік деп аталып жүрген *-н, (-ын, -ін, -ун, -үн)* тұлғасы арқылы берілген [7, 131-133 бб.]. Ғалымның пікірінше, қазіргі тіл білімінде бұл тұлғаны құралдық септік дегеннен басқа пікір бар. Өйткені бұл қосымшалар жалғанып, құралдық мағынамен бірге қимылдың амалын, сынын, кейде бағытын мезгілін білдіріп, есім түбірге ғана емес, етістік түбірге де жалғанып жұмсалады.

Ал көмектес жалғаулы сөз тіркестері сабақты және кейбір салт етістіктердің көмектес жалғаулы есімдерді меңгеруі арқылы жасалады. Бұл көмектес жалғаулы сөз тіркестері де объектілік және пысықтауыштық қатынастарда болады. Қазақ тіліндегі *-мен, (-бен, -пен)* тұлғалы сөз тіркестері қимыл-әрекеттің құралын, іске асу тәсілін және бірлескен әрекетті білдіреді. Мысалы, Ерлан бір танысымен кездесіп қалды (ауызекі тіл қолданысы). Арам оймен ар сатып, үзіп-жұлмақ,

Міне, пайда қылдым деп мақтанылмақ (Шәкәрім «Анық пен танық»).

Намыс сол – өзің қорлан кемдігіңе,

Құрбыңмен ұмтылып бақ теңдігіңе (Шәкәрім. «Талап пен ақыл»).

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек (Абайдың отыз екінші қара сөзі).

Бағыныңқы сыңары сын есімнен болған етістікті сөз тіркестері. Тіліміздің дамуының жемісі болған сапалық сын есімдердің етістіктермен тіркесі кездеседі. Қатыстық сын есіммен *-сыз, -сіз, -дай, -дей, -лы, -лі, -ың, -ің, -қ* жұрнақты түрлері болмаса басқа түрлері кездесе бермейді. Сын есімдер етістікті сөз тіркестерінде тек бағыныңқы сыңарда ғана жұмсалады. Ондай тіркесте олардың дара және күрделі түрі де кездеседі.

Демек, сын есімдер етістікпен тіркесінде үш түрлі жағдайда:

1. Таза күрделі сын есімдер;

2. Қосарлы сын есімдер;

3. Кейбір қатыстық сын есімдер арқылы күрделі сөз тіркестерін құрайды және күшейткіш буын арқылы келген қосарлы түрімен де тіркесі кездеседі. Сын есім мен етістік бір-бірімен қабыса байланыса отырып, етістікті сөз тіркесін құрағанда, бағыныңқы қызметте жұмсалған сын есім өзінің негізгі анықтауыштық қызметінен ауытқып, пысықтауыш мүшеге айналады. Ол жақсы киініп, тоя тамақ ішіп, қыдырғанды ұнататын («Жас қазақ» газ.). Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек – дұрыс іс (Абай. Он тоғызыншы қарасөзі).

Етістікті басыңқы сыңарлы сөз тіркесі қабыса және меңгеріле байланысады. Объектілік мәндегі шығыс септікті зат есімдер етістікті тіркестің бағыныңқы қызметінде жиі қолданылады. Төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек (Абай. Отыз бірінші қарасөзі). Адам ата-анадан туғанда есті болып тумайды (Абай.

Он тоғызыншы қарасөзі).

Жас күнімде ерінтіп,

Шала қалдым ғылымнан. (Шәкәрім. «Ашу мен ынсап»).

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі: Айла менен амалды, Меруерттей тізіппін, Жалмауыздай жалаңдап, Ар, ұяттан күсіппін, Құлық пенен сұмдыққа, Құлындайдай ұшыппын. (Абай. «Жылы белгісіз өлеңдерден»). Биені байлап болып, желінің басында отырғанда, түнеугі ысқа берген теріні қанжығасына байлаған (Шәкәрім. «Әділ – Мария»). ... бақайыңнан келмей түк көрмегендей-ақ маңқиып тұра бересің-ау! (Шәкәрім. «Әділ – Мария»).

Қазақ тіліндегі -мен, (-бен, -пен) тұлғалы сөз тіркестері кимыл-әрекеттің құралын, іске асу тәсілін және бірлескен әрекетті білдіреді. Мысалы, Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты (Абай. Отыз сегізінші қарасөзі).

Арам оймен ар сатып, үзіп-жұлмақ,

«Міне, пайда қылдым» – деп мақтан қылмақ (Шәкәрім. «Анық пен танық»).

Намыс сол – өзің қорлан кемдігіңе,

Құрбыңмен ұмтылып бақ теңдігіңе (Шәкәрім. «Талап пен ақыл»).

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек (Абай. Отыз екінші қарасөзі).

Сілтеу есімдікті етістік басынқы тіркес Мысалы: Хан қайғырды: Ел жайы бұл екен деп, Әншейін босәуіре боп жүр екем деп. (Шәкәрім. «Алты әңгіме»).

Түсті білдіретін сын есімдер етістіктермен тіркесе алмайды. Тіркесе қалған жағдайда олар субстантивтеніп сөйлемнің пысықтауыш қызметін атқарады. Қабыса байланысқан сөз тіркесін құрай алмайды.

Адамның қандай күйде екендігін білдіретін сын есімдер етістіктермен тіркесе береді. Ашулы сөйледі, байыпты қарады, ақ жарқын жүреді, қатулы қарайды. Ал түлкі тымақты, ұзын бойлы, қаралы киімді т.б. тіркестері етістіктермен тіркесе алмайды. Бұдан дара, яғни сапалық, қатыстық сын есімдерге қарағанда күрделі сын есімдердің етістіктермен тіркесуі шектеулі деуге болады.

Бағыныңқы сыңары сан есімнен болған етістікті сөз тіркестері. Сан есімдердің басынқы сыңарлы етістікпен тіркесіне назар аударсақ мына ерекшеліктерді байқауға болады.

Сан есімдер де сын есімдер сияқты етістіктермен тіркеседі және үнемі қабыса байланыса бермейді, меңгеріле де байланысып келеді. Олардың ішінде етістікті сөз тіркестерінде есептік, реттік, сан есімдері ғана жұмалады да, басқалары ондай тіркесте жұмсалмайды. Сан есімдер құрылысы жағынан дара және күрделі болып келсе, сол екі түрінің де басынқы сыңары етістікте келеді. Олай болса, дара сан есімдермен етістіктің байланысы күрделі түрінен саны жағынан басымырақ түрде кездеседі. Күрделі сан есімдердің тіркесі сирек қолданылады. Етістікпен тіркесі ерекше. Мысалы, бес есе артып кетті, 6 гектардан ғана келеді, үш-төрт қадам басты, отыз екінші жылдары жазықсыз ағылып кетті бұл жерде бағыныңқы сыңар екі сөзден қосақталып келеді. Бұл туралы таза сан есімдердің қабыса байланысып келіп, сонын ішінде күрделі сан есімдер мен қосарлы сан есімдердің тіркесінен қарастырған зерттеуші Т.Сайрамбаев таза сан есімді күрделі етістіктермен тіркесінде көбіне есептік сан есім жұмсалатындығын ескере отырып, Үйірін бөрте айғырдың бөліп алып, Құлынды жиырма екі байлап алды деген мысалдарды арқау етеді [3, 162 б.].

Бұл жерде сан есім етістікпен қабыса байланысып, қимыл әрекетінің мағыналық қасиетін аша түскендігі көрінеді. Тулап жатқан жыланды Ақбілек табандап тағы да екі ұрды да, жөніне жүре берді (М.Жұмабаев «Ақбілек»). Бәйбіше бүгін қонақты екі дүркін жөнелтіп, жаңа ғана жантайып еді, дабырлаған дауысқа көзін ашып алды. (Ғ.Мүсірепов). Жиырма түйемен құм тасығанда бес шақырым жерден күніне алты ораламыз (Ғ.Мүсірепов) [3, 162 б.].

Екіншіден, сан есімдердің қосарлы түрі етістікпен тіркесіп, күрделі басыңқы сыңарды құрайды. Сан есімдердің қосарланып келуі қимылдың шамамен істелу мөлшерін көрсетеді. Айталық, ол әріден бір-бір санады, жүргіншілер тоқтаусыз екі-үш кетті, қолынан да бес-алты тістеді (Д.Исабеков) [3, 162 б.].

Бағыныңқы сыңары есімдіктен болған етістікті сөз тіркестері. Есімдіктер, әдетте, өздерінің мағына өзгешеліктеріне және грамматикалық ерекшеліктеріне қарай ерекше сөз табы болып саналады. Олардың мағынасы сан алуан. Есімдіктердің жалпылау, белгісіздік, сұрау мәнді түрлері етістіктерге жиі тіркеседі.

Сұрау есімдікті етістікті басыңқылы тіркес: Шешендігіне сап қанша маймандағанмен, бір сөзі де көкейіме қонған жоқ (С.Мұқанов). Адам баласы бір терінің ішінде неше толып, неше солады (Қ.Жұмаділов).

Жалпылау есімдікті етістік басыңқы тіркес: Бағанағы Абаймен келген жатақтар да тегіс осында жүр (М.Әуезов). Нағашымның бұл жөнінде ұрсып айтқан сөздерін түгел тыңдадым (С.Мұқанов).

Белгісіздік есімдікті етістік басыңқы тіркес: Әсіресе, күн батар алдында балықшы жігіт сыртқа әлденеше шығып, үйінің бет алдындағы биік жар басынан теңіз жаққа көз салды (Ә.Нұрпейісов). Сол жайында тіл қатқысы келіп бірнеше оқталып еді, неге екені белгісіз өзінен-өзі қысылып, батылы жетпеді (Т.Дәуренбеков).

Бағыныңқы сыңары көсемшеден болған етістікті сөз тіркестері. Көсемшелердің етістікпен тіркесіп келуі туралы сөз қозғасақ, көсемшелердің бағыныңқы сыңарда жұмсалып, етістікті тіркес құрауы мына жағдайларға байланысты:

1. Көсемше мен көсемшенің тіркесі арқылы күделі, басыңқы сыңарлы түрі жасалады. Кем дегенде екі немесе одан да көп көсемшелермен өзара тығыз байланыста түйдектеліп келіп, мағыналық жағынан бір топ жасап қолданылады. Дара көсемше өздігінен ерекшеленіп тұрады, ашулана жаздады, қыса жаздады, баса жаздады, т.б. Ал күрделі түрінде құлап жағып барып түрегелді, екпіндеп келіп тұрып қалды. Құлап, екпіндеп сөздері негізгі мағына береді, жатып, келіп сөздері көмекшілік қызмет атқарады. Барып түрегелді, тұрып қалды баяндауыш болса, құлап жатып, екпіндеп келіп пысықтауыш мағынасын білдіреді. Бұлар жеке басыңқылармен тіркеспейді, бөлуге келмейді, бірінің мағынасын бірі толықтырып сол тобымен бір синтаксистік қызметте жұмсала алады.

2. Көсемшелі етістік үнемі толық мағыналы сөздермен тіркесіп қана қоймай, де, бол, е көмекші етістіктерімен де тіркес құрай алады. Көмекші етістіктері арқылы көсемшелі сөз тіркестері жасалып отырады.

Бағыныңқы сыңары үстеуден болған етістікті сөз тіркестері. Етістікті сөз тіркесінде көп қолданылатын түрі – үстеу. Үстеу қимылдың орындалу қасиеттерін жан-жақты көрсетеді. Ол – үстеудің табиғи қасиеті. Үстеу сөз табы да етістікпен тіркесе келіп, мезгілдік, мекендік, сан-мөлшерлік және тағы басқа мағыналарды білдіріп тұрады. Мысалы, Ақан бастықты таңертеңнен күтіп, ұзақ отырып қалды («Жас

қазақ» газ.). Күні бойы жұмыстан шаршап келген ол денесін әрең қимылдатып, жазды (С.Мұқанов).

Сонымен етістікті сөз тіркестері жайлы ойларды жинақтай келе, мынадай қорытындыға жасауға болады: етістікті сөз тіркестерінің басыңқы сыңары аты айтып тұрғандай етістік сөз табынан болады; етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары қызметінде зат есім, сын есім, сан есім, үстеу, көсемше қолданылады; етістікті сөз тіркестерінің негізгі байланысу формалары – меңгеру, қабысу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Сб. «Вопросы грамм. строя». – М.: 1955. – С.412-416.

[2] Аханов К. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: 1992. – 494 б.

[3] Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы, Мектеп. 1981. – 198 б.

[4] Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. – М.: Наука, 1953. – 240 с.

[5] Баскаков Н.А. Словосочитания в азербайджанском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюрских языков. III синтаксис. М. 1961.

[6] Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: 1978. – 145 б.

[7] Аблақов А. Қазақ тіліндегі барыс жалғаулы сөз тіркестері. – Алматы: Мектеп, 1973. – 159 б.

МРНТИ 16.21.31

Т.Қ.Төлегенов

«Тұран» университетінің доценті, ф.ғ.к.,
Алматы қ., Қазақстан.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОЙЫН ТҮРІНДЕ ҮЙРЕНУ

Аннотация: Аталған мақалада қазақ тілі сабағын өткізу барысында ойын түрлерін пайдалану айтылады. Сондай-ақ, қазақ халқының ұлттық аспаптарына қызығушылық танытушы өзге ұлт өкілдеріне арналған әдістеме арқылы (сандық тәсіл) домбы-рада ойнауға үйрету де сөз болады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, сөз, мәтін, сөз тіркесі, ән, сөйлем.

Т.Қ.Төлегенов

Кандидат педагогических наук, доцент кафедры
«Журналистика и переводческое дело», университет «Туран»
г.Алматы, Казахстан

ОБ ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ИГРОВОМ РЕЖИМЕ

Аннотация. В этой статье обсуждаются способы использования игры на уроках казахского языка. Также представляется возможным преподавать методы игры на домбре (цифровой подход) представителям других национальностей, проявляющих интерес к национальным инструментам казахского народа.

Ключевые слова: казахский язык, слово, текст, фраза, песня, предложение.

T.K.Tulegenov

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department
«Journalism and Translation», University «Turan»,
Almaty, Kazakhstan

ON LEARNING THE KAZAKH LANGUAGE IN THE GAME MODE

Annotation. This article suggests the ways of using the game at the lessons of the Kazakh language. It is also possible to teach methods of playing dombra (digital approach) for representatives of other nationalities interested in the national instruments of the Kazakh people.

Keywords: the Kazakh language, word, text, phrase, song, sentence.

Британдық тәрбиеші Джон Локк: «Бұл балаларға арналған ойынға баруға не үйренуге болатын нәрсені айналдыра алатын тамаша өнер», – деді. Бұл тұжырым

студенттік аудиторияға да қағысты – өйткені, ойын білім беру технологиялары бүкіл әлемде кеңінен қолданылады, әсіресе ағылшын тілін үйренуде.

Әртүрлілік кез-келген жақсы тренингтің қажетті ерекшелігі болып табылады. Себебі ол оқуға деген қызығушылықты сақтауға көмектеседі және мұғалім үнемі тиімді құралдар мен жұмыс әдістерін іздестіруі керек. Бұл әдістердің бірі – тілдің коммуникативтік функциясын ашу үшін табиғи жағдайлар жасайтын ойындар, қызықты тапсырмалар, юморлық әндер және т.б. арқылы оқытуды ұйымдастыру.

Орыс аудиториясында қазақ тілін оқыту әдістемесі ескірген және консервативті, бұл мәтіндерді есте сақтауға негізделген. Сондықтан, ауызша сөйлеуді дамыту тіл үйрету тәжірибесінде маңызды орынға ие болуы керек. Ойынның түрлі түрлері: рөлдік ойындар, режиссерлік, бәсекелестік ойындар, фонетикалық, лексикалық және т.б. Ойынның көмегімен ұғым жақсы дайындалады, лексикалық және грамматикалық материалдар белсендіріледі, ауызша сөйлеу дағдылары дамытылады. Ойын тілін үйренудің әдістері даму перспективаларына ие және жақсы нәтижелер береді.

Ойнату тілін білуге болады. Ойындар белгілі бір грамматикалық немесе лексикалық материалды өту үшін оқушыларды дайындау деңгейіне сай болуы керек. Сабақтың тақырыбына байланысты мен ауызша компонентпен, бәсекелестік ойындармен, талқылаумен айналысатындармен, студенттерге қызығушылық танытатын әндерді, тіл үйренудің жаңа және ерекше мүмкіндігін пайдаланатын түрлі рөлдік ойындарды қолдандым. Бұл жағдайда сіз ағылшын тілін үйренудің ең жақсы тәжірибесін пайдалана аласыз. Мысалы, тіл үйренудің бастапқы деңгейінің студенттеріне келесі ойындар ұсынылуы мүмкін.

Танысу. Оқушылар өздерінің аты-жөнін қағазға жазады және мұғалімге береді. Мұғалім оны азайтылған түрде араластырады және оларды оқушыларға таратады. Әрбір студенттің аты-жөні қағаз бетінде қабылданады және оны аудиторияға таныстырады. Мәселен, «Оның аты-жөні: Игорь Сергейұлы, тегі: Петров. Ол бірінші курста оқиды. Ол Халықаралық Бизнес университетінің студенті. Ол 17 жаста. Ол менеджмент мамандығында оқиды. Ол менеджмент-124 тобының студенті. Ол болашақ менеджер». Бұл ойында студенттер оқушыларды қалай таныстыруды үйренеді, қажетті қазақ тіліндегі сөздерді және сөйлемдерді білуге үйретеді, сондай-ақ басқа оқушылар дайындаған таныстардың үлгісін үйренеді. Сонымен қатар олар өздерінің жұмыс лексикасына бейресми сөздер жазады және сөздік қорын кеңейтеді.

Оны көрсетіңіз. Бұл ойында студенттер екі немесе үш топқа бөлінеді, ал бір студент әр жағынан кетеді. Олар белгілі бір етістіктен тұратын тапсырма бойынша кез-келген қозғалысты орындайды. Мысалы, секір, жүгір, оқы, ұйықта, отыр, күлімсіре, ашулан, жаз, жыла, көзінді жұм, ән айт, бұрыл, ... Бұл ойын ережесі етістіктер тақырыбын оқығанда қолданылады – кез-келген әрекетті орындау арқылы, студенттер белгілі бір етістіктерді үйренеді.

Ол не істеп жатыр? Бұл сабақты етістің тақырыбында да қолдануға болады. Жағдай қарапайым: бір студент тақтаға шығып, әртүрлі қимылдарды орындайды, ал қалғандары етістікте. Мысалы, тұр, жүріп келеді, жүгіріп келеді, отыр, оңға бұрылды, солға бұрылды, жазып тұр... Мұғалім қателіктерді түзетеді, сабаққа белсене қағысу арқылы жауаптарды бағалайды.

Туыстық атаулар. Әрине, туыстары жоқ адам жоқ, басты тақырыптардың бірі – туыстық қағынас. Сондай-ақ, белгілі бір адамның туыстарының есімдері белгілі бір

туыстары және, тиісінше, басқалардан өзгеше болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Әрбір студент туыстарының парағына жазады және оларға туыстарының есімдерін жаза білуі керек. Мысалы, әке, ана, қарындас, іні, нағашы, жиен, сіңлі, аға, әпке, ата, немере ... Сондай-ақ, студенттерге өздерінің асыл тұқымдыларын, шежіре түріндегі ата-бабалардың аттарын жазуды үйретуіңізге болады.

Дауыспен іздеңіз. Бір студент топтан шығып, топқа теріс қарап тұрады. Қалғандары оған сұрақ қояды. Студент сұраққа жауап беруі және сауалнамашының атын атауы тиіс.

Сипаттама беру – мінездеме. Тақтаға мысық, ит немесе басқа жануарлардың суреттері орналастырылған. Әркомандасипаттама береді. Көптеген анықтамалармен ұжымды ұтып алыңыз. Бұл ойын сын есімін зерттегенде, сын есімді салыстыру деңгейінде қолданыла алады.

Сөздік қорың қанша? Онда екі немесе үш команда қатыса алады. Мұғалім берген тақырып бойынша әрбір команда оған белгілі барлық сөздерді жазады және оқушылардың сұрақтарын анықтайтын мұғалімге жауап береді. Мысалы, көкөніс; жеміс-жидек; сын есім; етістік; дәрісханада... Командалар арасындағы бәсекелестік пен бәсекелестікке негізделген бұл бірлескен жазбаша жұмыс осы тақырып бойынша көптеген сөздерді іздейді. Бір конкурстан кейінгі кезге қарай студенттер қосымша сөздерді оқып, есте сақтауға тырысады, және бұл ойын сөздік қорын толтырады.

Өңгіме құрастыру. Мұғалім тақтаға бірнеше сөз жазады. Әрбір студент осы сөздерді пайдалана отырып, өздігінен сөйлем құрастыруы тиіс. Мысалы, оқу, келу, достар, бару, ағылшын тілі, Қазақстан ... Немесе: экономика, пайдалы кендер, бай, кедей, дамыған, ақша, несие, қаржы ... мәтін жазу өнерін дамыту.

Аудармашы. Бұл ойында студенттер үш топқа бөлінуі мүмкін. Олардың біреуі аудармашы, ал екіншісі қазақ және ағылшын тілдерін біледі. Ойын жағдайын жалғастыру үшін ойынға қатысушылардың орны ауыстырылады. Аударуға арналған тақырыптарды қатысушылар өздері таңдауы мүмкін. Бұл ойын ауызекі тілдесу мен тіл үйренуді дамыту үшін маңызды. Жоғарыда аталған ойындар қазақ тілінің әртүрлі деңгейлерінде топтарда қолданылуы мүмкін. Ол үшін ойын мазмұны әр түрлі болуы мүмкін және тілдік деңгейге сәйкес күрделене түсуі мүмкін. Ойын студенттердің бір-бірімен байланысуына және мұғалімге тілдік серіктестікте теңдікке жағдай жасайтындығын, оқытушы мен студенттің арасындағы дәстүрлі тосқауылдың бұзылуын қалайды.

Ойын студенттері уайым, сенімсіз оқушыларға сөйлеуге және психологиялық тосқауылдарды жеңуге мүмкіндік береді. Ал тілде жоғары деңгейде оқитын студенттер арасында әр түрлі пікірталастар мен күрделі платформалар қолданып, өз ойларын ашық және көп қырлы білдіруге мүмкіндік береді.

Тілдік ортада ән салу. 2014 жылы «Тұран» университетінде қазақ халық аспаптарының ансамблін ұйымдастырдық. Оған кіру қарапайым болды. Қазақ тілінің сабақтарында мен цифрлық ноталар әдісіне сай домбырамды қалай ойнауды үйренуді қалайтындарға бір ай дәріс бердім – бір ай бойы оқушылар қазақтың күйлерін орындады. Олардың ішінде басқа ұлттар өкілдері, сондай-ақ алыс шетелден, әсіресе Тәжік-станнан келген бірнеше студент болды. Ұлттық музыкалық ортаға ену, сөзсіз, студенттерге қазақ тілін үйренуге көмектесті.

Домбыра ойнап жүрген жігіттердің кейбіреулері осы құралды өздері үшін сатып алып қана қоймай, олармен бірге шетелде де өткізді. Шынында да, қасиетті домбы-

раның тек қазақтардың ғана емес, қазақстандықтардың өмірінде де лайықты орынға ие бола алатын мәдени жетістік емес пе, сондай-ақ басқа ұлттар өкілдері де насихаттаумен айналысады. Әрине, домбырада ойнауды үйрену қазақ әндерін орындаумен жалғасты. Диалогтық сипатта әндер, жеке әндер, хор, дуэт.

Мәселен, «Еркем-ай» әніне жазылған мына өлеңге, студенттер Полина Зеленцкая және Дима Бирюков Наурыз күндері сәтті өнер көрсетті.

Мен боламын Поля ақын –

Надя апайдың сіңлісі.

Мен боламын Дима ақын –

Ақындардың ірісі.

Қайырмасы:

Money-money көп болсын!

Көңілдерің тоқ болсын!

Ойнап-күліп осындайда,

Уайымдарың жоқ болсын!

Біз сөйлейміз барлық тілде:

Пардон, мерси, danke schon.

Ойнап бізбен, күлмесеңіз,

Үйіңізге қайтқан жөн.

Амандассақ көріскенде:

Good moning, боңжур деп,

Қоштасамыз қайтар кезде:

Auf wiederschen деп.

Құттықтаймыз Жаңа Жылмен:

«Happy new year!» – айтамыз.

«See you soon» – ды айтқаннан соң,

Үйімізге қайтамыз.

Біз тойлаймыз Жаңа Жылды,

Тамсандырып талайды.

Әттең, шіркін мұндай күндер

Жиі-жиі, болмайды.

Менің бақылауым бойынша, студенттерге қазақ әндерін орындап, тілдегі материалдарды үйреніп, оқып үйрену оңайырақ. Оқуды үйрену барысында, студенттер мәтінді бірнеше мәрте оқиды, оқуға және айтылу ережелерін ерікті түрде игереді. Музыка арқылы, яғни ән айту арқылы тілді үйрету өте тиімді. Оқуға түскен студенттер тек қана музыкалық мәдениетті ғана емес, қазақ халқының әдебиетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін де игеретін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Төлегенов Т.Қ., Алан Прицлав. Языковая практика в играх. Алматы қаласы, 1998 жыл.

МРНТИ16.31.21

А.Ә.Жаңабекова¹, А.А.Қаршығаева²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.д.,
Алматы қаласы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Фонетика бөлімінің ғылыми қызметкері, филол.ғ.к.,
Алматы қаласы, Қазақстан.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ МӘТІНДЕР КОРПУСЫНДАҒЫ ФОНЕТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМДЕР ӘЗІРЛЕМЕСІ

Аннотация: Мақалада мәтіндер корпусына енгізілген фонетикалық белгіленім бағдарламасын жасауға арналған лингвистикалық нұсқаулыққа сипаттама беріледі. Профессор Ә.Жүнісбектің үшқадамдық нұсқаулығы басшылыққа алынып, программаға дайындалу барысы қарастырылады. Сонымен қатар лингвистикалық мәліметтер енгізілгеннен кейінгі фонетикалық белгіленім терезесінен скриншот беріледі.

Тірек сөздер: мәтіндер корпусы, белгіленім, фонетикалық белгіленім, фонетикалық нұсқаулық, буын, әуез

А.К. Жаңабекова¹, А.А. Каршығаева²,

¹главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
заведующий отделом прикладной лингвистики
доктор филологических наук, Алматы, Казахстан

² главный научный сотрудник отдела фонетики Института языкознания
имени А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

ОПИСАНИЕ ИНСТРУКЦИЙ ДЛЯ ВНЕДРЕНИЯ ФОНЕТИЧЕСКИХ РАЗМЕТОК В КОРПУС ТЕКСТОВ

Аннотация. В статье описывается лингвистическая инструкция для разработки программы фонетической разметки, внедренной в корпус текстов. На основе трехшаговой инструкции профессора А.Жунисбека рассматривается процесс программной подготовки. Также дан скриншот окна фонетической разметки после внедрения лингвистических данных.

Ключевые слова: корпус текстов, разметка, фонетическая разметка, фонетическая инструкция, слог, тембр.

А.К. Zhanabekova¹, А.А. Karshygayeva²,

¹Chief researcher of the A.Baitursynuly Institute of Linguistics,
Head of the Department of Applied Linguistics Doctor of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

²Chief Researcher, Phonetics Department, A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Candidate of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

DESCRIPTION OF INSTRUCTIONS FOR THE INTRODUCTION OF PHONETIC MARKINGS IN THE CORPUS OF TEXTS

Annotation. The article describes the linguistic instruction for the development of the program of phonetic marking embedded in the corpus of texts. On the basis of three-step instruction of professor A. Zhunisbek, the process of program preparation is considered. Screenshot of window of phonetic marking after the introduction of linguistic data is also given.

Keywords: corpus of texts, marking, phonetic marking, phonetic instruction, syllable, timbre.

Мәтіндер корпусы тілдердегі әртүрлі стильдегі жазба мәтіндердің электронды түрдегі жиынтығы ғана емес, ол тіл деңгейлеріне қатысты тілдік талдауларды автоматты түрде талдап көрсететін компьютерлік бағдарламаға негізделген заманауи тілдік құрал. Сондықтан корпустарға осындай автоматты талдаулар жасайтын бағдарламалар жасау керек. Ал компьютер формальді модельдерге сүйеніп қана әртүрлі амалдарды жасай алатындығын ескерсек, онда компьютерлік бағдарламаға лингвистикалық нұсқаулықтар енгізу қажеттігі туындайды. Олай болса, компьютер автоматты түрде тілдік талдауларды жасау мүмкіндігіне ие болу үшін тілдің әр деңгейіне сәйкес лингвистикалық әзірлемелер жасау қолданбалы бағытта лингвистикалық өнімдер дайындайтын тілші-мамандардың алдында тұрған маңызды мәселе.

Қазақ тіл білімінде қазіргі кезде ХХІ ғасырдың бас кезендерінен бастап, ұлттық корпустар жасау ісі қолға алынып келеді. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында Қолданбалы лингвистика бөлімі де ақпараттық технология заманының талабына сәйкес ұлттық корпустар құрастыру ісіне белсенді араласып келеді. Профессор А.Қ.Жұбановтың бастамасымен корпус құрастырудың әдіс-тәсілдері, технологиясы барынша зерттеліп, А.Жұбанов және А.Жаңабекованың авторлығымен «Корпустық лингвистика» оқу құралы ретінде де жарық көрді. Тәжірибе жүзінде 2009 жылдардан бері лингвистикалық белгіленімдер енгізудің бағдарламалары да жасалып, біршама тәжірибе жинақталды. Бұл ретте алдымен морфология деңгейінің талдаулары жүзеге асырылды. Мұндай автоматты бағдарламаны морфологиялық анализатор деп атаймыз. Программалық жағын информатика институтының бұрынғы ғылыми қызметкері Қ.Қойбағаров жасады. Қ.Қойбағаровтың программалық қолдауымен және математик әрі тілші-ғалым, Қолданбалы лингвистика маманы, профессор А.Жұбановтың идеяларымен лингвистикалық және экстралингвистикалық белгіленімдер кою ісі жүзеге асырылуда. Осындай лингвистикалық белгіленімдер әзірлемесін дайындауда тіл білімінің сала мандарының да білікдағдылары қажет екендігі белгілі. Профессор Ә.Жүнісбек фонетика саласының теориялық мәселелерімен шұғылданып қана қоймай, тіл білімінің қолданбалы бағыттары – оқулық, әдістеме, сол сияқты сөйлеу синтезі және анализі сияқты бағдарламалық жұмыстармен да айналысып отырады. Осы ретте корпустық фонетикалық белгіленімдерді Ә.Жүнісбектің 3-қадамдық нұсқаулығына сүйеніп жасап отырмыз.

Ә.Жүнісбектің 3-қадамдық нұсқаулығында мәтіндегі сөздер үш түрлі белгісі бойынша сипатталады. Олар: сөздің әуезі, сөздерді буынға автоматты бөлу, дыбыстардың (әріптер) фонетикалық сипаттамасы. Осы белгілер бойынша программаға төмендегідей нұсқаулық дайындалды.

Бірінші қадам: Сөздің әуезін (тебр) көрсету. Қазақ тілінде сөздер дауысты дыбыстың жауан/жінішкелігіне қарай жуан әуезді және жінішке әуезді болып бөлінеді. Программа корпуста автоматты түрде сөздердің осы жуан не жінішке екенін ажырып көрсетуі қажет. Қазақ тілінде түбір сөздерге қосымшалар жалғанғанда сөз құрамындағы дауысты дыбыстың жуан/жінішкелігіне қарай жалғанады. Соған сәйкес жуан әуезді не жінішке әуезді сөз болып анықталады. Осы белгіні программа автоматты түрде ажырату үшін мынадай ереже беру керек. Егер сөздің бірінші буынындағы (немесе сөз құрамындағы) дауысты дыбыстар жуан дауыстылар (а, ы, ұ, о) болса, онда бұл сөз сингормониялық тұрғыдан жуан әуезді болып саналады. Егер сөздің бірінші буынындағы (немесе сөз құрамындағы) дауысты дыбыстар жінішке дауыстылар (а, ы, ұ, о) болса, онда бұл сөз сингормониялық тұрғыдан жінішке әуезді болып саналады.

Екінші қадам: Сөзді буынға бөлу және оларға сипаттама беру. Қазақ тілінде буын сөздің құрамындағы дауысты дыбыстардың санына қарай анықталады. Сөз құрамында қанша дауысты дыбыс бар, сөзде сонша буын болады. Мысалы:

Әліпте. 3 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 3 буын құрайды: *Ә-ліп-те*

Ана. 2 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 2 буын құрайды: *А-на*

Бала. 2 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 2 буын құрайды: *Ба-ла*

Жаңбыр. 2 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 2 буын құрайды: *Жаң-быр*

Құттықтады. 4 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 4 буын құрайды: *Құт-тық-та-ды*

Фонетика саласындағы буын теориясы ең күрделі және маңызды мәселелердің бірі деуге болады. Осыған байланысты қазақ тілінің теориялық негізін қалаушы ғалым проф. Құдайбергелі Жұбанов: «Қазақ тілінің табиғатын дұрыс тану үшін буын жүйесін жете білу керек. Буынды жақсы білмесең, емлені де білмейсің: сөз тудыру, сөз түрлендіру сияқты морфология негізін де ұға алмайсың, буынды білмейінше, сөз екпіні (ударение), сөз сазы (интонация) секілді сөйлем жүйесіне қатысты тіл құбылыстарының да сырына қана алмайсың, «ажарлап сөйлеу», «әсерлеп оқу» сияқты сабақтарды да дұрыс алып бара алмайсың; буын жайына қанық болмасаң, өлең құрылысының негізімен дұрыс таныс бола алмайсың ...» – дейді [1].

Буын құрылысын сипаттау үшін халықаралық жүйедегі дауысты/дауыссыз дыбыстың белгісін аламыз. Олар: **V(вокализм)** – дауысты дыбыстар; **C(консонантизм)** – дауыссыз дыбыстар. Фонетикалық белгіленім қоюдың компьютерлік бағдарламасы дыбыстарға (әріптерге) қарай буындарды анықтау үшін қазақ әліпбиіндегі әріптерді жоғарыда аталған **V, C** сипатына қарайтізімделіп белгіленуі қажет. Мысалы: **A – V; Ә – V; Ы – V** т.б. Сол сияқты дауыссыз дыбыстар **П – C; Б – C; М – C** т.б.

Қазақ тілінде буынның әдетте 3 түрі бар дейміз: ашық буын, тұйық буын, бітеу буын. А.Байтұрсынұлы сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз, сөз бен буын, буын мен дыбыс желісін бір-бірінен туындатып, арасын үзбей өзара байланыстырып қарайды. Сөздерді буынға бөлудің жолын қарастыра келіп, «Буыншы әріп басқалардың ортасында қамауда тұрса, ол буынға «бітеу» деп ат қойындар; буын аяғы буыншы әріпке тірелсе, ол буынға «ашық» деп ат қойындар; буын буыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол буынға «тұйық» деп ат қойындар» деп, буын түрлерін саралап береді

[2, 344-345 б.]. Сондағы «буыншы» әріптеріміз дауысты дыбыстар болып шығады. Буын құраудағы дауысты әріптердің мәнін «әлгі әріптер кіріспейтін буын» болмайды дейді.

Ә.Жүнісбек сөз басында келетін бір дауыстыдан тұратын ашық буынды – дауысты буын деп атайды [3]. Сөйтіп, қазақ тілінде 4 буын түрін көрсетеді: дауысты, ашық, тұйық, бітеу.

Буын жігін автоматты түрде табуға қатысты қазақ тіл білімінде алғаш пікір айтқан ғалым Қ.Жұбанов болды. Қ.Жұбановтың «Буын жігін қалай табуға болады?» атты мақаласында буын түрлерінің өрнегін беруде дыбыс аттары мынадай қысқартылған пішінде жазылған: *Ды* – дауысты дыбыс; *Дз* – дауыссыз дыбыс; *сДз* – созымды дауыссыз дыбыс; *қДз* – қатаң дауыссыз.

Проф. Қ.Жұбанов буынның дыбыс құрамына қарай алты түрін көрсеткен.

1) *Ды* (Г) буыны, немесе *жалаң* буын (жалғыз-ақ дауысты дыбыстан жасалады).

2) *Дз-Ды* (СГ) буыны, немесе *ашық* буын.

3) *Ды-Дз* (ГС) буыны, немесе *жеңіл тұйық* буын.

4) *Дз-Ды-Дз* (СГС) буыны, немесе *жеңіл бітеу* буын.

5) *Ды-сДз-қДз* (ГСС) буыны, немесе *ауыр тұйық* буын.

6) *Дз-Ды-сДз-қДз* (СГСС) буыны, немесе *ауыр бітеу* буын.

Осы келтірілген буын түрлерінің алғашқы төртеуі Қ.Жұбановтың пайымдауынша: «... қазақ тілі буындарының негізгі түрлері болып саналады.

Қ.Жұбанов жоғарыдағыдай буындардың моделі арқылы «буын жігін оңай, механик түрде табуға болады» – дейді [1, 361 б.].

Қазақ тілші-ғалымдарының буын құрамына, түрлеріне қатысты тұжырымдарын негізге ала отырып, біз корпусқа енгізілетін фонетикалық белгіленім бағдарламасы үшін буын түрлерін төмендегіше сипаттаймыз (буындар қарайтылып берілген):

Дауысты буын – V (а-на, о-тан, а-та, ә-ліп-пе, е-ді, ө-мір, ы-дыс, і-ні т.б.);

Ашық буын – C+V (ба-ла, қа-ла, бөл-ме, ә-ке, са-бақ т.б.);

Тұйық буын – V+C (ақ-ша, ақ-та-ды, ар-нау, өр-ле-ді, ор-на-лас-қан);

Тұйық буын – V+C+C (ант, айт-ты);

Бітеу буын – C+V+C (бай-лық, қой-ды, бер-ді, ә-кел-ді, та-быс, ең-бек, жаз-ды т.б.);

Бітеу буын – C+V+C+C (бұлт, қант, жалт, жырт-ты, құрт-ты т.б.);

Бітеу буын – C+C+V +C (Өз-бек-стан, Қа-зақ-стан т.б.).

Программа корпуста сөздерді автоматты түрде бөле алуы үшін осы буындардың тұрақты позициялық шептері туралы нұсқаулық беру керек болады. Мәселен, V дауысты буын (а-на, о-тан, а-та) тек сөз басында ғана кездеседі; C+V ашық буын (са-бақ, бер-ме-ді, бөл-ме) сөздің барлық позицияларында ұшырасады; V+C тұйық буын (ақ-ша, ақ-та-ды, ар-нау) тек сөз басында тұрады; V+C+C тұйық буыны (ант, айт-ты) да тек сөз басында кездеседі; C+V+C бітеу буын (қой-ды, бер-ді, ә-кел-ді, та-быс) сөздің барлық шебінде тұра береді; C+V+C+C бітеу буын (бұлт-ты, жаңғырт-ты, жаз-дырт) да барлық жерде тұра береді; C+C+V+C бітеу буыны (Өз-бек-стан, Қа-зақ-стан-да) сөз басында кездеспейді, сөз ортасы мен сөз соңында тұрады.

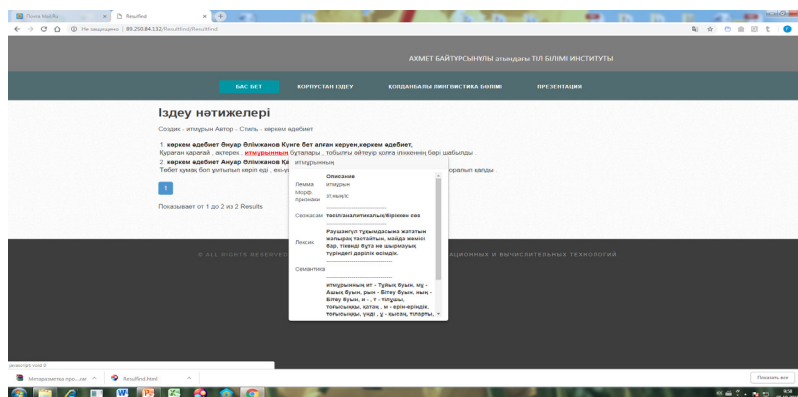
Программа осы нұсқаулық бойынша сөздерді автоматты түрде бөледі. Ал қазақ тіліндегі *и* мен *у*-мен келетін кейбір сөздерді бөле алмайды. Мысалы, баруы, келуі, балуан, алуан т.б. Өйткені бұл сөздерде *у*, *и* дыбстарының алдында тұрған дауыстылар түсіріліп жазылған. Егер бұл сөздер барууы, келууі, балыуан, алыуан болып жазылған болса, автомат мұндайды буынға берілген нұсқаулық бойынша өркін бөле алған болар еді.

Үшінші қадам. Корпусқа фонетикалық белгіленім енгізудегі келесі фонетикалық сипаттама дыбыстардың талданымы. Ол үшін программаға әрбір дыбыстың (әріптің) тілдің, жақтың, еріннің қатысына қарай белгілері сипатталған тізім жасалады. Мысалы: А – ашық, тіларты, езулік; Ә – ашық, тілортасы, езулік; Ы – қысаң, тіларты, езулік; т.б. Біз мұндай сипаттаманы Ә.Жүнісбектің еңбегінен алып отырмыз.

Сонымен, Ә.Жүнісбек корпусқа енгізілетін сөз құрамының фонетикалық талданымын мына түрде сипаттайды:

ӘЛШПЕ – жіңішке әуезді, *ә-lin-ne*: *ә* – дауысты буын, *lin* – бітеу буын, *ne* – ашық буын; *ә* – ашық, тілортасы, езулік; *л* – тілұшы, жанама жуысыңқы, үнді; *і* – қысаң, тілортасы, езулік; *п* – ерін-еріндік, тоғысыңқы, қатаң; *е* – құранды, тілортасы, емеурін езулік.

Төмендегі *1-суретте* корпуста жұмыс істеп тұрған фонетикалық белгіленім қойылған терезе ұяшығы берілген.

Сурет 1 – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қолданбалы лингвистика бөлімі жасаған Мәтіндер корпусындағы лингвистикалық (фонетикалық та) белгіленімдер көрсетілген терезе ұяшығы

Ұяшықтың төменгі жағында сөз фонетикалық тұрғыдан жоғарыда берілген Ә.Жүнісбектің үшқадамдық жүйесі бойынша сипатталған. Бірінші – сөздің жуан/ жіңішкелігіне қарай әуезін (тембр) көрсеткен. Екінші – сөзді автоматты түрде буынға бөлген және қандай буын екенін сипаттайды. Үшінші – сөз құрамындағы әрбір дыбыстың фонетикалық талданымын көрсетеді. Қорыта келгенде, корпусқа енгізілген бұл фонетикалық сипаттама болашақ буынды автоматты бөле алатын программаның интернет желісінде жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Оның арғы жағында мәтіндік (текстовой) редактордың сөздердің тасымалын тексеруге қатысты қызметтерін жүзеге асыруға, сонымен қатар келешекте лингвистиканың көптеген қолданбалы бағыттағы мәселелерін шешуге септігін тигізбек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966.
- [2] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- [3] Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2018. – 368 б.

МРНТИ 16.01.33

Қ.Ж.Айдарбек¹, ¹А.О.Азбергенова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Терминология бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.д., доцент
Алматы қаласы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Терминология бөлімінің аға лаборанты
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАЛПЫ ТЕРМИНОГРАФИЯНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Мақалада ХХ ғ. басынан бастап қазіргі кезге дейінгі қазақ терминографиясының жасалу тарихы қарастырылды. Қазақ терминографиясының өзекті мәселесінің бірі терминологиялық сөздіктердің түрлеріне баса назар аударылды.

Тірек сөздер: терминология, терминография, лексикография, терминологиялық сөздік.

К.Ж. Айдарбек¹, А.О. Азбергенова²

¹Институт языкознания им. Байтурсынова, заведующий отделом терминологии,
доктор филологических наук, доцент
Алматы, Казахстан

²Институт языкознания им. Байтурсынова,
Старший лаборант отдела терминологии
Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕЙ ТЕРМИНОГРАФИИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые вопросы формирования казахской терминологии. Особое внимание было уделено одной из актуальных проблем казахской терминологии, такой как создание современных типов терминологических словарей.

Ключевые слова: терминология, терминография, лексикография, терминологический словарь.

K.Zh.Aidarbek¹, A.O.Azbergenova²

¹A.Baitursynuly Institute of Linguistics,
Head of the Terminology Department, Doctor of Philology,
Almaty, Kazakhstan

²A.Baitursynuly Institute of Linguistics,
Senior assistant of the Terminology Department,
Almaty, Kazakhstan

SOME PROBLEMS OF GENERAL TERMINOLOGY

Annotation. The article deals with some problems of formation of Kazakh terminology. Special attention was paid to one of the topical problems of Kazakh terminology, such as the creation of modern types of terminological dictionaries.

Keywords: terminology, terminography, lexicography, terminology dictionary.

Ғылым, білім мен техниканың әрбір саласындағы нақтылы ұғымның атауын, шегін білдіретін терминология ғылымының тіл білімінде алатын орны ерекше екені сөзсіз. Жалпы терминсөзі латынның *«terminus – шек, шегі, шекарасын анықтау»* ал, «графия» грекше *«grapho – жазамын, яғни терминография»* – нақты бір терминнің шекарасын анықтап жазу дегенге саяды. Терминография – терминологиялық сөздіктерді шығару ісіне қатысты теориялық, әдістемелік, тәжірибелік мәселелерімен айналысатын ғылым саласы болып табылады. Термин сөздерді жинақтап, жүйелеп, біріздендіріп т.б. принциптерін негізге ала отырып, терминологиялық сөздіктердің түрлерін анықтау, терминдердің мәні мен мағынасын ашу, шеттен енген кейбір терминдерді қазақ тіліне икемдеумен байланысты сөздік жасау ісі – *терминографияның* негізгі зерттеу нысаны болып табылады.

«Термин сөздердің әлеумет өмірінің қатынас құралындық қажетін қамтамасыз етіп отырғаны даусыз. Яғни терминсіз қолданыс болмайды, терминсіз ғылыми ой-пікірді өрбітуге болмайды. Оның қанат жайғаны соншалық, қоғам өмірінің қандай саласында да қазір терминсіз күн кешу мүмкін емес», – деп көрсетеді белгілі ғалым, академик Ө.Айтбайұлы [1, 9 б.]. Осымен байланысты, тіл білімінде лексикография саласының бір бөлімі ретінде терминография саласы қарастырылатыны белгілі. Осы кезге дейін терминография ғылымы пайда болмай тұрып *«терминологиялық лексикография»*, *«ғылыми-техникалық лексикография»* терминдері балама ретінде қолданылып келді. Тіпті тіл біліміндегі осы саладағы зерттеу еңбектерге мән берсек, әлі күнге дейін бірде *«терминография»*, бірде *«терминологиялық лексикография»* немесе *«ғылыми-техникалық лексикография»* терминдері араласып қолданылып жүр.

«Терминография» терминін қабылдау үрдісі тілшілердің еңбектеріндегі мәліметтерге сүйенсек, іргелес орыс тіл білімінде 1970 жылдардың өзінде-ақ қолға алына бастаған екен. *«Терминография»* терминін орыс тіл білімінде 1971 жылы А.Д.Хаютин ұсынса, 1972 жылы «терминограф» терминін Э.А.Натансон зерттеуінде орын алып, 1975 жылы аталған терминдерді ғалым А.Рей қабылдап, өз еңбегінде алғаш рет қолданған. Сол кезеңнен бергі уақыттың өзінде-ақ *«терминография»* терминін орыс тіл білімінде 1980 жылдардың аяғы, 1990 жылдардың басында ғылыми қолданысқа енгізіліп, бұл термин біршама қалыптастырылып, терминологиялық сөздіктерге қатысты мәселелерді көрсетілген терминмен аталған сала аясында қарастыра бастады.

Сонымен, орыс ғалымдарының көрсетуі бойынша, орыс тіл білімінде терминография, терминограф терминдері 1975 жылдан бері қолданыс тапқан. Кейбір еңбектерде *«терминография»* терминінің орнына терминологиялық лексикография термині де қолданылып келгені мәлім. Содан бергі кезеңде орыс тіл білімінде терминографияны жеке сала ретінде қалыптастыруға, өзіндік қарастыратын зерттеу нысандары мен мәселелерін, мақсаты мен міндеттерін белгілеп беруге, ғылымдағы орнын көрсетуге ұмтылған ғылыми еңбектер жарық көріп үлгерді.

Орыс тіліндегі терминологиялық сөздіктердің кемшіліктері туралы орыс терминографы С.В.Гринев те өз еңбегінде атап көрсеткен [2, 161 б.]. 90 жылдарға дейін орыс

терминографиясында да терминологиялық сөздіктер түзу ісінде негізге алатын ғылыми еңбектер мен құжаттар жоқтың қасы болған. Тек ғалымдар С.В.Гринев пен Ю.Н.Марчук еңбектерінің пайда болуы орыс ғылыми терминографиясын әрі теориялық, әрі тәжірибелік тұрғыдан дамытуға ықпал етті [4,15б.]. Аталған кемшіліктерге терминологиялық сөздіктерде жол бермеу мақсатында тәжірибелік терминографияда қолданылатын әдіс-тәсілдер мен оларға қойылатын талаптар ғылыми тұрғыдан негізделіп көрсетілген. Ал, бұл жан-жақты талдауды және реттеуді, теориялық терминографияның ғылыми-теориялық негіздерін, өзіндік жүйесін қалыптастыруды қажет етеді.

Қазақ терминографиясының тарихына, дамуына тоқталғанда Алаш зиялыларының атқарған еңбектерін атап өтпеуге болмайды. XX ғасырдың басында жарық көрген мақалалар мен оқу құралдарына сүйенсек, терминологияның қалыптастыру ісімен қазақ тіл білімінің негізін қалаушы аса көрнекті ғалым А.Байтұрсынұлы және онымен замандас, мұраттас алаш оқығандары айналысқандығы мәлім. Алаш зиялыларының қарқынды жұмыс істеген уақыты 1920 жыл мен 1930 жылдарға дейін он жылдай уақытты қамтиды. Бұл кезеңдерде терминография саласы арнайы ғылым ретінде зерттеп, қарастырылмағанымен, бірнеше сөздіктердің пайда болуы терминографияның ғылым болып қалыптасуына ықпалын тигізді.

Сөз болып отырған кезеңде «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» (1926), «Пән сөздері» (1927), «Атаулар сөздігі» (1931) сынды сөздіктер жарық көрді. А.Байтұрсынұлы кезеңінде алғашқы ізденістердің нәтижесінде жарық көрген еңбектердің бірі – «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» (Русско-казакская военная терминология) деп аталған терминологиялық сөздік болды. Сөздік 1926 жылы 5000 дана таралыммен Қызылорда қаласында, А.Үмбетбайұлының аударуымен басылып шықты. Сол кездегі Қазақ білім комиссиясының төрағасы А.Байтұрсынұлы мен комиссия хатшысы Ғ.Нұрымұлының сөздік соңында сөздікке енген атаулар туралы 1926 жылы 12 маусымда берген анықтамасы болды. Онда: «Бұл атаулар қазақ білім кемесіесінің 1925-інші жылғы октәбірден 1926-ыншы жылғы үйенге шейін болған міжілістерінде тексеріліп осы күйінде қабыл алынды», – А.Байтұрсынұлының өзі төрағалық еткен комиссияның ресми бекіткен терминологиялық сөздіктерінің бірі болды [3, 412 б.].

Термин деген ұғымды дәл бейнелеумен қатар айтуға жеңіл, құлаққа жағымды болу қажет дейтін талап та сақталмай, қарабайырлау немесе «жалпақ тілмен» айтылған атаулар да ішінара ұшырасып отырды. Ең алғаш жарық көрген терминологиялық сөздіктердің бірі ретінде Н.Қаратышқанұлының «Пән сөздері» сөздігі аталып жүргеніне қатысты: «Бұл оған дейін жарық көрген еңбектердің болғанынан хабарсыздықтан айтылған болса керек», – дейді терминолог ғалым Ш.Құрманбайұлы [3, 416 б.]. Бұл сөздік бекітілген терминдердің бірізді қолданылуын мақсат еткен сөздік.

Сол кезеңде А.Байтұрсынұлы бастаған ұлт зиялылары термин шығармашылығында ең алдымен, өзге тілдің атауларына өз тілімізден балама табу, екіншіден, лайықты қазақ сөзі табыла қоймаған жағдайда түркі тілдерінен сөз алу, ондай да мүмкіндік бола қоймаған жағдайда түркі тілдерінен сөз алу, ондай да мүмкіндік бола қоймаған жағдайда еуропа тілдерінің сөздерін қазақ тілінің заңдылықтарына бағындырып қабылдау қағидаттарын басшылыққа алғаны белгілі.

Алаш зиялыларының белгіленген тәртіп, қағидасына сәйкес жасалған соңғы сөздік «Атаулар сөздігі» де қазақ терминографиясының тарихында өзіндік орны бар әрі бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда да ғылыми құндылығын жоймаған еңбектердің

бірі. Бұл сөздік бойынша 1934 жылы жылы жазған рецензиясында А.Самойлович «Мен 1932 жылдың аяғында Қазақстанның астанасы Алматыда болғанымда бұл сөздік таптырмайтын еді», – деп көрсетеді [5, 93 б.]. Ал Е.Кротевич сөздіктің 1931 жылдың желтоқсанның аяғында баспадан шығып, 1932 жылдың қаңтарының соңына қарай сатуға түскені жайында айтады [6, 94 б.]. Сонда жарық көргеннен кейін бір жылға жетпей сөздік таралып кеткен болып отыр.

Ұлттық терминологиялық қорды қалыптастырудағы алаш зиялыларының ұстанған қағидастарына сәйкес жасалған соңғы басылымдардың бірі болғандықтан, оны қайта бастырып шығарған. Алаш зиялылары түгел дерлік қуғын-сүргінге ұшырап, қамалып кеткен соң, жаңашыл ғалымдар тарапынан жақсы бағаланып қоймаған. Сөздіктің кемшіліктері, заман талабына сай жасалмағандығы баса көрсетіліп, сын көп айтылған.

Қазіргі таңда қазақ терминографиясы үшін өзекті мәселенің бірі – терминологиялық сөздіктердің түрлерін айқындап алу болып отыр. Алайда, терминологиялық сөздіктердің түрлерінің көбеюі, терминологиялық сөздіктерді құрастыру аясындағы проблемалық мәселелердің жинақталып қалуы терминологиялық сөздіктердің арнайы қарастырылу қажеттігі туындады. Терминологиялық сөздіктердің түрлерін ажыратуда, оларды жіктеп көрсетуге белгілі бір принциптерді анықтап, соларға сүйену керек.

Қазақ терминографиясында аударма, түсіндірме сөздік түрлері болып кеңінен қолданылып жүр, ал соңғы кездері ақпараттық-ізденіс түрі пайда болғаны белгілі. Ақпараттық-ізденіс сөздіктер сөздік мақалаларын алфавиттік ретпен орналастыру үрдісінен өзгешелеу сөздік түріне жатады. Терминологиялық сөздіктердің мақсаты мен қызметін негізге ала отырып, бірінші негіз бойынша аударма, түсіндірме және ақпараттық терминологиялық сөздік түрлерін жіктеп көрсетуге болады.

Терминологияда кеңінен қолданылып жүрген *аударма сөздігінің* негізгі мақсаты – ғылыми жүйені сақтай отырып, терминдерді бір тілден екінші тілге аударып беру. Аударма сөздігі біріншіден алфавит реті бойынша орналастырылуы терминдердің жүйелі түрде берілуін толық қамтамасыз ете алмайды. Өйткені, алфавит ретімен орналастыру бір-бірімен байланысты, бірін-бірі толықтырып отыратын, әр терминнің өзіндік орны мен мағынасы терминологиялық немесе басқа жүйені беруге негізделмеген. Алфавиттік жүйемен жасалған аударма терминдер қолданушыға тиімді болғанымен, кейбір сөздердің қазақ тілінің ішкі фоноформологиялық заңдылығына бағынбайды. Шеттен енген көптеген терминдер қазақ тіліне аударылмай сол күйінде берілгендігі – басты кемшіліктерді бірі болып саналады. Яғни бұл дегеніміз – аударма сөздік атауының негізгі мақсатының орындалмағандығы деп білеміз. Тағы айта кетерлік мәселе, аударма сөздіктер көбінесе орысша-қазақша сөздіктен гөрі қазақшадан орысшаға аударылғаны маңызды рөл атқаратынын айтқанымыз да жөн.

Қазақ терминографиясында мақсаты мен қызметі байланысты болып жіктелетін аударма әрі түсіндірме қызметін атқаратын «Тіл білімі сөздігі» 1998 жылы жарық көрді. Сөздік жайында: «яғни, екі қызметті де қатар атқаруға негізделіп жасалған сөздіктердің тұрғысынан алғашқылардың бірі болып есептеледі», – дейді ғалым Әбдірасілов Е. [4, 62 б.]. Терминографияда мен лексикографияда да соңғы ғылым мен техниканың дамуынан байланысты пайда болған сөздіктің бірі – *ақпараттық сөздік*. Ақпараттық сөздіктер екінші жағынан бағдарлама жасап қолдануға икемделіп жасалады. Сондықтан мұндай сөздіктерде терминдер басқа терминдермен мағына-

лық, жүйелік байланыста беріледі. Терминологиялық сөздіктерді жіктеуде ұстанатын негіздердің бірі – сөздік құрылымындағы сөздік мақалалардың орналасу тәртібі болып саналады. Орналасу тәртібіне байланысты терминологиялық сөздіктер алфавиттік, тақырыптық және ақпараттық сөздіктерге жіктеліп жүр. Термин табиғатының күрделілігіне байланысты сөздіктің бір түрі ретінде қарастырылып келген терминологиялық сөздіктің түрлерін анықтаудың маңызы зор.

Қазіргі уақытта ғаламтор кеңістігінің кеңеюіне байланысты ақпараттық сөздіктер офлайн, онлайн түрлері жасалып келеді. Ақпараттық сөздіктердің ішінде сапалы аударма жасайтын санаулы sozdik.kz, Termincom.kz сайттарын жатқызар едік. sozdik.kz жобасы Евгений Чуриков 2001 жылдың қараша айынан бастап іске қосады. Күн сайын кем дегенде 2 мың қолданушы sozdik.kz сайтының қызметіне жүгінеді екен. Күн сайын 20-25 мың сөз бен сөз тіркестерінің аудармалары жасалады [7, 1 б.].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы №110 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында ғаламтор желісінде «termincom.kz» сайты құрылды. Сайттың міндеті – бекітуге ұсынылатын терминдерді ашық талқылау және оларға дауыс беру арқылы қоғамдық қолжетімділік пен ашықтық қағидаларын жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Сайтқа кірушілер бекітілген терминдер мен қолданыстағы терминдермен танысып, қызметіне қатысты қолданып, ұтымды терминдерді саралап, жаңа терминдерді сараптауға мүмкіндік береді. Сайттың базасында барлығы 369 431 термин сөз енгізілген.

Профессор Ш.Құрманбайұлы «Қазақ терминологиясы» кітабында терминология саласында жасалған монография, диссертация, сөздік кітаптар мен зерттеу еңбектерді хронологиялық тәртіппен көрсетіп берді. Оның ішінде 1935-2006 жыл аралығында әртүрлі салаға арналған терминологиялық сөздік кітаптардың шамамен 168-і жарық көріпті. Оның 130-дан астамы аударма сөздіктер, оның ішінде орысшадан қазақшаға аударылған термин сөздіктердің саны басым болса ал, 40-қа жуығы сөз тіркестері, анықтамалық, түсіндірме сөздіктерімен бірге берілген сөздіктер құрамынан тұрады [3, Б.620-627].

Қазақ терминографиясында 2005 жылы ең алғаш Ербол Әбдірасіловтің монографиясы жарық көрді. Монографияда қазақ терминографиясының жүйесі, сөздіктердің құрылымдық жүйесі, сөздіктің түрлері, ақпараттық сөздіктердің қажеттілігі, сөздік құруға қойылатын талаптар, тарихы жайында бүгей-шүгесіне дейін жазуға тырысқан құнды дүниелердің бірі болды. Ал шеттен енген термин сөз-дері терминографияның арнайы бір бөлімі қарастырса деген ғалымдар арасында ұсыныстар да жоқ емес.

Әртүрлі ғылым салаларының қарқынды дамуына байланысты терминдер саны да артуда. Оларды тілімізге икемдеп, мәнді, мағыналы атау беру болашақта атқарылар жұмыстардың салмақтылығын ұғындырғандай. Қорыға айтар болсақ, сапалы сөздік шығару ісін бірізге түсіріп қазақ терминографиясының негізгі принциптеріне сай келетін сөздік шығару ісімен тыңғылықты жұмыстар атқару керек. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұйымдастыруымен 50 сала мамандырының басын қосып үш тілде, түсіндірмесімен жаңа сөздік шығаруды жоспарланып отыр. Осындай қазақ терминографиясында тарихында ойып орын аларлық құнды сөздіктер саны артса деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Айтбайұлы Ө. «Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері» Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 400 бет.
- [2] Гринев С.В. Введение в терминографию. 2-е изд. перераб. и доп. – М.: МПУ, 1995. – 161 с.
- [3] Құрманбайұлы Ш. «Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014. – 928 бет.
- [4] Әбдірәсілов Е. «Қазақ терминографиясының жүйесі» атты монографиясы. – Астана, 2005. – 208 б.
- [5] Самойлович А. Терминологический словарь // Библиография Востока. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. – 93 с.
- [6] Кротевич Е. Выправить недочеты в строительстве казакской терминологии // Просвещение национальностей, 1932, №8-9. С.94-96.
- [7] Уикипедия интернет матиралы.

А.Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
Фонетика бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері ф.ғ.к.
Алматы қаласы, Қазақстан

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНДАҒЫ ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Мақалада латын графикасына негізделген қазақ жазуы жайында және орфография мен орфоэпияның ара қатынасы туралы сөз болады.

Тірек сөздер: орфоэпия, орфография, графика, коммуникация, код.

А. Аманбаева

Заведующая отделом фонетики
Института языкознания им. Байтұрсынова, канд. фил.наук
Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ОРФОЭПИЧЕСКИХ НОРМ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы казахской письменности на основе латиницы и взаимосвязь орфографии и орфоэпии.

Ключевые слова: орфоэпия, орфография, графика, коммуникация, код.

A.Amanbayeva

A.Baitursynuly Institute of Linguistics Head of the Phonetics
Department Candidate of philological sciences
Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS OF ORTHOEPIC NORMS IN THE KAZAKH LANGUAGE ON THE BASIS OF THE LATIN SCRIPT

Annotation. The article deals with the problems of the Kazakh writing system based on the Latin alphabet and the relationship between spelling and orthoepy.

Keywords: orthoepy, spelling, graphics, communication, code.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуын жүзеге асыруда орфография мен орфоэпияның орны ерекше. Орфография дұрыс жазуды жүйеге келтіретін болса, ал орфоэпия дұрыс айту, дұрыс сөйлеудің нормасын қалыпқа келтіреді. Яғни тілі-міздегі барлық сөздер жазылым бойынша айтылмайды және айтылымына қарап жазылмайды. Сондықтан жазбаша кодты ауызша кодқа, керісінше ауызша кодты жазбаша кодқа ауыстыру қажет. Осы орайда орфография мен орфоэпияда норма қалыптасқан. Жалпы

сырттай қарайтын болсақ жазылым мен айтылымның арасында айырмашылық жоқ сияқты көрінеді, алайда жазылым мен айтылымның арасында өзіндік ерекшеліктер бар. Жазылым хатқа түскен, оқылымға негізделген болса, ал айтылым естілімге негізделеді. Яғни жазба тілдің өзіндік жүйесі болады. Жазудағы мақсат тек қағаз бетіне түсіру емес, айтылар ой мен сезімді орынды әрі дәл жеткізу болып табылады. Сондықтан жазылым мен айтылымды шатастырмай өз орнымен қолданған жөн. Мысалы біз басшы деп жазамыз да, башшы деп айтамыз, жақсы көру деп жазамыз да жақсы көру деп айтамыз. Яғни жазылымда жазылымға тән норма қалыптасатын болса, ал айтылымда үндестік заңы мен интонация негізгі рөл атқарады.

Жазба тілде жазылған мәтінді қарап қайта түзеуге мүмкіндік болатын болса, ал ауызша сөзде ондай мүмкіндік жоқ қалай айтылса солай қабылдаушыға жетеді. Осы орайда дұрыс сөйлеуге дағды қалыптастырып, машықтанған адам ғана орфоэпиялық нормаға сай сөйлеп, ойын жеткізе алады. Осы орайда қазіргі жастар тілінде орфоэпиялық норманың бұзылып жатқандығы ғалымдарды алаңдатып отыр. Өйткені жастар тілі жазба тілмен сөйлеуге машықтанған. Көбіне телеарналардағы журналистерді тыңдайтын болсаңыз, орфографиямен сөйлеуге бейім тұрады.

Ғалымдар қазақ тілінің ауызша сөйлеу нормасының бұзылуы хат танығаннан басталатындығы, яғни мектеп қабырғасында орфография мен орфоэпияны ажырата алмайтындығы немесе тек теория жүзінде ғана білетіндігі, сондықтан мектеп оқушыларының 80-90 пайызы орфоэпиялық норманы білмейтіні белгілі болып отыр. Тіпті жоғары білімі бар журналистердің тілінің бұзылып, дұрыс сөйлеуге машықтанбауы көпшілікті алаңдатады. Профессор Н.Уәли: Бүгінде радио, теледидар, қоғамдық орын, мінбелерден естілетін сөздердің жартысынан астамы «жарымжан» сөзге айналуға. «Жарымжан сөз» деп теле-, радиосөзіндерінің, кадр сыртында сөйлейтін журналистердің, театр сахналарындағы актерлердің қағаздағы мәтінді әуелі ауызша тілдің айтылу сазына салып алмай, бірден, сол қалпында айна-қатесіз, «әріптеп» оқуын айтып отырмыз. Осыдан барып естілген сөздің қағаздағы тұрпатын көрмесе, берілетін ақпараттардың мазмұны түгіл, дыбыстық жамылышын құлаққа сіндіре алмай (психикадағы дыбыс қорымен сәйкеспей), әрі-сәрі болып отыратын кездер жиілейді», [1]– деп қазіргі орфоэпиялық норманың бұзылып жатқандығын, осыдан туындайтын қауіпті айтып отырғандығы көпшілікті алаңдатады. Сол себептен ең алдымен мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетіне мән беріп, дұрыс жазу мен дұрыс сөйлеуге машықтандыру қажет. Тіпті ондай болмаған жағдайда ең алдымен оқу орнындағы журналистер тілін ең алдымен жөндеу қажет. Өйткені телеарнада сөйлеп тұрған журналистерді миллиондаған адам тыңдайды емес пе? Сондықтан осы жағына аса мән беруіміз қажет.

Профессор Н.Уәли «Әдеби тілдің орфоэпиялық нормасын сақтаудың мәдени-әлеуметтік мәні айрықша. Өйткені норма тілді тұтынушылардың басын біріктіреді. Дыбыстаудағы ортақ заңдылықты сақтамай, әркім өзбетінше сөйлесе, сөзді ұғыну қиынға түсіп, коммуникацияның ойдағыдай өтуіне нұқсан келеді. Сөйлеушінің сөз мәдениетінің төмендігін, сауатсыздығын көрсетіп, тыңдаушыға жағымсыз әсер етеді» деген ой айтады [2]. Орфография мен орфоэпияның қалыптасқан нормасының болуы дұрыс сөйлеп, жазуға машықтандырады. Осы орайда орфоэпияның өзіндік қалыптасқан жүйесі бар екендігі, яғни үндестік заңына негізделетіні, сөз басындағы жуан/жіңішке буынға қосымшаның да жуан/жіңішке болып жалғанатындығы, сонымен қатар ерін үндестігінің сақталып айтылатындығы ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты дәлелденген.

П.М.Мелиоранский, В.В.Радлов қырғыз тілі сияқты қазақ тілінде сөздің соңғы буынына дейін ерін үндестігінің сақталмайтыны, соңғы буынына қарай әлсірейтіндігі айтылған. Осы орайда І.Кеңесбаев «ерін үндестігінің күші үш буыннан аспайды: әсіресе екі буынды сөздерде ерін дауыстысымен келген алғашқы буынның еріндік ықпалы анық сезіліп тұрады, үшінші буында солғындай түсетіндігін» ашып көрсетеді [3]. Р.Сыздықтың «Сөз сазы» деп аталатын анықтағышында (1995), Қ.Неталиеваның «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» (1977), М.Дүйсебаеваның зерттеулерінде (1973) қазақ тілінде ерін үндестігінің сөздің екінші буынға дейін ғана сақталатыны, одан әрі сақталмай әлсірей түсетіндігі айтылады. Айталық, дәстүрлі түрдегі көзқарас бойынша күлкі, үлкен деген сөздердің екінші буынындағы <i>, <e> фонемалары негізгі ренкі болып, [y], [ø] түрінде дыбысталады. Профессор Н.Уәли: «Күлкі сөзінің екінші буындағы дауысты [к⁰¹үл⁰¹к⁰¹ү] инвариант <i>-нің әлсіз позициядағы [y] түрінде репрезентациялануы. Ол күшті позициядағы [y] дегендегі [y]-ге естілімі жағынан сәйкес келеді. Әлсіз позициядағы инвариант фонеманың (<i>-нің) әлді позициядағы инвариантқа (<y>лкен) ұқсас келуі вариант деп аталады. Ал күлкілеріміздің дегендегі үшінші, төртінші буында еріндік белгілері солғындап кететін дауыстылар <i> әлсіз позициядағы вариациялары болып табылады» – дейді [1]. Яғни күлкіміздің деген сөздің бас буындарындағы [y] мен сөз соңындағы [y] айтылымда бірдей болмайды. Сондықтан күлкіміздің деген сөздің бірінші буынындағы [y] инвариант, екінші буында [y] вариант, ал үшінші және соңғы буында [i] инвариантының вариациялары /y/ болады. Яғни орфоэпиялық нормада сөз басында инвариант [y], сөз ортасында вариант [y], ал соңына қарай солғындап /y/ вариация түрінде дыбысталады ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапқан.

Жалпы орфоэпиялық норма дыбыстан бастап мәтінге дейінгі аралықты қамтиды. Сондықтан орфоэпиялық норманың сақталуы үндесім заңы арқылы көрініс табады. Қазақ тілі үндесім заңына негізделген тіл екенін профессор Ә.Жүнісбек эксперименттік зерттеулер арқылы көрсеткен болатын [4]. Яғни тілдегі дауысты дыбыстардың және түбір мен қосымшаның жуан не жіңішкелігіне қарай бір-бірімен үндесіп, үйлесіп бейімделе айтылуы: ауылдың, көпшіліктің, далаға, жүрегі. Алайда кейде тілімізде мұндай заңдылыққа бағынбайтын да тұстары бар. Мәселен жайлауда – жәйләуда, Күләшқа – Күләшқа, кінәламау – кінәламау, тәкаппарланғанмен – тәкаппарлаңғаммен, Жәмилаға – Жәмйілға дегенде айтылым кезінде түбір мен қосымша аралығында үндесім заңының сақталмауы көрінеді. Сонымен қатар шай – шәй, шәйға жай – жәй, жайлау – жәйләу, шашбау – шәшпау, жайылым – жәйлім т.б. деген сөздерде жазылымда жуан болғанымен, айтылымда жіңішкеру байқалады. Сонымен қатар тіліміздегі қор, -паз, -кер, -кеш, -қой, -кент, -пен, -мен, -нікі, -күнем, -хан, -хана, -тал, -паң сияқты қосымшалар үндесім заңына бағынбайды. Мысалы: шайқор – шәйқор, өнерпаз – өнәрпаз, әсемпаз – әсемпаз, арбакеш – арбакеш, қушыкеш – құушүкеш, қаламгер – қаламгер, жауапкер – жауапкер, айыпкер – айыпкер, саудагер – саудагер, ананікі – ананікі, Мараттікі – мараттікі, тарақпен – тарақпен, отпен – отпен, сумен – сұумен, пайдакүнем – пайдагүнөм, ақылгөй – ақылгөй, данагөй – данагөй, есепқой – есепқой, сәнқой – сәнқой, әзілқой – әзілқой, Шымкент – шымгент, Құмкент – құмгент, емхана – емхана, дәріхана – дәріхана, кітапхана – кітәпхана [1]. Кейбір аралас буындар да жуан, жіңішке боп аралас айтылады: тарйхйй, рұуханйй, жййхаз, жййхәңгер, ййслам, ййллахйй, ййлхам, табыйғйй т.б.

Сонымен қатар тіліміздегі кейбір сөздердің айтылымында ерін үндестігі сақ-талады. Мысалы: көбелек – көбөлөк, құбылыс – құбулұс, сүйінш – сүйінүш, бө-дене – бөдөнө,

бұрлұс, бүлініс – бүлнүс, көпене – көпөнө, күйініш – күйнүш, құбылыс – құйұлс *т.б.* Осы орайда айтарымыз кей сөздер түбір мен қосымша аралығында солғындап, ерін үндестігіне бағынбайды. Мысалы: көбелектің – көбө-лөктүң, дөңгелекті – дөңгөлөктү дегенде бағынып, ал көбелекке – көбөлөкке, дөң-гелекке – дөңгөлөккедегенде бағынбайды екен. Сондай-ақ у таңбасы ұу мен үу дыбыс тіркесімен айтылады: су – сұу, суық – сұуық, бу – бұу, сурет – сұурөт, тулақ– тұулақ, қуаныш – құуаныш, қуат – құуат, қуғын – құуғұн, қулық – құулұқ, шулы – шұулұ, туылу – тұуұлұу, туыс – тұуұс *т.б.* Орфоэпиялық норманың сақталуы тек түбір мен қосымшада болмайды, сөз аралығында да көрініс табады. Мысалы: қара ала ат – қар’ал’т, алты атар – алт’атар, екі ағайынды – ек’ағайынды сарымай – сар’май, сарыағаш – сар’ағаш, сары садақ – сар’садақ *т.б.* Яғни тіркескен сөздер және біріккен сөздер аралығында қатар келген дауыстылардың бірі түсіп қалып, бір деммен айтылады. Тілімізде сөз басы л мен р-дан басталатын кейбір сөздердің алды-на айтылымда әнтек ы келеді: лақ –^ллақ, лай –^ллай, ләззат –^лләзәт, рәсуа –^ррәсуә, рұқсат –^ррұқсәт, рахмет –^ррах мет, рақым –^ррақым, разы –^рразы, *рет* –^ррет, леп –^ллеп *т.б.*

Ж.Аралбаев: «Сөз аяғында келетін тіл алды н дыбысы қосымшаның басқы м дыбысының әсерінен м дыбысына алмасып айтылады: жанбады – жамбады, сенбеді – сембеді, қанбады – қамбады жәнәсөз аралығындағы мүмкін бе –мүмкүн бе, он бір–омбір, он бес – омбес, тоқсан бір – тоқсам бір күн батыс – күм батыс *т.б.*» – дейді [5]. Осы орайда айтарымыз орфография мен орфоэпияда өзіндік қалыптасқан жүйе бар. Яғни орфографиядағы мақсат ықшам әрі түсінікті жазуда болса, ал орфоэпияда дұрыс сөйлеу, әрбір дыбыстың үйлесіп айтылуына мән беру қажеттілігі туындайды. Мұның барлығын орфографиялық және орфоэпиялық ереже мен анықтағыш жүйеге келтіріп отырады. Мысалы сөздердің дұрыс айтылу нормасы: сауынға – саууңға боз жорға – божжорға, мұзжарғыш – мұжжарғыш, күнкөріс – күнгөрүс, *жұмыс-ша* – *жұмұшшшұ* *т.б.* сияқты болса, ал тіркестер аралығында: күн көру – күң Төрүү, қақпан құру – қақпаң Тұрұу, жирен қасқа – жййрең Тасқа, қайран қалу – қайраң ғалуу, түнге қарай – түңгө Ғарай, көз жасы – көжжасы *т.б.*

Қорыта келгенде, латын графикасына негізделген жаңа әліпбиімен жазған кезде орфография мен орфоэпиялық норманың сақталуына, яғни сауатты жазып, сөйлеуге мән берілу керек. Әсіресе жас буынның санасына қазақ тілінің төл табиғи болмысын сіндіріп, дұрыс сөйлеп, дұрыс жазуға мән берілген жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Уәли Н. Графика, орфография, орфоэпия. – Алматы, 2018 – 250 б.
- [2] Уәли Н. Орфоэпиялық нормаларды кодификациялаудың теориялық негіздері// Известия Серия филолог. – Алматы, 2007 №3
- [3] Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962.
- [4] Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы, 2009, – 308 б.
- [5] Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы, 1988. – 144 б.

Ж.Т.Жұмабаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕРІН ҮНДЕСІМІНІҢ АУЫЗША СӨЗДЕГІ КӨРІНІСІ

Аннотация: Мақалада ауызша сөз бен жазба сөздің нормалары мен жүйесі зерттеушілердің еңбектері негізінде қысқаша сипатталады. Ерін үндесімінің қазақ тіліндегі ерекшелігі мысалдар мен тілдік деректер негізінде анықталады. Сонымен қатар қазіргі уақытта еріндік дауыстылардың әсерінен кейінгі езулік дауыстылардың еріндікке айналуы қай буынға дейін жетеді деген мәселені анықтау мақсатында жазба мәтіннің ауызша формасына талдау жасалады.

Тірек сөздер: ауызша сөз, жазба сөз, ерін үндесімі, сингармонизм.

Ж. Т.Жумабаева

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова
Старший научный сотрудник, кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

ОТРАЖЕНИЕ ОГУБЛЕННЫХ ЗВУКОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье описываются нормы и системы устной и письменной речи на основе трудов исследователей. Выявляются особенности огубленных звуков на основе примеров. Также анализируются устные формы письменного текста с целью выяснения проблемы - до какого слога достигается огубление гласных после воздействия губных гласных.

Ключевые слова: устная речь, письменная речь, огубленные звуки, сингармонизм.

Zh. T. Zhumabayeva

A. Baitursynuly Institute of Linguistics
Senior researcher, Candidate of philological sciences
Almaty, Kazakhstan

REFLECTION OF LABIALIZED SOUNDS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article describes the norms and systems of oral and written speech on the basis of the works of researchers. The features of labialized sounds on the basis of examples are revealed. The analysis is made of the oral forms of written text in order to clarify the problem: To what syllable is labialization achieved after exposure to labial vowels?

Keywords: oral speech, written speech, labialized sounds, synharmonism.

Қазіргі уақытта жастардың тілінде орфоэпиялық норманы бұзып, жазба мәтінде сөздер қалай жазылып тұрса солай ауызша айту басым болып бара жатқаны белгілі. Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы және оның маңызы туралы алғаш пікір айтушылардың бірі – проф.М.Балақаев. Ғалымның пікірінше, ... сөздердің айтылу нормасы және сол норманы сақтап сөйлеу мәселесі ескерілмей, елеусіз қалып келеді. Сондықтан да бізде бұл мәселе жөнінде күні бүгінге дейін ала-құлалық байқалады. Қазақ тілі сөздерінің айтылуы мен жазылуы әр уақытта бірдей бола бермейді. Сөздердің айтылуы мен жазылуында бірлестік болуы мүмкін де емес [1]. Осымен байланысты ғалым Р.Сыздықтың айтуынша, сөздің жазылуы мен айтылуы үнемі бірдей түсе бермейді екен, яғни сөз қалай таңбаланса, сол таңбаларды ғана сақтап айту әрдайым шарт та емес, мүмкін де емес. Әрине, қазақ тілінде жазылуы бойынша айтылатын сөздер де аз емес. Мысалы, *ара, ала, алау, аламан, алмақ, алғы*, алғашқы деген сияқты сөздердің жеке тұрғандағы айтылуы олардың таңбалауымен бірдей [2]. Жазба сөз бен ауызша сөздің әрқайсысының өзіне тән жүйесі бар екенін де зерттеуші Н.Уәли өз еңбегінде айтып өтеді: «Әдеби тілдің орфоэпиялық нормасына байланысты қиындықтың бірі жазу тәртібімен байланысты, өйткені жазба сөздің өзіне тән жүйесі бар да ауызша сөздің өзіне тән жүйесі бар. Сондықтан жазба мәтінді оқығанда жазба сөзге тән кодты ауызша сөзге тән кодқа көшіре білу қажет. Жазғанды оқу дегеніміз – жазба кодты ауызша кодқа көшіру» (докторлық дисс). Зерттеушілердің пікіріне келетін болсақ, әдеби тілдің жазбаша және ауызша түрде қызмет ететінін және олардың әрқайсысының өзіне тән нормасы бар екенін көруге болады. Р.Сыздықтың айтуынша, жазба әдеби тіл жазба әдебиеттің өмір сүруі мен дамуына қатысты болғандықтан, ол көркем әдебиет пен баспасөзде, ғылыми әдебиет пен оқу-тәрбие кітаптарында, ресми құжаттар мен кеңсе қағаздары беттерінде көрініс табады. Ауызша әдеби тіл – бұл әдеби тілдің бір түрі. Ауызша әдеби тілге қойылатын басты талап – сөйлеу актісінде сөздерді дұрыс дыбыстау, дұрыс айту [2].

Қазақ әдеби тілінің орфоэпиялық нормасын тану үшін ғалым Н.Уәли өзінің зерттеу жұмысында төмендегідей деректер келтіреді. Ғалымның айтуынша, әдеби тілдің орфоэпиялық нормасы жергілікті ерекшелікке қарама-қарсы қойылады. Мысалы, жергілікті ерекшеліктерде: *жылқыдар, баладар, маңлай, чач, чыбық, құдағай, бона*; әдеби тілде: *жылқылар, балалар, маңдай, шап, шыбық, құдағи, бөпе*. Сол сияқты әдеби тілдің орфоэпиялық нормасы кодификацияланған жазба тілдік элементтерге қарама-қарсы қойылады [жұмұшшү] – *жұмысшы*, [шэғара] – *шекара*, [кәсі бодақ] – *кәсіподақ*; [қашша] – *қазша, қасша* т.б. [3].

Шындығында көркем мәтін болсын, ғылыми мәтін болсын жазылған мәліметті сол қалпында айта алмаймыз, оқи алмаймыз. Ол үшін алдымен жазылған мәтінді ауызша сөзге салып барып айтамыз. Жазылған мәтін ауызша сөздің нормасына түскенде ғана тыңдарманға түсінікті болады. С.Мырзабековтың айтуынша, сөздердің бірізді айтылуы тілдік қатынасты жеңілдетеді. Керісінше, белгілі бір мағынада қолданылатын сөздің (сөзформаның) дыбыстық құрамының бірдей болмауы түсінікті ауырлатып, көңілді алаңдатады. Мысалы, жергілікті: *құлдану*; әдеби: *қолдану*; жергілікті: *құрытынды*, әдеби: *қорытынды*. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, әдеби тілдің орфоэпиялық нормасы жергілікті ерекшелікке қарама-қарсы қойылып отыр. Оны ғалым сөздердің дыбыстық құрамының бірдей болмауынан сөзді түсіну қиындыққа әкелетінімен байланыстырады. Шынында сөзді дұрыс түсіну үшін оның дұрыс айтылуы да қажет. Сонымен қатар ғалым сөздерді, сөз тіркестерді жазылуынша айту да құлаққа жағымсыз естілетінін төмендегідей мысалдармен келтіреді. Жазылуы:

өлең, өзенге, қонған, қонбады, көзсіз, тазша, басымы, көкөніс. Айтылуы: өлең, өзөңгө, қонған, қамбады, көссүз, ташиша, башишы, көгәнүс [4]. Осымен байланысты Н.Уәли өзінің зерттеу жұмыстарында былай деп келтіреді: «Әдеби тілдің ауызша нормасынан уәжсіз, мақсатсыз ауытқулардың сал-дарынан айтылған сөздің мағынасы тыңдаушы үшін бұлыңғыр тартып, тілдік қарым-қатынасқа қаяу түсіреді, бұл – бір. Екіншіден, дыбысталған сөздің өзіндік үйлесімі, үндестігі, ырғағы, әуені, әуезі болуға тиіс. Бұлар, бір жағынан, айтылған ойға, мағынаға қатысты болса, екінші жағынан естір құлаққа жағымды естіледі, естіген құлақтың айызы қанатындай болады. Сондықтан сөз аралығындағы дыбыстарды ықпалдастырып, сындырып айтудың, «қатқылдау» дыбыстарды «жұмсартып» айтудың эстетикалық мәні бар» [3].

Жоғарыда айтылған пікірлерге келетін болсақ, шынында да дыбысталған сөздердің өзіндік үйлесімі мен үндестігі сақталуы керектігін І.Кеңесбаев та өз еңбегінде айтып өтеді. Сөйлеу процесінде сөз бөлшектері де бір сөз бен екінші сөз де өздерінің айтылуы жағынан ыңғайласа, үйлесе келеді. Дыбыстардың үндесуі дегеніміз – артикуляция жағынан жуық (үйірлес) дыбыстардың біркелкі келуі. Басқаша айтқанда, сөз ішіндегі не сөздер аралығындағы дыбыстардың айтылуына қарай (дауыс қатысы, жасалу орнына қарай) ішінара жапсарласып, жанасуын дыбыстардың үндесуі дейміз.

Дыбыстардың үндесуі мынадай түрде ұшырайды: бір сөздің құрамында бірыңғай жуан дауысты дыбыстар болады; бір сөзде бірыңғай жіңішке дауысты дыбыстар болады; қазақ тілінде дауыстылар жуанды-жіңішкелі болып үндесумен қатар, кейде, ерінді, езулі болып та үндеседі [5]. І.Кеңесбаевтың еңбегінен үндесім заңдылығы қазақ әдеби тілінің ауызша әрі жазбаша формасының негізі, өзегі екенін көруге болады. Үндесім заңдылығы жазуда агглютинативтік элементтерді тарқатпай матастырып тұрса, ал ауызшада сөздердің өзара үйлесіп, үндесіп, ыңғайласып айтылуын қамтиды.

Н.Уәлидің зерттеулерінде де үндесім заңдылығы ауызша сөзде де қамтылатыны айтылады. Ғалымның айтуынша, біріншіден, қазақ тілі ауызша жүйесінің үлкен құрсауы үндесім заңы (сингармонизм заңы). Ол – тілдегі дауысты дыбыстардың бір-бірімен үйлесіп, үндесіп, ыңғайласып айтылуы. Үндесім заңының екі жағы бар. Оның біріншісі және негізгісі – бір сөз бойындағы дауысты дыбыстардың бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке айтылатын тіл үндесімі. Сөз түбірі мен оған қосылған жұрнақ, жалғанған жалғау, не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып отырады. Қазақ тілінің бұл дыбыстық заңдылығы жазуда да көрініс тапқан.

Сингармонизм заңының екінші жағы – ерін үндесімі. Бұл – бірінші буындағы ерін дауыстыларының әсерінен (**о, ө, ұ, ү**) екінші-үшінші буындағы езуліктердің (**ы, і, е**) еріндікке айналып, ұқсап, жуықтап айтылуы (Н.Уәли. Орфография, Орфоэпия. Монография). Ал осы езуліктердің қай буынға дейін еріндікке айналуы мүмкін деген сұраққа ғалымдар екінші буыннан аспайды деп жауап береді. Айталық, І.Кеңесбаев ерін үндестігі қазақ тілінде езу үндестігіне қарағанда өте сирек кездесетінін және әдеби тілде (жазу нормасын еске алғанда) ерін үндестігі тіпті еленбейтінін айта келіп ерін үндестігінің күші үш буыннан аспайды: әсіресе екі буынды сөздерде ерін дауыстысымен келген алғашқы буынның еріндік ықпалы анық сезіліп тұрады, үшінші буында солғындай сезіледі [5] деп қорытады. Қазақ тілінде ерін үндестігі сөздің екінші буынынан әрі қарай сақталмайды немесе әлсірей береді деген дәстүрлі көзқарас орфоэпиялық норманы, орфографиялық норманы кодификациялауда М.Дүйсебаеваның зерттеуінде (1973), Қ.Неталиева құрастырған «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінде» (1977), Р.Сыздықованың «Сөз сазы» анықтағышында (1985,

1995) негізге алынды. Р.Сыздықтың айтуынша, сөздің басындағы немесе бірінші ашық буындағы ұ, ү, о, ө дыбыстары және екі дауыстының ортасында келген у дыбысы (тауық, бауыр сияқты сөздерде) келесі буындағы ы, і дыбыстарын өзгертіп, ұ, ү-лерге жуықтатып естіреді. Еріндік дыбыстардың ықпалы үшінші, төртінші буындарда біртіндеп әлсірей береді [6]. Ал профессор Н.Уәлидің пікірінше, «ұ, ү ерін дауыстылары алғашқы буында естіліп, айтылады да, ары қарай солғындайды. Мысалы: *сүйініш – сүйінүш, сүйініш – сүйінүшіш, мүскіліктің – мүскүлүктің, құбылыс – құбүлүс*. Ал ө дыбысымен айтылған екінші буыннан кейінгі і әрпі ү дыбысына ұқсап, айтылып барып, ерін үндестігі солғындайды. Мысалы: *төбесінің – төбөсүнің, көгершін – көгөршүн*. Сондай-ақ *көбөлөк, дөңгөлөк* сияқты үш буынға дейін ө-мен айтылатын сөздерде ерін үндестігі төрт буынға да барады: *көбелектің – көбөлөктүң, дөңгелекті – дөңгөлөктү, бірақ көбелекке – көбөлөкке, дөңгелек-ке – дөңгөлөкке»* [3].

Бірінші буындағы ерін дауыстыларының әсерінен кейінгі буындағы *е, ы, і* дауыстылары айтылуда *о, ө, ұ, ү* дыбыстарына айналатыны жоғарыда айтылды. Алайда бұдан бөлек ерін үндесіміне сәйкес айтылатын сөздер де қазақ тілінде жеткілікті. Ол *уу* және *үу* дыбыс тіркесін білдіретін *у* әрпімен байланысты сөздер. Н.Уәлидің сөзімен айтатын болсақ: «Бірінші буындағы *ұ, ү* дауыстыларының әсерінен екінші-үшінші буында жазылатын езулік дыбыстар еріндікке айналады. Мысалы: *құғын – құғұн, құқыл – құқұл, құжыңдау – құжұңдау, құлық – құлұқ, шулы – шұлұ, тұмыс – тұмұс, туылу – тұұлұ, туырлық – тұұрлұқ, тұыс – тұұс, тұмыш – тұмұш»* (Н.Уәли монография). Ал С.Мырзабековтың пікіріне келер болсақ: «*у – қос ерін, ызың, үнді дауыссыз. У-дың еріндік кші тіпті еріндік дауыстылардан да басым. Сондықтан да ол өзінен кейін ы, і е сияқты езуліктерді айтқызырмайды: аұл (ауыл), даұс (дауыс), дәуір (дәуір), сәуір (сәуір) әуө (әуе), әуөз (әуез), дәурөн (дәурен)*.

Сонымен қатар С.Мырзабеков езулік дауысты *а* дыбысының да *о*-ға жуықтап айтылатын кездері болатынын көрсетеді. Мысалы, *ойбай – ойбой, айхай – ойқой, ойпыр-ай – ойпырой, ойпырым-ай – ойпұрмой, сонау – соноу, осынау – осұноу*.

Қазіргі уақытта жоғарыда аталған ерін үндестігі байқалатын сөздерді жазылуынша айту көбейіп барады. Осымен байланысты С.Мырзабеков фонетика үшін сөздің жазылуы емес, айтылуы, естілуі маңызды дей келе, сингармонизмнің мәні мен сәнін құрауға тіл және ерін үндестігі тең қатысатынын және ерін үндестігінің күші екі буынмен шектелмей, бірінші буында дөңгеленіп, сүйірленіп алған ерін екінші буында тез жайылып өз қалпына келмейтінін және ол үшінші буында да аяқтала қойматынын айтады.

Қ.Неталиева алғашқы буындағы еріндіктің әсерінен кейінгі буындағы езуліктердің айтылуда еріндікке айналатынын айта келе, қос сөздер мен біріккен сөздерде үшінші, төртінші буындардағы дауыстылар толық өзгеріске ұшырайтынын мысалдар арқылы келтіреді. Мысалы, *жазылуы: түйдек-түйдек, ұңғыл-шұңғыл, қорлық-зорлық, үшті-күйлі, тоқты-торым, шұп-шұңқыр, түр-түсі, уақ-түйек, ұйқы-тұйқы, төсек-орын, жол-жөнекей, күмбір-күмбір, күйініш-сүйініш, көрінер-көрінбес, көптеп-көмектеп*. Айтылуы: *түйдөк-түйдөк, ұңғұл-шұңғұл, қорлұқ-зорлұқ, үштү-күйлү, тоқтұ-торұм, шұп-шұңқұр, түр-түсү, уақ-түйөк, ұйқұ-тұйқұ, төсек-өрұн, жол-жөнөкей, күмбұр-күмбұр, күйүніш-сүйүніш, көрүнер-көрүнбес, көптеп-көмөктеп*.

Жалпы қазіргі уақытта еріндік дауыстылардың әсерінен кейінгі езулік дауыстылардың еріндікке айналуы қай буынға дейін жетеді деген мәселені анықтау мақсатында төмендегі жазба мәтіннің ауызша формасы беріліп отыр.

«Тарыйх-ый Рәшідий»-деректемелік құндылығы зор ^иеңбек

Үстүмүздегі жылы республика жұртшұлуғы қазақ қанд^иғының құрұлғанына 550 жыл толұуун кеңінен атап өтууде. Қанд^иқтың 1465 жылы құрұлғаны тұуралы нақты деректің Мұхаммет Қайдар Дұулаттың «Тарыйх-ый Рәшідий» атты ^иеңбегінде аталат^ины тұуралы ғыл^имый жұртшұлық жақсы білет. Моғолстанның екі жүз жылдық тарыйхын байандайтын «Тарыйх-ый Рәшідий» екі дәптерден тұрад. Бірінші дәптерде – 70 тарау, ал екінші дәптерде – 117 тарау бар. М.Қайдардың өзү жазғандай, бірінші дәптердің 17 тарауы түгөлдей Шарафидин Әліі Иәззидің «Зафарнама» (Жеңіс кітабы) атты ^иеңбегінен алынған. Сондай-ақ, екінші дәптердің жекелеген тараулары Жовейнидің «Тарыйх-е-Жаһангошай» (Әлемді жаулап алұушұның тарыйхынан) кітәбынан алынғаны айтылад. Автор өзү пайдалаңған ^иеңбектер қатарында Ійәзді мен Жовейнидің жоғарыда аталған шығармаларын, Рәшідидің Фазлолақтың «Жәмий-ат-тауарыйх» (Жалпы тарыйх) атты ^иеңбегін, Һамдола Мостұфийдің «Тарыйх-йе Гөзійде» (Таңдаулы тарыйх) атты тұуунд^исын, Маулана Абдол Рэзақтың «Тарыйх-ый Мәнзұум», Ұлқбектің Ұлұс әрбәг-е (Төрт ұлыс) ^иеңбектерін атайды. Автырдың Зәһийредийн Мұхаммет Бабырдың «Бабырнама» тұуунд^исын оқұп, «Тарыйх-ый Рәшідий» кітәб^ин жазууға кіріскен һәм ол шығармадан пайдалаңғаны анық.

Мұхаммет Қайдар бабамыздың бұл ^иеңбегі қазақ тіліне тұңғұш ірет белгілі шығыстанұушы ғалым Ислам Жеменей тарапынан аударылып, 2003 жылы Алматыда бас^илып шықты. Ислам Жеменейдің аталмыш шығарманың парсы тіліндегі араб графикалы бас^илымы бойұнша жасаған текістологиялық^иеңбегі Тараз қаласында 2014 жылы баспа жүзүн көрген болатын. М.Қ.Дулат ^иеңбегі үстүмүздегі жылы жаңа бас^илымда дайарланып, оқ^ирман назарына ұсұн^илып отұр.

Жоғарыда берілген мәтінен екінші буында келетін сөздерді көрсететін болсақ: *Үстүмүздегі, жұртшұлуғы, құрұлғанына, тұуралы, жұртшұлық, өзү, түгөлдей, тұуунд^исын, оқұп, жазууға, тұңғұш, шығыстанұушы, жазууға, бойұнша, жүзүн, ұсұн^илып, отұр.* Бір байқағанымыз, төрт буынды сөздерде езуліктердің еріндікке айналуы үшінші буынға дейін барады екен, ал ал екі және үш буынды сөздерде екінші буыннан аспайды. Профессор Н.Уәли еңбегінде бірінші буындағы ұ, ү дауыстыларының әсерінен екінші-үшінші буында жазылатынезулік дыбыстар еріндікке айналады деп келтірілген. Жоғарыда келтірілген мәтіннен туындысын – тұуунд^исын деген сөзден ұу дыбыс тіркесі өзінен кейінгі езулік дауысты ы дыбысын еріндікке айналдырып жібергенін көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы, 1965.
- [2] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 480 б.
- [3] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы, 2007. – 60 б.
- [4] Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы. – Алматы, 1997. – 217 б.
- [5] Кенесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1975.
- [6] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана, 2000.

МРНТИ 16.01.09

А.А.Сейітбекова

Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының Әдістеме басқармасының басшысы, филология ғылымдарының кандидаты. Астана, Қазақстан

ЖАҢА ӘЛПБИ НЕГІЗІНДЕ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР МӘТІНДЕРІН ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация: Мақалада ортағасыр жазба ескерткіштері мәтіндерін жаңа әліпбимен транскрипциялау мәселесі қарастырылады. Отандық түркітанушы Б.Әбілқасымовтың жазба ескерткіштер мәтіндерін транскрипциялаудың ұстанымдары талданады. Сондай-ақ, автор ортағасырараб жазулы мәтіндерін жаңа латын әліпбимен транскрипциялаудың негізгі артықшылықтарын атап өтеді.

Тірек сөздер: ортағасыр, араб жазулы мәтіндер, транскрипция, жаңа латын әліпбиі, жазба ескерткіштер.

А.А. Сейтбекова

Заведующая методическим отделом Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» им. Шаяхметова, Кандидат филологических наук.
Астана, Казахстан

ВОПРОСЫ ТРАНСКРИБИРОВАНИЯ ТЕКСТОВ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ НА ОСНОВЕ НОВОГО АЛФАВИТА

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы транскрибирования текстов письменных памятников на основе нового алфавита. Анализируются принципы транскрибирования текстов письменных памятников отечественного тюрколога Б.Абылқасымова. Также автором выделяются основные приоритеты транскрибирования письменных текстов средневековья на новую латинскую графику.

Ключевые слова: средневековье, тексты на арабской графике, транскрипция, новая латинская графика, письменные памятники.

A.A.Seyitbekova

Sh. Shayahmetov «Til-Qazyna» national scientific-practical center Head of Methodical Department, Candidate of philological sciences
Astana, Kazakhstan

PROBLEMS OF TRANSCRIBING THE TEXTS OF WRITTEN MONUMENTS ON THE BASIS OF THE NEW ALPHABET

Annotation. The article deals with transcribing the texts of written monuments on the basis of the new alphabet. The principles of transcribing the texts of written monuments of

the native turkologist B. Abylkasymov are analyzed. The author also highlights the main priorities of transcribing the written texts of the Middle Ages to the new Latin script.

Keywords: the Middle Ages, texts in Arabic graphics, transcription, new Latin graphics, written monuments.

2017 жылы сәуір айында елбасымыздың жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында латын әліпбиіне көшуге байланысты нақты шешімдерін атап көрсетті. Мақалада «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек» деуінің мәнісін терең түсінген абзал. Осындағы «жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды» дегені – Орхон-Енисей түркі руникалық ескерткіштеріміз, араб жазуымен жазылған ортағасырлық мұраларымыз. Яғни, тамыры тереңде жатқан түркі дүниесіне ортақ жазба мұраларымызды қадірлей отырып, кемелдендірудің бағдарын жасауымыз керек. Олай болса біз тек 1940 жылдан бергі қолданып жүрген бүгінгі кирилл әріптерімен таңбаланып жүрген мәтіндермен том-том мұраларымызды көшіріп қана қоймай, сонау X-XVII ғасырлар аралығындағы араб қаріптерімен жазылған бай тарихи жазба мұраламыздың бар екенін ескеріп, сол мәтіндерді латын қаріпіне түсірудің қажеттілігі мен маңыздылығы зор екенін атап өткеніміз келеді. Яғни, руна, араб, латын әліпбиінде жазылған баға жетпес мұраларымыз бүгінгі күні қабылданып отырған латын қаріптеріне түсірілсе, кеңінен зерттеуге мүмкіндік алар еді және өзге түркі бауырлас елдерімізбен өзара жазба бірегейлігімізді, рухани-мәдени байланысымызды одан әрі күшейтіп, ынтымақтастығымызды арттырар едік.

Бүгінге дейінгі X-XVII ғасырлар аралығындағы араб қаріптерімен жазылған ескерткіштер мәтіндерін отандық түркітанушылар кирилл әріптерімен транскрипциялап келді. Себебі Кеңес Одағы кезеңінде орыс түркітанушылары шығыс әдебиеттеріне қатысты мәтіндерді транскрипциялауда әркім өзінің транскрипциясын ұстанбай, белгілі бір лингвистикалық нормалар мен дәстүрлерге бағыну керектігін айтады: «В настоящее время в советской востоковедческой литературе, на наш взгляд, должна применяться фонематическая транскрипция двух видов: точная – для разнообразной научной и научно-учебной востоковедческой литературы, а также отчасти для учебных и словарных работ по языкам зарубежного Востока; поскольку этот вид транскрипции должен учитывать все фонемы конкретного восточного языка, точность их передачи может быть достигнута посредством видоизменения некоторых русских букв и введения их, а также различных диакритических знаков (приписных, над строчных и подстрочных) в систему транскрипции; приблизительная – для картографии, прессы и научной популярной литературы по Востоку, предназначенной для широкого круга читателей. При помощи приблизительной фонематической транскрипции состав фонем восточных языков всегда должен передаваться лишь обычными буквами русского алфавита и в соответствии с правилами русской орфографии. Специфические для того или другого восточного языка фонемы или их сочетания передаются здесь тщательно продуманными и рационально составленными сочетаниями (комбинациями) русских букв» [1]. Сөйтіп, В.В.Радлов, В.Л.Васильев және К.Г.Залеманның «Жалпы лингвистикалық әліпбиі» (Общелингвистическая азбука) атты еңбектерінде орыс графикасының артықшылығын атай отырып, араб таңбаларына арналған фонетикалық әліпби құрастырады. Әліпбидің негізгі принциптері төмендегідей болады:

1) әрбір дыбыс белгілі бір таңбамен белгілену керек;

- 2) әрбір әріп бір ғана фонетикалық мағынада қолданылу керек;
- 3) негізгі дыбыстарды қандай да бір диакретикалық белгілермен таңбаламай, жай ғана белгілерді қолдану керек;
- 4) негізгі диакретикалық белгілер бір нәрсені белгілей беру қажет.

Ғалымдардың шығыс тілдеріне арналған осындай ортақ фонетикалық транскрипцияны қабылдаудың қажеттілігі жайындағы ұсыныстары Ғылым Академиясының тарих-филология бөлімінде қаралып, мақұлданады. Одан кейін Академик И.Ю.Крачковский араб мәтіндерін транскрипциялауды жетілдірудің жолдарын қарастырады. Оның транскрипциясында алиф апостроф арқылы беріледі [2].

Осылайша Ресейде түркітанымдық зерттеу жұмыстары үшін кирилл түркологиялық әліпбиі қабылданады. Оның құрамына дифтонг (я ю ё щ ь ъ) дыбыстары енеді. Орыс тілінде жоқ, бірақ түркі тілінде бар дыбыстарды серб, латын, грек әліпбилерінен алынады. Отандық түркітанушы Р. Сыздық «Ясауи хикметтерінің» қолжазбасын транскрипциялауда соңғы бірер ғасырдың барысында В.В. Радловтан бастап, көптеген ғалымдар көне, ескі, түркі жазба ескерткіштерін зерттеу жұмыстарында, олардың сөздіктерін түзуде транскрипциялау үшін «орыс жазуы» деп өзіміз атап жүрген кириллица таңбаларын тандап алғаны белгілі... Әрине, таза ғылыми зерттеу жұмысы үшін латын таңбалы транскрипцияны алуға да болар еді, бірақ жоғарыда айтқанымыздай, бүгінгі тек мамандар емес, қалың оқырманның мүддесіне сай деп өз транскрипциямызды қолдандық дейді [3]. Дегенмен отандық түркітанушылардың Х-ХVII ғасырлар аралығындағы араб қаріптерімен жазылған ескерткіштер мәтіндерін кирилл әріптерімен транскрипциялауда бірізділік болмады, кейбір сөздерді түп төркінін тануда қате болжамдарға әкеліп отырды. Қате транскрипциялау дауысты дыбыстарға қатысты болды. Себебі араб әліпбиінде дауысты дыбыстардың үш-ақ түрі болғандықтан, түркі тілдеріндегі барлық дауыстылар осы үш таңбаға сыйдырылған. Бірақ бұл дауыстыларды түркітанушылар мәтін транскрипциялауда әрқалай пайдаланады. Осындай ала-құлалықты ескерген профессор Б. Әбілқасымов өз еңбегінде «Біз талдап отырған қолжазба таза араб әліпбиін емес, жалпытүркілік әліпбиін қолданған қыпшақ тілі негізінде жазылғандықтан, араб тіліндегі дауысты дыбыстарды қазіргі қазақ тілінің дыбыстарына салып беруге тырыстық», – деп көрсетеді. Мысалы, ^ا таңбасын орнына қарай а, ә, е әріптермен, ^ب таңбасын б, п әріптермен, ^ك таңбасын г, к әріптермен бердік. ^و таңбасын о, ұ, ү, ө әріптерінің біреуімен таңбаладық. ^ي таңбасын бірде и, бірде ы, і әріптерімен (сөздің жуан-жіңішкелігіне орай) бердік. Ал ^{ط, ظ, ن} таңбаларын бір ғана з әрпімен, ^{ث, ص, س} таңбаларын с әрпімен, ^{ح, خ} таңбаларын х әрпімен, сонда-ақ, ^ع және ^غ әріптерін ғ таңбасымен бердік. ^ج таңбасы бірде ч-ны, бірде ж дыбысын белгілейді екен, ыңғайына қарай солай қолданғанын айтады [4]. Мысалы,

Қара ханның ұлұғ хатұндыдын ұғұл болды көріклі ай күндін артұқ үч кече күндүз анасыны еммеді һәр кеченасының түшіге кіріб айтұр ерді ей ана болғыл әгәр мүсылман болмасаң өлсем өлермін сенің емчекіңізні еммен теб.

Араб графикасында дауысты дыбыстардың үш-ақ түрі болғандықтан, түркі тілдеріндегі барлық дауыстылар осы үш таңба арқылы беріледі. Осыған орай ескерткіштер мәтінін кирилл таңбасымен бергенде өзбек, татар т.б. түркітанушы ғалымдар өз тілдеріне жақындатып транскрипциялау үрдісі орын алып келгені мәлім. Ал латын қарпіне көшпей тұрған кезеңдегі өзбек, татар т.б. түркітанушы ғалымдар араб графикасымен берілген ескерткіштер мәтіндерін кирилл таңбасымен бергенде өз тілдеріне жақындатып транскрипциялаған. Өзбек ғалымы Э.Фазылов «Староузбекский язык хорезмские памятники XIV века» еңбегінде «При транскрибировании хорезмских текстов была использована система знаков отечественных

тюркологов с не значительными дополнениями», – дейді [5,16-б]. Араб мәтіндерін кирилшеге былайша транскрипциялаған. Сейф Сарай «Гүлістан» мәтінінен үзінді: Илк йаз кунләриндә бир кун бустан ичинда, гуллар арасында бир нечә зариф алимләр билән олтуруп, инша илминден бәхс қылып, әбйати ғәриб вә әш «ари «йжиб оқудум есә. Ол «әлимләрниң улусы «аруз илминән бир мушкил бәйтниң тақатту «ин су» ал етти. Фил-хал жәвабын ештип әйтти: Ей әдиб «и ғәриб, сәна мувафиқ насихәтим бар қабул қылсаң, хәйр болғай. Әйттим: буйруң. Әйтти: Шайх Сәди «Гулустаны» турки тәржумә қылсаң, «бир сахиб-и дәвләт ер атына. Мисра), Йадықариң жехан қалсун деп. Ол «әзизниң мубарәк нәфәсин қабул етип, әйттим иншә Әллаха әмма қувәттим заиф турур аның қәви мәналарына. Әйтти: ианәкә Әллаху Тәәла. Әмма бу китаб аты ол сәбәбдән «Гулистан» болй ким «әжайиб хикайат, вә ғәрайиб нәсайих вә әнвә ләтаиф билән мурагтәб ва музәййән болуп тур [5].

Жоғарыдағы мәтіннен байқағанымыздай, өзбек ғалымдары мәтінді крилшеге транскрипциялауда өзбек тілінің дыбыстық заңдылығына қарай икемдеп, ә, ө, у, и, в графемалары мен (айн)» диакретикалық белгісін пайдаланған.

XII-XVII ғасырлар аралығындағы араб жазулы ескерткіштер мәтіндерінің факсимелерін пайдалана отырып, араб графикасынан латын графикасына транскрипциялауда қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес жақындатып берген жөн. Мысалы: бүгүн емес bugün, баруы емес barub, килді емес keldi, бір күні емес bir күni, құтуб емес qurtub т.б.

Сонымен кирилшеге транскрипцияланған араб жазулы мәтіндер бүгінгі зерттеушілер үшін мәтінтануда тиімсіз екендігі байқалады, яғни түркі тілдернің дыбыстық жүйесін толық бейнелей алмайды. Содан бір сөздің әртүрлі транскрипциялануына ықпал етеді. Ол бүгінгі күнін қазаргі қазақ тіліндегі араб және парсы сөздерінің әртүрлі айтылып, әртүрлі таңбаланып жүрген сөздердің бір себебін осыдан іздеу керек секілді. Осыған сәйкес әр дәуірдегі жазба ескерткіштер мәтіндерін бірыңғай лингвистикалық принциптерге негізделген латын графикасымен транскрипциялаудың өзіндік артықшылықтарын атап өткеніміз келеді:

біріншіден, түркі халықтарының ортақ жазба мәдени, рухани құндылықтарды жаңғыртуына, интеграциялануына жол ашады;

екіншіден, бұрын-соңды араб жазуымен жазылған мәтіндер шетел (қытай қазақтарынан басқа) қазақтары үшін түсініксіз болса, жазба мәтіндер латын қаріптеріне көшірілген жағдайда оқуға, зерттеуге қолжетімді болады;

үшіншіден, осы күнге дейін араб графикасы тансық болып келетін бүгінгі оқырмандар, әсіресе, студенттер үшін де өткен тарихымызды өздеріне түсінікті графикамен оқи алады, құнды мәлімет ала алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Сердюченко Г.П. Русская транскрипция для языков зарубежного востока. – Москва: Наука, 1967. – 368 с.

[2] Шарбагов Г.Ш. Современный арабский язык. – М., 1961. – 112 с.

[3] Сыздықова Р. «Ясауи хикметтерінің» тілі. – Алматы, Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.

[4] Әбілқасымов Ә. Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. – Алматы: Арыс, 2001. – 246 б.

[5] Фазылов Э. Староузбекский язык в 2-х томах. Хорезмийские памятники XIV века. – Ташкент: изд. «Фан» Узбекской ССР, 1966 г. 1-том. с. 648.

МРНТИ 16.21.65

Ж.А. Абитжанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

**ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ЛЕКСИКАСЫ
(МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аннотация: Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы ескі қазақ жаз-ба лексикасы, оның семантикалық сипаты қысқаша сипатталады. Қазақ ескі жазу лексикасы, ескі кітаби тіл лексикасы, ескі түркі тілдеріне ортақ сөздер мен кірме, бөгде тілдік бірліктерді талдау, олардың күнгірт келетін түсініксіз сипатын ашу, ескі тілдік бірліктердің лексика-семантикалық ерекшелігі қарастырылады.

Тірек сөздер: лексика, семантика, кітаби тіл, сөздік қор, кірме тілдік бірлік.

Ж.А. Абитжанова

Научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтұрсынова,
кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

**ДРЕВНЕКАЗАХСКАЯ ПИСЬМЕННАЯ ЛЕКСИКА (ПО
ПРОИЗВЕДЕНИЯМ МАШХУРА ЖУСИПА КОПЕЙУЛЫ)**

Аннотация. В статье описывается древнеказахская письменная лексика и ее семантический характер в трудах Машхура Жусипа Копейулы. Рассматривается устаревшая лексика казахского языка, лексика книжного языка, общие слова древнетюркских языков, анализ иностранных языковых единиц, лексико-семантические особенности устаревших языковых единиц.

Ключевые слова: лексика, семантика, книжный язык, словарный запас, заимствованные слова.

Zh.A. Abitjanova

A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Researcher, Candidate of philological sciences
Almaty, Kazakhstan

**OLD KAZAKH WRITTEN VOCABULARY (BASED ON WORKS BY
MASHKHUR ZHUSIP KOPEYULY).**

Annotation. The article describes the old Kazakh written vocabulary and its semantic character in the works of Mashkhur Zhusip Kopeyuly. Obsolete Kazakh language vocabulary, book language vocabulary, common words of ancient Turkic languages,

analysis of foreign language units, lexico-semantic features of obsolete language units are considered.

Keywords: vocabulary, semantics, book language, vocabulary stock, loan words.

Қазақ қаламгерлері XVI ғасырлардан өткен ғасырдың екінші жартысына дейін қазақтың ескі жазба әдеби тілінде жазды. Ескі қазақ жазба тілі үлгілеріне Әбілғазы Бахадүр ханның Шежіре-и Түркі (XVII ғғ.) мен Қадырғали Жалайыридің Жамиғат-Тауарих (XVI ғ.), алғашқы қазақ хандықтарының жарлықтары, бір-бірімен және өзге елдермен арадағы қарым-қатынас қағаздары, XVIII ғ. ресми іс қағаздар мен эпистолярлық үлгілер, XIX-XX ғғ. мерзімді басылымдар, сондай-ақ XX ғасыр басындағы ескі тілде қалам тартқан ақын-жазушылар шығармалары жатады.

XVI ғасырдан XX ғасырдың басына дейін қазақ қоғамы мәдени дүниесінде ауызша төл әдеби тілмен қатар және бір әдеби тіл өмір сүрді. Ол – бірқатар түркі халықтарына ортақ ортаазиялық жазба әдеби тіл – түркінің «жергілікті» (қазақтың), кейінірек 19 ғасырдың соңғы ширегінде «кітаби тіл» атанған түрі. Мұның қолданылу аясы төл әдеби тілден басқа болды. Ауызша қазақ әдеби тілі көркем әдебиет пен заңсот (билер сөздері) ісі, шешендік өнері сияқты салаларға қызмет етсе, түркілік жазба тіл ресми қағаздар мен хат түріндегі (эпистолярлық) жанр, мұсылманша діни әдебиет және ғылым салаларында қолданылды. «Кітаби тіл» туралы ой-пікірлер бар-шылық, соның бірқатарына тоқталайық. Б. Кенжебаев «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» (1976) еңбегінде «кітаби тіл» туралы былай дейді: «*Кітаби*» деген атау ертеде християн діндарлары арасында діни кітап «Инжіл» ережелерін бұлжытпай орындаған, бұлжытпай орындауды жақтаған, уағыздаған, адамдар жөнінде қолданылған. Оны біздің XX ғасыр басындағы ақындарымыз жөнінде қолдану мүлде орынсыз [1, 33 б.]. М.Балақаевтың «Қазақ әдеби тілі және оның нормалары» (1984) еңбегінде «*көне әдеби тіл*» – деп, түркі халықтарына ортақ орта ғасырлық тілді атайды да, ал «*кітаби тіл*» жаңа тіл, Октябрьден кейінгі «*әдеби тіл*», «*қазіргі әдеби тіл*» – деп аталғаны жөн» – дейді [35 б.]. Р.Сыздықова: «...қазақ топырағында «*кітаби*» деп аталған тілде жазылған үлгілер» деп қарастырса, С.Исаев: «...кітаби – тіл дәстүрі және оның қазақ әдеби тілі тарихында алатын орны туралы сипаттай келе «*кітаби тіл дәстүрі*» деген тілдік құбылыстың үш анықтамасын келтіріп қорытындылайды: «...*кітаби тіл грамматикалық жағынан көптеген түркі халықтарына ортақ дәстүрі бар тіл*» – дейді. С.Е.Малов ол кітаптар тілін «*кітаби мұсыл-маниша татарша жаргон*» деп пікір білдірсе, В.В.Радлов бұрын «қазақтардың өз жазба әдеби тілі болған жоқ», ал қазақша жазылған кітаптар тілі «шұбарланған қос-па тіл» – деп пайымдайды.

Ғ.Мұсабаев: «...*бұқараға кең тараған тіл болды...*», І.Кеңесбаев., Ғ.Мұсабаев «...*кітаби тілдің дәстүрі тым ұзақтан кетеді...*» деп тұжырымдаған. Жалпы «*кітаби*» деген атауды өз мағынасынан бөлек, басқа ғасырлар әдебиет өкілдерінен жеке қарастыру үшін XX ғасыр басындағы бұқарашыл ақын-жазушыларды «*кітаби әдеби тілдің өкілдері*», олардың тілін «*кітаби әдеби тіл*» деп атау орынды.

Б.Кенжебаев мынадай пікірі бар: «Ал қазақ тілінде XIX ғасырда, XX ғасыр басында шыққан кітаптардың тіліне келсек, олардың көпшілігінің тілі шұбар: араб, парсы, татар, башқұрт, өзбек сөздері аралас келеді, ...». М.Балақаев былай дейді: «Өйткені бір жағынан Абай, Ыбырайлар дәстүріне үн қоспай, сүзек ауруындай созылған ескі «шағатай тілі» үлгілері орынсыз көп қолданылып, әдеби тіл бөгде тіл сөздерінен тез арада арылмай қойды, шым-шытырық шұбар ала тілді өлеңдер, мақалалар баспасөзде кездесе береді». «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты»

газеттері мен «Айқап» журналы туралы сөз болып отыр. XIX, XX ғасыр тілінде де осындай уақытша өткінші кезеңдер болды.

М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтың «Қазақ тілінің стилистикасы» (2005) еңбегінде бұрынғы дәуірлердегі жазба мұралардың тілі, соларға тән жазу дәстүрлі ескі кітаби тіл деп, ал сол нұсқаларда қолданылған түркі тілдеріне ортақ сөздер ескі дәуірдегі кітаби лексика деп аталатыны көрсетілген. Кітаби лексикаға публицистикалық, ғылыми және ресми құжаттар стильдерінде, көркем әдебиет тілінде қолданылатын сөздер жатады. Кітаби лексика дегеніміз көне жазба нұсқаларда қолданылатын бүкіл түркі халықтарына ортақ сөздер. Кітаби тілдің негізі – көне түркі тілі. Кітаби тілдің елеулі белгілері: а) ертедегі әдебиеттің тұрақты дәстүрінің болуында, ә) көркем баяндаудың стандартты формасының болуында, б) кітаби лексикадағы сөздердің әуел баста тіл бұзарлық (варваризм) жолымен еніп, кейіннен бұл стильде тұрақты болып қолданылуында. Кітаби лексика дегенді тек қана араб, парсы сөздері деп түсінуге болмайды, ондағы араб-парсы сөздері оның бір стилдік белгісі ғана. Осыған сәйкес қазақ ескі жазу лексикасының өзіндік тілдік табиғатын түсіну үшін түркі тілдеріне ортақ сөздер мен кірме, бөгде тілдік бірліктерді талдап екішеп алу қажет-ақ. Санамызда көмескіленіп, бейтаныс сөздерге айналған тілдік бірліктердің күңгірт келетін түсініксіз табиғатын ашу орынды. Сондықтан ескі қазақ жазба тілі, ескі кітаби тіл лексикасы тұрғысынан Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармаларына зерттеулер жүргізу маңызды болып табылады. Зерттеу барысында ескі тілдік бірліктердің лексика-семантикалық ерекшелігін зерттеудің маңызы зор, ол тарихи сөздік қорымызды байытудың алғышарты.

«Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларының этномәдени негіздері» (2005) тақырыбында докторлық диссертация қорғаған Айтмұхамет Тұрышевтың мынадай пікірі бар: «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тіл байлығы кең. Ол байырғы, ескі сөздерді (историзм, архаизм) көп қолданған. Әсіресе, салт-тұрмысқа, егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, үй-жиһаз, киім-кешек, аңшылыққа, киіз үйге қатысты, адам дүниеге келгеннен, өткенге дейінгі кезеңдегі қолданылған сөздерді т.б. айта беруге болады. Сол сияқты, шығармаларында байырғы ескіліктер, әсіресе көне сөздер, араб, парсы, орыс тілінен енген сөздер, моңғол, қалмақ т.б. кездеседі. Ал көне түркі сөздерінің орны тіптен бөлек. Тағы қайталап айтамын, Мәшһүр Жүсіпте біз естімеген қазақтың байырғы сөздері өте көп» [2].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында кездесетін ескі сөздердің қолданысында біраз ерекшеліктер байқалады. Мысалы: *еліге* (еліне), *жазғытұрғы* (жазғытұры), *иақұт* (жақұт), *ақымақлық* (ақымақтық), *жаслық* (жастық), *әбдіре* (абдыра), *қатынлар* (қатындар), *һүкімет* (үкімет), *лашкер* (әскер), *дұшпанлық* (дұшпандық), *залымлық* (залымдық), *қағыба* (қағба), *азһар* (ызғар), *ауаз* (әуез), *пұшайманлық* (пұшаймандық), *мұсылманлық* (мұсылмандық), *ағыза* (ағза), *құда* (құдай), *харіп* (әріп) т.б.

Байырғы ескіліктер, әсіресе көне сөздер, араб, парсы т.б. кездеседі, олардың семантикалық сипаты төмендегідей:

Хакім – әртүрлі ғылымды меңгерген, сол ілімімен адамға ізгі қызмет қылуды мақсат еткен *ғұлама*. Абыраһа Арбат пенен сол шаһарда, Қанша уақыт *хакім* болып тұрды (ана) онда («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Жәдігер. Жәдігер дегеніміз атадан балаға баладан немереге мұра болып келе жатқан дүние. Бір нақыл, жұртқа таңсық *жәдігер* сөз, Хазірет Ғайса рухолла пайғамбардан («Шайтанның саудасы»).

Мікір-хайла – қастық айла. Жүгім бар бір есекте – *мікір-хайла*, Мұнымен келтіремін үлкен пайда («Шайтанның саудасы»).

Тамиғ – дәм ету, тілемсектік. Артқаным бәріне де *тамиғ* еді, Біреуін тілеушілер талап кетті («Шайтанның саудасы»).

Ғарін/кәріп. Араб-парсылық ғарыб (кәріп), түркі тілдерінде «кедей», «жарлы», «қайыршы», «кедей», «сорлы» мағыналарында қолданылады. Сәлемді жолыққаның көп айтыңыз: Мәшһүрдің кәріп (ғарыб) болған анасына! (Анама хат); Тапсырдым бір Құдайға мен басымды, Өткіздім *кәріптікпен* дер жасымды! («Жылым – қой, тауық жылы мен үш жаста»).

Міскін/Мискин – бір күндік напақасынан (тамағынан және киімінен) басқа еш нәрсесі болмаған мұсылман. Көрініп кәріп халі тұра алмас ем, Бір *Міскін* халық ішінде жан болғандай («Қиянат»).

Шарифат. Шарифат «тура, дұрыс жол», мұсылмандардың иманын айқындап, адамгершілік мұраттары мен діни ожданын қалыптастыратын, сондай-ақ олардың мінез-құлқын реттеуші нақтылы өлшемдер бастауы болып табылатын *Құран* мен *сүннеттер* арқылы пысықталған нұсқаулар жиынтығы («Қиянат»).

Ғам – қайғы, қасірет. Адамды мал орнына жұмсауымыз, Бір емес, бар қазаққа *ғам* болғандай! («Қиянат»).

Ғайыбы. «Ғайып» араб тілінен тәржімалағанда «жоқ болып кету», «көзден тасалану» деген мағына береді. Халықтың *ғайыбын* көруге бек қырағы, Бір алуға бетіннен итше қауып («Соқыр, саңырау және жалаңаш»).

Ғапыл. Ғапылдық «елемеу, көңіл бөлмеу, жаңылу, салғырттық» деген мағыналарға ие. Қуады, дүние, сені барша халық, Сен деп жүріп өмірі, *ғапыл* қалып («Ит дүние»).

Шанааш. Ешкі терісінен жасаған ас құятын ыдыс. Сен иттің жаның ырза, жолдасың сол. Ішпей, жемей, *шанаишқа* қойса салып («Ит дүние»).

Хайла /араб/ – айла. Айтатын құран сөзін молда қайда? Дүние үшін ойлағаны амал, *хайла* («Жарты нан»).

Ұғыл – ұл. «Бұл ақшанды тауып үзермін!» – деп, Екі *ұғылын* (ұлын) кәпірге берді дейді («Бозторғай»).

Минат (араб.) – ізет, қайыр; шүкірлік; міндет, борыш. Бес парыз мұсылманға *минат* болған, Ораза, намаз, зекет, қажы, – ол – нұр иман! («Жарапазан»).

Үшбу – осы, осынау. Ораза тұт, *үшбу* айда оқып құран, Қараңғы керде шамың жағып тұрған («Жарапазан»); Тірлікте *үшбу* хатты тамам қылған, Сөз айттым ықыласпен бұрынғыдан («Мысал-аңыз үлгілері»).

Ғасы, асы (араб.) – күнәһар, шарифатқа қайшы істер жасаған кісі. Асылық айтып Аллаға, Күнәһар *ғасы*, болмаған («Тәтиді жоқтау»).

Әурет (араб.) – нақыс, кемшілік, олқылық. Көп тілеуі көл болғай, Көпсінгенде дәулетін, Аян болсын *әуретің!* («Тәтиді жоқтау»).

Парша – алтын мен күмісті араластыра отырып тығыз тоқыған жылтырақ жібек мата және сол матадан тігілген қымбат бағалы киім. *Парша* менен мәулімді, Боз бояқтай жұмсаған, Жорға менен жүйрікті, Тай, құнандай жұмсаған («Тәтиді жоқтау»). Мұндағы мәулім «мата-кездеме атауы».

Дәлелет (араб.) 1) көрсету, жол көрсету, басшылық, нұсқау; 2) дәлелдік; 3) белгі. Көлденең ағайындар *дәлелет* қып: «Бұзылма сендер бүйтіп!» дей алмайды. Бастаса пайдалы іске біреу шығып, Соңына көмек беріп ере алмайды («Дауасыз дерт»).

Хасыл (араб.) – нәтиже, қорытынды; арманына, мақсатына жету. Мақсаты асыл (хасыл) болып ойындағы, Алла һәм ер тілегін мақұл еткей! («Дауасыз дерт»).

Ғазиз (араб.) – қымбатты. Таппасаң дертке дауа, *ғазизларым*, надандық дауасы жоқ ауыр дерттей! («Дауасыз дерт»).

Бөз – арзанқол маға. Баршаны *бөздей* жырттырған, Жібекті жүндей түттірген («Жоқтау»). Мұндағы барша «алтын мен күмістен безелген маға» («Жоқтау»).

Қауға – құдықтан су тартағын теріден істелген ыдыс. Шыңыраудан алып, су ішкен, Шынжырлы *қауға* тақтырған («Жоқтау»).

Жұмырық – жұдырық. *Жұмырықтасып* жүргенде, Мұрындары қанасты («Сайын батыр»).

Қамқа – зерлі жіптен тоқылған жібек маға. Астына жорға мінгізіп, Үстіне *қамқа* кигізіп! («Сайын батыр»).

Міскін – бейшара, жарлы, ешнәрсесі жоқ, пақырдан да жағдайы төмен кедей. «Қашан болар екен?» – деп, Екі *міскін* жылады («Сайын батыр»).

Һұммат – үміт. Ұстаз пірдің *һұмматы* болып жәрдем, [Бір] ұшсам, кете берем, бар қанатым («Мәшһүрдің өзін таныстыруы»).

Қияпат – түр. Орта бойлы, қой көзді, пітір (піти) мұртты, Аққұба, бидай өңді *қияпатым* («Мәшһүрдің өзін таныстыруы»).

Тариқат (араб.) – исламдағы ақиқатқа жетудің мистик, танымдық жолы. Өзі жастай *тариқат* жолын іздеп, Әбілқасым ишанға қызмет еткен («Мәшһүрдің өзін таныстыруы»).

Нәуи/нәби (араб.) – әулие, күдірет, жаратушы, елші; яғни жаратушының елшісі. Бабамыздың аты екен – Шермұхаммед, Құдайға – құл, *нәуиге* (нәбиге) болған үмбет («Мәшһүрдің өзін таныстыруы»).

Көнек – теріден тігілген шелек. *Көнекте* тұрған қымызың бар ма?! – деп ұрсады екен (Қалмақ Сарыарқадан ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны).

Едипе/Медине/Мәдине (араб.) – *мұсылмандардың* қасиетті қаласы. Жүз жиырма төрт пайғамбар, Меккедегі әулие, *Мединедегі* әулие, Хан Шыңғыста әулие, Қызылтаудың басында – Қыз әулие, Баянауласында – Қоңыр әулие, Өгізтаудың басында – Өгіз әулие, Қошқартаудың басында – Қошқар әулие! («Бақсының сөзі»).

Ғатір – әгір. Бұрқырап бу тартпадан әгір (*ғатір*) жұпар, Фарауам озхан мұрын жарып («Бір үйге»).

Мәсдар (парсы) – бастау, қайнар көз. Онда бар Хақ жаратқан екі *мәсдар*, Маседары наху сарыфтың болмайды астар («Бір үйге»).

Заһар – у, улы зат. Ғаламға қылып *заһар*, шашты нұрын, Құлақ, көз, беріп бізге ауыз, мұрын («Кәф пен нон»); Заһардан – бал, тікеннен гүл шығарып, Жұма күні жаратты адамзатты (Құдайым жексенбі күн жер жаратты).

Малма – тері илейтін ашытқы, иге салатын теріні асты-үстіне шығарып, араластыру. Қымызға қара саба аңсамайды, *Малманың* болған үйір шелегіне («Бір үйге»).

Ғарыз (араб) – арыз, өтініш. Әрі өлең – бұл жазғаным – әрі *ғарыз*, Емес қой үндеместік уәжіп, парыз («Кәф пен нон»); *Ғарыз* егіп тіленбестен менен мұны, Түйенді талап қылдың үшбу күні (Абыраһа мен Мұғылаб).

Уәжіп – берік, қажеттілік, қажетті нәрсе. Әрі өлең – бұл жазғаным – әрі ғарыз, Емес қой үндеместік *уәжіп*, парыз («Кәф пен нон»).

Пұшайман (парсы) – бейшара, сорлы, қайғы, өкініш. Маған десең, дәурен сүр жүз мың хандық, Қолыңа ұстағаның – *пұшайманлық* («Мінілмеген көлік»).

Ғазап (араб) – ауыр бейнет, қиыншылық. Сауап, *ғазап* жағына бастырмай-ақ, Еркімізбен жай қойсаң, құлдық! – дейді (Құдайым жексенбі күн жер жаратты.).

Қасер – мүсәпір, кемтар адам. Кәріп пенен *қасерге* қайыр беріп, Жұрт көзіне түсір, – деп, – байлығыңды! (Құдайым жексенбі күн жер жаратты.).

Пул – теңге. Көп қатары соған *пул* жібермесең, Қор болып жойылмай ма Қазақ атың?! (Құдайым жексенбі күн жер жаратты); *Пұлмен* бірге аттарың барса жетіп, Дұға қылар олар да еріп кетіп (Құдайым жексенбі күн жер жаратты).

Қолат – қойнау. Мұнан да артық дәулетті боласың бай, Қой, жылқымен толады *қолат* пен сай (Құдайым жексенбі күн жер жаратты).

Ғалаб, ғалып (араб)– жеңу, үстем болу. Жаһутке (жөйтке) Зунас патша болды *ғалып*, Халқымен Жаһут дінін қабыл алып (Абыраһа мен Мұғылаб); Біріміз *ғалып* болып өліп кетсек, Ұрыспай-ақ мәдіғамыз бітеді тез (Абыраһа мен Мұғылаб).

Нама (парсы) – хат, жазу. Хабыстың патшасына жазды нама: Насыранидің дініне ерді *нама* (Абыраһа мен Мұғылаб).

Лашкер (парсы) – әскер, қосын. Зунасы һәм *лашкермен* қарсы шығып, Сахарада келе жатқан жолын алды (Абыраһа мен Мұғылаб).

Барһам (парсы) – аласапыран, аралас; қиын, күрделі; ретсіз. Қағыбаны *барһам* етіп, жоқ қылайын,Қабыл көріп, піл Махмұтты берсең маңа (маған)» (Абыраһа мен Мұғылаб).

Хадден (араб) – шектен, шамадан тыс. Бұл соғыс қатты болды *хадден* өтіп, Арабтарды Абыраһа жеңді күші жетіп (Абыраһа мен Мұғылаб).

Хар (парсы) – қор, қорланған, қор болған. Сіздерді өлтіргелі келгемін жоқ, Қағыбаның үйін бұзып, істесем *хар* (Абыраһа мен Мұғылаб).

Ауаз, һауаз (парсы) – дауыс, үн. Абыраһа Мұғылабтан мұны есітті, *Ауаз* (әуез) ғып, ашуланып, қаһар етті (Абыраһа мен Мұғылаб).

Харап – жойылу, құру. Қағыбаны үшбу күні *харап* қылсам, Иесі ғылаж қылар нешік маңа (маған)?! (Абыраһа мен Мұғылаб).

Халас (араб) – құтылу, бос болу, арылу, құтқарылу; құтқару, тыю. Меккені адамлардан қылып *халас*, Қауымына Мұтылаб һәм бардылар тез (Абыраһа мен Мұғылаб).

Нағыра (араб) – ұрыс барабаны. Пілден соң әскерінің бәрі жүрді, *Нағыра* тартып, қаһарланып дабыл ұрды (Абыраһа мен Мұғылаб).

Насыр/наср (араб) – жәрдем беруші, көмек етуші; жеңімпаз. Аз уақытта *насыралардың* өліктері, Ыстықтан сасып кетті оның бәрі (Абыраһа мен Мұғылаб).

Тамкүн – шейіт болу. Меккенің адамдары *тамкүн* болды, Лаж жоқ, тазартпасқа болмады, әні! (Абыраһа мен Мұғылаб).

Шарпы – жарты, жартылай. Расулдің жасы *шарпы* қырыққа келіп, Айтайын пайғамбарлық келгенлерін (Абыраһа мен Мұғылаб).

Ғинаят (араб) – көмек, мейірім, шарапат, ықылас. Алладан жәрдем тілеп, һәм *Ғинаят*, Үшінші ракин сидан айладым хат (Абыраһа мен Мұғылаб).

Уахи – жасырын сөйлесу, сыбырлау, айту, сөйлеу, ишара ету. Достыңа *уахи* келген оқиғасын, Айтпағыма иланғайсың асан маңа (Мұхаммед пен Әбужаһил).

Асан – өте әдемі, көрікті, сұлу, жақсы. Достыңа уахи келген оқиғасын, Айтпағыма иланғайсың *асан* маңа (Мұхаммед пен Әбужаһил).

Ғар/қар (парсы) – жаман. Мұныңмен алты ай һәм тамам болды, Бір күні *ғар* қасіретке Расул барды (Мұхаммедке пайғамбарлық келгені).

Фазыл – артықшылық, бекзаттық; ырзық-несібе. *Фазылымен* Алла сізге кәрім етіп, Пайғамбарлықты мағбас етті анысы жанға! (Мұхаммедке пайғамбарлық келгені).

Расул (араб) – елші, уәкіл, хабаршы. Хысырыиарды оқы! – деп, және берді, Қолына *Расул*-құда алып көрді (Мұхаммедке пайғамбарлық келгені).

Taharat (араб) – тазалық, таза болу, тазарту. Үйреткен тағылымы бірла *maharamat* алып, Жебірейіл имам болып, намаз қылды (Мұхаммедке пайғамбарлық келгені).

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармаларында бірен-саран шағатай тілінің элементтері, арап-парсы сөздері кездеседі, бірақ тілі шұбар ала болды деп айта алмаймыз. Бұл орайда Т.Қордабаев мына пікірін келтірейік: «Өткенге қазіргі тіліміз мұнарасынан қараушылар, әдетте, көне жазбалар тілін «қойыртпақ», «қоймалжын», «шұбар тіл» т.б. деп тоқсан саққа жүгіртіп сықақ етеді. Бірақ, сол қойыртпақтың қазақтың жазба тілінің, әдеби тілінің қалыптасу тарихындағы алғашқы кезең, алғашқы бір дәуір болғандығын мойындамау тарихқа қиянат жасау болар еді». Олай болса, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармалары арқылы халқына үлкен қазына қосты, тілін дамытуға зор үлесін тигізді. Ол кітаби әдеби тіл мен жаңа жазба әдеби тілді жалғастырып жатқан алтын көпір іспетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1976. – 265 б.

[2] https://adebiportal.kz/kz/news/view/aitmuhamet_turishev_mashhur_zhusip_koreiulin_tanu_zertteu_toktagan_zhok 19700. Тұрышев А.Мәшһүр Жүсіп Көпейұлын тану, зерттеу тоқтаған жоқ. [Электрон ресурс]. (жүгіну уақыты 26.01.2018).

[3] <http://bilim-all.kz>. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңдері. [Электрон ресурс]. (жүгіну уақыты .26.01.2018).

Г.Б.Көбденова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

«ДАЛА УӘЛАЯТЫ» ГАЗЕТІНДЕГІ ЕСКІ КІТАБИ СӨЗДЕР

Аннотация: Мақалада XIX ғ.шыққан «Дала уалаяты» газетінің тіліндегі ескі тіл бірліктері талданып, соның негізінде ескі кітаби сөздер сөздігін және тарихи публицистикалық электрондық картотекалық қор жасау қажеттігі айтылады.

Тірек сөздер: қазақ тілінің тарихы, қазақ тілі публицистік стилінің тарихы, тарихи публицистикалық электрондық картотекалық қор.

Г. Б. Кобденова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова
старший научный сотрудник, кандидат филологических наук.
Алматы, Казахстан

СТАРАЯ КАЗАХСКАЯ ЛЕКСИКА В ГАЗЕТЕ «ДАЛА УАЛАЯТЫ»

Аннотация. В статье рассматриваются языковые особенности газеты XIX в. «Дала уалаяты». Автор подчеркивается важность создания словаря старой книжной лексики казахского языка и исторической публицистической электронной картотечной базы.

Ключевые слова: история казахского языка, история казахского публицистического стиля, исторический публицистический электронный карточечной фонд.

G.B. Kobdenova

Chief researcher of the A.Baitursynuly Institute of Linguistics,
Candidate of Philological sciences
Almaty, Kazakhstan

OLD KAZAKH VOCABULARY IN THE NEWSPAPER «DALA UALAYATY»

Annotation. The article is devoted to the language features of the newspaper “Dala ualayaty” of the XIX century. The author emphasizes the importance of creating the dictionary of old book vocabulary of the Kazakh language and historical publicistic electronic card-index base.

Keywords: history of the Kazakh language, history of the Kazakh publicistic style, historical publicistic electronic card-index fund.

Алғашқы қазақша баспасөзіміз «Түркістан уәләяты» газеті, қала берді «Дала уәләяты» газеті жазба әдеби тілді қалыптастыруда бұдан әлдеқайда артық болмаса, кем рөл атқармаса керек. Өйткені бұл газеттердің қамтыған мәселелерінің аумағы жағынан болсын, тілдік сапасы жағынан болсын, тіпті таралымы жағынан болсын, «Ведомыстылармен» салыстыруға болмас. Бұл газеттердің қазақтың жазба әдеби тілін қалыптастыруда белгілі дәрежеде рөл атқарғанын қазақ тілі мамандары да жоққа шығармайды. Мәселен, профессор С.Аманжолов «Дала уәләяты» газеті туралы айта келіп, басқаны айтпағанның өзінде, газет бетінде қазақ әдеби тілінің проблемалары туралы мәселе қойылу фактысының өзі оның қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы өз орнын дұрыс түсіне білгенін аңғартады деп көрсетеді [1, 38]. «Кейбір кемшіліктеріне қарамастан, – деп жазады профессор Ғ.Мұсабаев, – бұл газеттің (әңгіме «Дала уәләяты» газеті туралы болып отыр) тілі өз кезеңінде қазақ тілінің рухы мен ерекшелігін едәуір дұрыс көрсете алды. Бұл газеттің тілі ақырында қазақтың жаңа әдеби тілінің қалыптасуына үлкен жәрдем етті» [2, 498]. «XIX ғ. соңғы ширегіндегі қазақ әдеби тілі» деген мақаласында Р.Сыздықова «... бұл газет қазақ тілі дамуын зерттеуде екі жақтан қызғылықты болып шығады: 1) публицистика баспасөз стилінің алғашқы үлгілерін байқауда; 2) осы стиль және көркем проза стилі бойынша тұңғыш аударма тәжірибелерін бақылауда» – деп, газеттің қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы атқарған қызметінің бірер жағына назар аударта кетеді [3, 20].

Бұл жерде жоғарыда пікірлерін келтірген ғалымдардың бірыңғай «Дала уәләяты» газетін сөз етеді ол тұста «Түркістан уәләяты» газеті ғылыми айналымға түспеген еді. Ол газет тек 1960 жылдардың соңына таман мәлім болып, зерттеушілердің көңілін аударып бастады. Біздіңше де, алғашқы баспасөзіміздің қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы рөлі әңгіме болғанда, ең алдымен, олардың әдеби тілдің бұрын болмаған стилдерін дамытудағы атқарған қызметі тұрғысынан сөз етуіміз керек сияқты. Жалпы, газет-журнал тілі дегеніміздің өзі бірнеше стилдік тармақтарды қамтиды. Газет бетінен көркем әдебит стиліне жататын әдеби туындыларды да, саяси-қоғамдық публицистиканы да, ғылыми әдебиеттер стиліне жататын мақалаларды да, сондай-ақ іс-қағаздары үлгілерін де кездестіруге болады. Сондықтан қазақ тіліндегі алғашқы газеттердің беттерінде жоғарыдағы аталған стилдердің бірсыпырасының алғашқы негіздері қаланғанын көрміз. Бұл стилдер көп жағдайда аударма арқылы орыс тіліндегі қалыптасқан стилдер негізінде дамыды. Аталған газеттер тілін қазақ әдеби тілінде бұрын болмаған тілдердің қалыптасуы тұрғысынан әдейі қарастыру – өз алдына бөлек жұмыс. Бұл арада біз осы стилдерге тән ерекшеліктердің кейбірін сөз ету арқылы қазіргі қазақ әдеби тілінде бар стилдердің алғашқы көріністеріне көңіл аудартпақпыз.

XIX ғасырда алғашқы қазақ баспасөз үлгілерінің пайда болғаны белгілі. XIX ғасырдың II жартысында жалпыхалықтық сипат ала бастаған кезеңдегі баспасөз материалдарының қазақ мәдени-рухани құндылықтарының тілдегі көрінісін ашып көрсету қажет. Публицистикалық басылымдар XIX ғ. қазақ тілі сөздігінің құнды дереккөздер қатарына жатады, себебі бұларда сол кезеңнің тілдік жағдайы толықтай көрініс тауып отырады, терминдердің қолданысқа енуін, тілдік жағдайдың өзгеруі туралы пайымдай, тілдік бірліктердің динамикасын бақылай, сөздік құрамның қозғалысын, қарқындылығын, тілдің тарихи жай-күйін біле аламыз. Қазақ тіліне қатысты «Қазақ тілі турасынан» атты мақала да жарияланған. Бұнда былай деп берілген: *Қазақ тілі мұншалық жатық һәм анық болар еді, егерде біздің қазақтар аңғарып, бөтен тіл араластырмасаң ілгері бастырып сөйлесе* (ДУГ. 1894 ж.

Қазақ тілі турасынан. 543-б.). Жеке тілдік бірліктердің қолданысын көрсету арқылы сөздік семантикалық жақтан тереңдей түседі. Осы ретте XIX ғасырдың баспасөз материалдарынан карточка жасау, сөздікке лайық тіл бірліктерді таңдау қажеттігі туындайды. Біз өз тарапымыздан «Дала уалаяты» газетінің материалдарынан тілдік бірліктердің қолданысын беруді жөн санадық. Әрине карточка жасау барысында сөздердің мағынасын анықтау, стилдік ерекшеліктерін белгілеу, сөздің жаңа қолданысын анықтау секілді мәселелерді шешу жолдарымен толығып отыратыны түсінікті.

Әлеметтен. Қыр даладағы жаратылған нәрселер шеккен ғұмыр өз алдына бөлекше болған, соның қатты болған қыстан уа ғайри, **әлеметтен** һәм қасындағы жауласқан халықтардан өздерін өзі сақтамаққа әрдайым алаң болып тұрған соң қазақ халқының ақылы тың, мінездері қазілез, ойшыл һәм аңдағыш болып өскен еді (ДУГ. 1894 ж. Қазақ тілі турасынан. 543-б.).

Байқас (байқау). Біздерге мағлұм болып көрініп тұр жоғарғы айтылмыштардан, адамзаттардың қандай ғылым-білім төресі болса да ұғымдарының барлығы һәм қай жерде, уа жайларда дүние жайын **байқасып** соған қарай өздерінің тұрмыс өмірлерінің жөн-жосқа, халдерін байқасады. Осындай қылып **байқасқандары** арқылы өздерін өздері көтеріседі жоғары қып белгісіз қып жаратылыс дүние әлінен және мақалдары бар халықтардың өздеріне қарай жаратылыс ұғымдары менен ғылым уә білімдері де бардұр (ДУГ. 1892 ж. Халықтардың мақалы. 384-386-бб.).

Баяннама. Бұл **баяннаманың** ақырын тиянақ етіп ұйғарамыз һәм шаттықпенен қосып жазамыз, әгерде Шоқан Уәлиханов ғылым, өнер иесі, халықтың гадет заңын біліп, даңғыл биік жолға шықса да өзінің туған жайын жатырқамады һәм ұмытпады (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш.Уәлиханов. 517-519-бб.).

Қазнахананың министр хазраты. Әсіресе **қазнахананың министр хазратының** Ташкенттің ыстаукасына барғандығы. Осы ыстаукада болған бүкіл Ташкент халықтарының ешқашан көңілдерінен шықпастай-ақ болды және ұлы дәрежелі **қазнахананың министр хазратының** Ташкент жақтарына келгені анық көрсетіп білдіріп тұр. Патша азғам хазратының бұл жақтарға шын ықыласыменен назар көзін салып мархамат қылып бергендері (ДУГ. 1890 ж. Ташкент қаласы турасынан Ташкенттік Рахым-қожа Ғали-қожа ұғлының айтқаны. 231-233-бб.).

Құсұсы. Бек жақсы болар еді егерде бұл құрметті марқұмды жүзбе-жүз анық білген таныс адамдар болса, оның **құсұсында** білгендерін жәрдем етіп жазып жіберсе (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш.Уәлиханов. 517-519-бб.).

Мәзіқұр сөздер. Араб, парсы һәм орыс сөздері **мәзіқұр сөздерді** екі түрлі қылып бөлуге болады (ДУГ. 1890 ж. Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз. 149-152-бб.). Мәзіқұр сөздерді қазақтар бөтен жұрттан алынған ғой деп ойламайды, баяғыдан келе жатқан өз сөздеріндей көреді (ДУГ. 1890 ж. Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз. 149-152-бб.).

Мәзіқұр. Мәзіқұр Петридің айтуыниша қазақтар білім-ғылымды мейлінше жақсы көреді дейді (ДУГ. 1890 ж. Ғылым хабарлары. 147-б.). Һәм осы лұғаттарға ұстаз болуға **мәзіқұр** Березинді сонда-ақ шақырған екен (ДУГ. 1890 ж. И.Н.Березин. Ғылым Хабарлары. 156-157-бб.).

Біз бұл жерде, «Дала уалаяты» газетімен шектеліп отырмыз, басқа басылым материалдарынан да тілдік бірліктерді жинап, мағынасын анықтап, карточканы дамытып жасауға болады.

Қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылатын «бұрынғы» деген мағынаны білдіретін XIX ғасырдаа қолданылған «бағзы» сөзінен туындаған *бағзы адам, бағзы би, бағзы сөз, бағзы уақыт* т.б. сөз тіркестері «Дала уалаяты» газетінде мынадай мысалдарда кездеседі:

Бағзы адам. Бағзы адамдар жаяу болып сүйегінің артынан еріп көріне шейін барыпты (ДУГ. 1888 ж. Жолаушы Пржевальскийді көмгендері турасында. 82-б).

Бағзы би. Сонда да **бағзы билер** болыпты, бек білімді, атақты һәм ақылды, әділетті, көпті көрген және іс бітіргенде қазақтың әдет, рәсімдерін тегіс біліп, әр жұмысты қара қылды қақ жарып орнына келтіреді екен (ДУГ. 1888 ж. Бұрынғы замандағы қазақтардың билік қылуы. 78-б.).

Бағзы сөз. Онан басқа көп ұқсас сөздері де һәр лұғатта бөлегірек формдары, ауаздары һәр халықтың сөзінің түріне қарай болып кеткен бір лұғаттың сөздерінің жазғанда әріптері де бөтен лұғатта өзгеріп **бағзы сөздер** де өзгеріліп кетеді (ДУГ. 1890 ж. Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз. 149-152-бб.).

Бағзы уақыт. Солар жиылып әңгімелескенде **бағзы уақытта** дін турада да сөз шығарады екен (ДУГ. 1890 ж. Азияхалқының бұрыннан қалған сөзі. 207-б.).

«Дала уалаяты» газетінде қолданылған сөз тіркестері:

Тұқымынакет- Бұрынғы уақытта қалам-қағазбен жұмыстары болмайды екен. Бұрынғы биді сайламай-ақ, білімді ақсақалдар болып, көбінесе **тұқымынакетеді** екен (ДУГ. 1888 ж. Бұрынғы замандағы қазақтардың билік қылуы. 77-б.).

Тұқымынан бол- Һәм бағзы дана адамдар халықтың рәсімін жақсы біліп һәм сөзге шешен болған соң халықты қаратып жақсы кісі болып шығып, **тұқымынан болмаса** да би болып кетеді екен (ДУГ. 1888 ж. Бұрынғы замандағы қазақтардың билік қылуы. 78-б.).

Тұрақ халі. Қазақ халқының **тұрақ халіне**, заманасына муафиқ қазақ лұғатында өзгелердей-ақ бөтен жұрттардың сөздері де бар (ДУГ. 1890 ж. Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз. 149-152-бб.).

Тез заманда. Сонан **тез заманда** Шоқанның өкпесінде құрт захматы көксау дерті пайда болған соң, өзінің туған жайы қыр далаға қайтып келіп, 1866 жылы 31 жасында дүниеден сапар шекті (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш. Уәлиханов. 517-519-бб.).

«Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты», «Тургайская газета», «Оренбургский листок» басылымдарының қоғамдық-публицистикалық басылым ретінде рухани-мәдени құндылықтарды қалыптастырудағы орнын, ұлттық тілді жетілдіру, сөздік қорды молайтудағы қызметін саралап, ұлттық сананы дамытудағы қызметін айқындап, XIX ғасырдың бұқаралық ақпарат мұраларына тілдік талдаулар жүргізу, ескі тіл бірліктерін теріп жазу, олардың мағынасын анықтау, болашақта *ескі кітаби сөздер сөздігін* жасау үшін ұстанымдарды анықтап, *тарихи публицистикалық электрондық картотекалық қор жасау* қажет.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ тілі жайында жазылған ғылыми әдебиеттер қатарына жататын, қазақ халқының тілі, этнографиясы, әдебиеті мен тарихын халық арасынан жазып алып, халықтың ауызекі сөйлеу тілі материалдары негізінде жазылған Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского (казахского) наречия» (Қазан, 1860, 1861), М.А. Терентьевтің «Грамматика турецкая, персидская и киргизская, узбекская» (С.-Петербург, 1875), Ы.Алтынсариннің «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» (Оренбург, 1879), П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» (С.-Петербург, 1894, ч. I), В.В. Катаринскийдің «Грамматика киргизского языка» (Оренбург, 1897)

атты оқулықтары, грамматикалық еңбектері (бұлардың барлығы микроафишада сақталған) ХІХ ғасыр қазақ тілінің сөздігінің материалдарынан тыс қалмау керек деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Аманжолов С. О диалектной основе современного казахского языка. «Известия АН КазССР» серия филологии и искусствоведения. 1955, вып. 3-4 стр. 38.
- [2] Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің лексикасы (Докт.дисс.қолж.), – Алматы, 1961, 498 б.
- [3] Сыздықова Р. ХІХ ғ. соңғы ширегіндегі қазақ әдеби тілі // «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», – Алматы, 1963, 5 шығуы.

МРНТИ 16.01.33

З.Б.Садырбаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ЖАЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Мақалада Республикамыздың жер-су атаулары орфографиялық ереже-лерге, яғни картадағы нысандар орфографиялық стандартқа сай болуы туралы сөз болады. Сондай ақ жер-су аттары, кісі аттары, шеттілдік географиялық атаулардың латын графикасы негізінде ережеге сай жазылуы керек екендігі, ономастикалық сөздіктерді әзірлеу маңыздылығы көрсетілді. Сонымен, біз өсімдік атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан халқымыздың тұрмысындағы әдет-ғұрпын, салтсана, наным-сенімін, шаруашылық жүргізу дәстүрі, тарихи оқиғалар тұрғысынан, ұлттық ерекшеліктерімен т.б. қасиеттерін айқындауға тырыстық.

Тірек сөздер: латын графикасы, жер су атаулары, кісі есімдері, сөздік, анықтамалық, орфографиялық ереже.

З.Б.Садырбаева

Младший научный сотрудник
Института языкознания им. А. Байтұрсынова,
г. Алматы, Казахстан

ЗНАЧИМОСТЬ НАПИСАНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ И ЛИЧНЫХ ИМЕН НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ.

Аннотация. В статье рассматривается роль орфографических правил в правильном написании казахских ономастических названий и иноязычных географических названий. Также затрагивается вопрос составления ономастических словарей на основании разработанных правил латинской графики. Автор рассматривает этнолингвистическое наследие названий растений с точки зрения обычаев, убеждений, традиций экономики, исторических событий, национальных особенностей и т.д.

Ключевые слова: латинская графика, географические названия, личные имена, словарь, справочник, орфографические правила.

Z.B. Sadyrbayeva

Junior researcher of A. Baitursynuly Institute of Linguistics
Almaty, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF WRITING OF GEOGRAPHICAL NAMES AND PERSONAL NAMES ON THE BASIS OF LATIN SCRIPT

Annotation. The article considers the role of spelling rules in the correct spelling of

Kazakh onomastic names and foreign geographical names. The subject of compiling the onomastic dictionaries on the basis of the developed rules dealing with the Latin script is also touched upon. The article discusses the role of ethnolinguistic heritage in the issue of naming the plants from the point of view of customs, traditions, convictions, historical events, national features, etc.

Keywords: Latin graphics, place names, personal names, dictionary, reference book, spelling rule.

Үстіміздегі ғасырдың тарихи оқиғаларының бірі – қазақ халқы үшін жаңа латын әліпбиінің қолданысқа енуі. 1940 жылдарға дейін Алаш зиялыларының мәдени мұрасы есептелген латын әліпбиі бүгінгі ұрпаққа да жат емес. Елбасының өзі рухани жаңғыруда жастардың рухани санасының жоғары деңгейде екеніне сенім білдіре отырып, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында Қазақ мемлекетінің дүниежүзіндегі бәсекелестікке қабілетті елдердің қатарына енуіне орай бірқатар атқарылуға тиіс міндеттерді айқындап берді. Болашағымыз үшін ең басты мақсат – ұлттық құндылықтармыз бен халықтық озық дәстүрлерімізді сақтап, жаңартып отыру. Сондай-ақ бұл мақалада рухани бірегейліктерді қалыптастыру керектігін атап өтті. Ол үшін ұлттық тіліміз бен ұлттық жазуымызды бір қалыпқа түсіріп, болашақ латын графикасына негізделген әліпбиіміздің емле-ережелерін біріздендіру, бағдарын белгілеу және бекіту міндеті тұр. Ғалым, тілшілердің ұсыныс-жобаларымен қабылданып бекіген әліпби емле-ережелері орфографиялық жүйеге негізделеді. Себебі әрбір сөз, атаулар, жер-су аттары белгілі бір ұстаным қағидасымен жазылуы өте маңызды. Латын графикасына көшудің мақсаты да осы.

1940 жылдан бастап қазақ дыбыстың жүйесіне тән емес в, и, ф, х, ц, щ, ч, э, ю, я, ь, ы тәрізді әріптердің енуіне де байланысты шығар, Қазақстан жер-су, қала аттары кеңестік саясаттың салдарынан Көкшетау орыс тілінде – Кокчетав, Қызылорда – Кызыл Орда, Жамбыл – Джамбул т.б. орыс кириллицасымен айтылып, жазылып келді. Бұлай аталудан тәуелсіздіктің арқасында ғана құтылған сияқтымыз. Алайда әлі де болса, кеңестік жүйенің сарқыншақтары сақталып келе жатқаны жасырын емес. Облыс орталықтарының өзі Павлодар, Петропавл, кейбір қалаларда (Тараз) Ленин атындағы көше, Октябрь көшесі (Талғар) т.б. атаулар жойылған жоқ. Елбасының тапсырмасымен латын әліпбиіне көшу кезең-кезеңмен жүзеге асырылмақ. Қазіргі жаңа латын әліпбиінің қазақ тілі емле-ереже заңдылықтарына сүйене отырып, ұсыныс-жобасын жасаушылардың бірі, тіл жанашыры ғалым Анар Фазылжанова «Интерфакс-Қазақстан» агенттігіне берген сұхбатында латын әліпбиінің мән-маңызына тоқтала келіп, тілшінің: «Латын әліпбиіне көшу неше кезең бойынша жүзеге асады?» – деген сұрағына орай әр кезеңнің мақсатын түсіндіріп береді. Ал жергілікті жерлердің атауын латынға көшіру, яғни қазақ тілі ономастикалық жүйесі үшінші кезеңде көшірілетініне тоқталды. Кезінде кирил графикасына негізделген қазіргі қазақ жазуы орыс тілі арқылы енген сөздерді, атауларды сол күйінде, ұлттық тілімізге икемделмеген қалпында жазып келді. Енді, академик Р. Сыздықтың айту-ынша, «латыншаға көшкен кезде түпнұсқалық принциппен жазылатын сөздер қазақшаға игерілу керек. Ғалымның бұл пікірі жер-су, қала, көше атауларына, яғни ономастикаға да қатысты екені даусыз. Яғни кеңестік кезеңнің түпнұсқалық принципінен құтылудың жалғыз жолы – латын графикасына негізделген әліпбиге көшу болды. Осы ұстанымды танымал тілші-ғалымдардың дені қолдап, өз пікір-ұсыныстарын баспасөз арқылы білдірді. Бұл басқа тілдерден енген сөздерді, тер-миндерді қабылдамау керек деген сөз емес, кез келген тілдің лексикасы

басқа тілден сөздерді басқа тілден қабылдау арқылы дамиды. Әйтсе де кірме сөздер қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық заңдылығы бойынша қабылдануы әрі игерілуі керек. Мұны неге айтып отырмыз. Қазір елімізде адам есімімен, табиғат ерекшелігімен т.б. байланысты жер-су атулары өте көп. Оның түпнұсқасын сақтап жаза берсек, біз кирилл графикасынан еш уақытта құтыла алмаймыз. Сондықтан латын графикасына негізделген әліпби арқылы түзелген жер-су, есім атауларының сөздігін, анықтамалықтар шығару кезек күттірмейтін мәселе. Өйткені кезінде қазақ араб әліпбиіне негізделген ескі жазба тілі деп айтылып келген әліпбиіміз болғаны белгілі төте жазудың әрине өз ережесі болды. Ал отызыншы жылдардағы латын әліпбиіндегі жазу-сызудың ұстанған өзіндік емле-ережелері қалыптасты. Бүгінгі күнге дейін орыс әліпбиіне, яғни кирилшеге негізделген орфографиялық ереже фонетикалық-морфологиялық принцип бойынша жасалып, қолданыста болды, бұл аралас-құралас, яғни орыс-қазақ гетрогенді принцип сақталды. Қазіргі мақсат – латын әліпбиіне сәйкес басты ұстанымдарымызды айқындап алу, сондықтан осы аса жауапты міндетті ойланып жүзеге асыру керек. Ол үшін ең алдымен болашақтағы орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерді ережеге сай түзу, өйткені ол ереже – белгілі бір тілдің біркелкі стандартқа сай жазылу нормалары мен тәртіптерін, қағидаларын белгілейтін заңдық күші бар құжат екені белгілі. Біздің сөз етіп отырған мәселеміз ономастикалық атаулардың латын әліпбиімен дұрыс жазылуын қарастыру болғандықтан, ұлттық тіліміз үшін ономастикалық атаулар сөздігін жасау аса маңызды болып отыр. Өйткені Қазақстан халықаралық әуежолымен 200-ден астам аэропорт, теміржол қатынасы арқылы сан мыңдаған қаламен, әралуан елдермен байланыс жасайды. Республикамыздың жер-су атаулары орфографиялық ережелерге, яғни картадағы нысандар орфографиялық стандартқа сай болуы көзделеді. Адам есімдері, миллиондаған төл құжаттары, мекеме, ұйымдардың, жеке және заңды тұлғалардың аттарының орфографиялануы, емле ережесіне сәйкес болуы міндетті. Әрбір сөз белгілі бір орфографиялық принцип бойынша жазылуы керек, өйткені орфографиялық принциптер жазу жүйесі үшін аса маңызды. Әлемдік лингвистика бойынша бір ғана принципке негізделген жазу жоқ, алайда жазу тарихында бір ғана принциппен жазу дәстүрі болған. Тілдің ұлттық ерекшелігіне, сипатына байланысты орфографиялық принциптің бірнеше түрі таңдалып, сол бірнеше түрі жазба тілге қызмет етеді. Ал латын графикасына негізделген әліпби жүйесі бойынша емленің негізгі принциптерінің қызметі кеңейіп, түпнұсқа ұстанымен жазылып жүрген сөздердің жазылуы фонетика-фонематикалық қағидаға ауысуға тиіс. Өйткені латын графикасына көшудің негізгі мақсаты да кірме сөздерді қазақшаға икемдеп, қазақ тілінің заңдылығына бағындыру. Қазіргі қазақ орфографиясындағы принциптерді ереже мен негізгі орфографиялық принциптерді өзгерту, әрине, ұқыпты, саналы түрде ғылыми жақтан дәлелденген ұстанымдарға сәйкес негізделеді. Егер қолданыстағы орфографиялық қағида өте қолайлы, жатық, үдемелі болса, онда осы қағиданы дәлелдейтін дәйектерді, негіздерді нақтылап, соның ұстанымымен ережелер жасалды. Бұрынғы ережелер кирилшеге негізделгендіктен көп қателіктер болып келгені рас. Бүгінгі күнге дейін бір атаудың есімінің бірнеше нұсқада жазылып жүргендігі мәлім. Мысалы, Қожа Ахмет Иассауи – Яссауи – Ясауи; Баба түкті Шашты – Әзиз – Баба Түкті – Шәшті Әзиз; Дінмұхамед Қонаев – Дінмұхамет Қонаев тәрізді. Сондай-ақ тілімізге жат ь (жіңішкелік белгісі) Шарын каньоны т.б. атаулар бар, оны Шарын канийоны/канионы деп жазамыз ба, ойланатын шаруа немесе шет тілдік атаулар: Нью-Йорк – Ниу-Йорк, т.б. қазақ әдеби лексикасында ажыратушылық қасиетке ие ь (жуандық белгісі) бар сөздер жиі болмаса

да бар: съезд, объектив т.б. Осы тәрізді сөздерді біріздендіру үшін қалайда сөздіктер түзу алыдыңыз кезектегі мәселе. Қазір-дің өзінде Qazaq, Qazaqstan деп жазылған атауларды кез келгеніміз қиналмай-ақ оқи аламыз. Сондықтан да латын графикасын қабылдау еш қиындық тудырмайды деген пікірдеміз. Өз тіліміз, өз жазуымыз қалыптассын десек, латын әліпбиін ұрпағымыз-дың бойын сіңіруге әр қазақ ат салысуға тиіс.

Қорыта келгенде айтарымыз, латын графикасына негізделген жер-су, есім атауларын жазуды орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерін қазақ тілі емле ереже заңдылықтарын сақтай отырып қолға алу керек.

Бүгінгі қазақ тілінің емле ережелері, орфография, орфоэпия принциптері өз бастауын ұлы ғалым А.Байтұрсынұлы еңбектерінде көрсетілген заңдылықтармен жүйеленіп, қалыптастырылды. А.Байтұрсынұлы – ХХ ғ. басындағы қазақ тілінің жазу мәдениетінің негізін салушылардың басшы тұлғасы болса, ХХІ ғасырдағы жаңа латын әліпбиінің негізін қалаушылар – бүгінгі ғалым-тілшілер, жастар жалғастырушы – болашақ ұрпақ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»//Егемен Қазақстан, 2017 ж., 12 сәуір.
- [2] Жанұзақов Т. Қазақстанның жер-су атаулары. – Алматы, 2003. – 152 с.
- [3] Анар Фазылжанова «Интерфакс-Қазақстан» агенттігіне берген сұхбаты.

МРНТИ 16.21.61

Б.Б.Сейітова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
филология және көптілді білім беру институтының
2-курс магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан

МУҚАҒАЛИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДІНИ ТАНЫМ

Аннотация: Мақалада дін мен дәстүрдің байланысы қарастырылған. Мұқағали поэзиясының діндегіне айналған негізгі ұғымдарға танымдық талдау жасалады. Ақын танымындағы дүниелер мен діни ұғымдардың өзара байланысы тереңде жатқандығын дәлелдейді. Ақынның діни өлеңдеріндегі көркемдіктің шебер өрілгеніне талдау жасау арқылы көз жеткізеді.

Тірек сөздер: дін, дәстүр, рух, поэзия, Құран, сенім, ой, ұғым, концепт

Б.Б.Сейітова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Института филологии и полиязычного образования
Магистрант 2 курса, г. Алматы, Казахстан

РЕЛИГИОЗНОЕ ПОЗНАНИЕ В ТВОРЧЕСТВЕ МУКАГАЛИ

Аннотация: В статье рассматривается связь религии и традиции. Проводится познавательный анализ основных понятий, ставших основой поэзии Мукагали. Поэт глубоко и доказывает, что взаимосвязь религиозных понятий танымындағы вещи. В этом он убедился, проанализировав, как искусно переплетается художественность в религиозных стихах поэта.

Ключевые слова: религия, традиция, дух, поэзия, Коран, вера, мысль, концепция, концепт

B. B. Seitova

Abai Kazakh National Pedagogical University Institute of Philology
and Multilingual Education 2nd year Master's student,
Almaty, Kazakhstan

RELIGIOUS KNOWLEDGE IN THE WORKS OF MUKAGALI

Annotation The article deals with the relationship between religion and traditions. Analysis of poetry Mukagali basic concepts, cognitive, which became a stronghold. Indicates that the relationship between the concepts of the poet and religious concepts deepens. Convinces that art in religious verses of the poet-skillful weaving

Keywords: religion, tradition, spirit, poetry, Kuran, faith, thought, concept.

Дін мен дәстүрлі құндылықтардың байланысы терең тамырлы. Дін дегеніміз тек сенім жүйесі емес, ол – өмір сүру мәнері, моральдық нормалар, қарым-қатынас

әдебі, жақсы мен жаманды, адал мен арамды ажыратушы рухани қағидалар жүйесі. Бір сөзбен айтқанда дін – рухани мәдениет феномені, ол қоғамдағы кез келген феноменнен анағұрлымбай, маңызды және ықпалды. [1].

Әрбір ұлттың поэзиясы сол ұлттың ұлттық құндылықтарына негізделсе, ұлттық құндылық–тарих, таным, наным-сенім мен салт-дәстүрлерден құралады. Қазақ халқының дәстүрлі құндылықтарының бастауы Құраннан алынғанын және ата-бабаларымыздың ұстанымдары да осы шариғат заңдарына бағынғанын тарихымыздан танымыз. Осы бір құндылықтарымыздың әрбір заманда идеясы бір, тұлғасы бөлек жеткізіліп отырғанын да байқайаламыз. Ол – біздің әдебиетіміз бен мәдениетіміздегі әрбір тұлғаларамыздың шариғат сырын жете түсінгендігінің нышаны. XX ғасырдың мұзбалағы Мұқағали шығармаларындағы діни танымның көрініс беріп отыруы оның діннен хабары мол адам екендігін көрсетеді. Кеңес Одағының кезінде зерттеу мүмкін болмаған тікелей діни тұрғыдан жазған өлеңдерінен бөлек, осы танымда жазған, философиялық мәнге ие поэзиялары да біршама. Діни философиялық шығармалардың көрнектілегін Абаймен бастасақ, бүгінгі таңда Абайды зерттеуші ғалымдар, Абайдан бұрын Ибрахимды тануды айтады. Әрине, Құнанбайдай әке-ден туған Ибрахимнің атының өзі – тарих. Ендеше, қазақ әдебиетіндегі тағы бір белестерді бағындыра келген Мұқағалиді зерттемес бұрын Сүлейменнің ұлы Мұхамбетқалиді танып алуымыз керек. Иә, оның азан шақырып қойғанаты – Мұқамбетқали. Тектілікті туғаннан бастап дарытқан әкесі оның болашағынан үлкен үміт күткен секілді. Қазақта «Атына заты сай болғай» деген тілек бекерге болмас. Өйткені діни сенімімізде адамның аты оның болашақ тағдырына да ықпал етеді. Дінімізді өшірмек болған уақыттарда «Бір Алланың құлымын» деп ашық жазған Абайдан кейін Мұқамбетқали болды.

Құдайдың құлымынмен – мұсылманмын,
Денемде түйірі жоқ арам қанның,
Ақиқатын аңсаймын ақ арманның.
Мекенім – Нилдария, Меккем менің,
Келеді мәңгілікке мекендегім.
Дариға-ай Зұлпыһарды ерттеп мініп,
Көрмеген мекеніме кетер ме едім!
Семсерін Әзірет Әлі ескек жасап,
Жерорта теңізінен өтер ме едім?!
Қаны аққан қайран менің мұсылманым,
Осы ма екі ортада қысылғаның...
Бірігіндер, әлемнің мұсылманы,

Құрбан болсын Құдайың үшін жаның! [2] – деген жолдары ақынның діни хәл үстінде тұрған замандағы идеологияға қарсы ойын бүкпесіз жеткізіп, арман-тілегін діни таныммен көркемдегені, өзінің дінін биік қойғандығын аңғартады. Тағы бір өлеңінде:

Алла – ақиқат.
Аллаға сеніп өтем,
Адалдық пен ақиқат серігі екен.
Адаспаймын, Аллама сеніп өтем,
Арамдыққа баспаймын – жолы бөтен!

Ислам дініндегі ілімдердің біріншісі – сенім. Яғни, Алланың ақиқат екендігіне, періштелерге, Алладан келген кітаптарға, пайғамбарларға және ахирет күніне сенім, өлімнен кейін өмірдің, жақсылық пен жамандық бар екендігіне сенім. Бұл

Жүрек – жүн, ойым – опат, жанды жүйем,

Я, Алла! Жаратушы жалғыз Ием! [4]» – Алланың *قَلْبًا خَالِصًا* Әл-Халиқ, *عُرْبَانًا* Әл-Бари, яғни жаратушы, жоқтан бар жасаушы деген сипаттарын ашқан. Адам бойында Алла берген түрлі сезімдер алмасып отыруы мүмкін. Ұлттық танымыздағы сөздерге қарасақ та ең соңғы межесінде, адам адамнан көмек болмайтынын ұғынып қалатын кездер болады. Сондай кезде, «медет бер, Аллам», «жәрдем бер», «демей гөр» дегенді көп қолданады. Бұл тіркестерді, күнделікті үлкендердің аузынан де естиміз, әдебиетіміздегі прозалық немесе поэзиялық шығармалардан да көріп қалып жатамыз. Мұның себебі неде болуы мүмкін? Өйткені, адам жүрегі жаратылған кезде Аллаға бағынышты, таза болды. Сол себепті, ол өзі басында ненен жаратылған болса, әрбір сәтінде соны іздейтіні және содан тыныштық табатыны ақиқат. Баланың анасын іздеуі секілді, мүмкін одан да биік. Мұқағалидің поэзиясында осы құбылыс айшықты түрде берілген.

«Жаратушы, жалғыз Ием, қуат бер.

Азабымды-тозағымды жеңейін.

Жаратушы, жалғыз Ием шуақ бер,

Өзіме де, өзгеге де төгейін[5].» – осы секілді ақын шығармашылығында танымдық тұрғыдан биік өлеңдер өте көп. Сыршыл лирикаға толы және ұғымдары тым жоғары. Күнделікті адам жанында болып жататын құбылыстарды көркем бейнелей алған ақын поэзиясының тағы бір артықшылығы мағыналық байланыс. Яғни, тармақтар арасында тығыз байланыс орнаған. Бұл шеберлігін, мысалы, жоғарыдағы өлең тармақтарын төменнен жоғарыға қарай арқылы дәлелдесек болады.

«Өзіме де, өзгеге де төгейін

Жаратушы, жалғыз Ием шуақ бер

Азабымды-тозағымды жеңейін

Жаратушы, жалғыз Ием, қуат бер»

Көріп тұрғанымыздай, біз ақын өлеңдеріндегі тармақтардың орынын алмастырдық, дегенмен, мағына жойылмады. Авторлық шеберлігін әрбір өлеңінде көрініс тауып отыратын ақынның әр шығармашылығында ой анық. Ой анық болған соң мағыналық байланыс тығыз түрде жасалған, үзілмейді. Яғни, өзімен егіз деп есептейтін поэзияларының әрбір тармағы бір-бірімен егіз. Тағы бір мысал келтірсек:

«Мына дүние әділдіктен жаралған,

Өз орнында: жер де, күн де, тау, орман.

Бір-бірінен қуат алған, нәр алған,

Мына дүние әділдіктен жаралған.

Күн барады әділдігін арқалап,

Әділдігін бөлеп жатыр шартарап.

Әділдік деп жүргеніміз біздердің –

Бар ғаламға, әлемге ортақ салтанат[6].»

Енді осы өлеңді төменнен жоғарыға қарай оқып көрсек:

Бар ғаламға, әлемге ортақ салтанат.

Әділдік деп жүргеніміз біздердің

Әділдігін бөлеп жатыр шартарап

Күн барады әділдігін арқалап,

Мына дүние әділдіктен жаралған.

Бір-бірінен қуат алған, нәр алған,

Өз орнында: жер де, күн де, тау, орман.

Мына дүние әділдіктен жаралған.

Әділдіктен жаралған дегені – Алланың **عَدْلًا** Әл-Ғадилу сипатында жаратылдық дегенінің, ал, күннің, жердің, таудың, орманның өз орынында тұрғандығы – әділдіктің жердегі көрінісі. Сонымен қатар, **رُحْمًا** Әз-Заһир – Анық, Көзге көрініп тұрушы. Ол Өзін аяттары (күн, ай, жұлдыз т.б.) арқылы бар екенін анық көрсетіп тұрады.

«Әділдік деп жүргеніміз біздердің

Бар ғаламға, әлемге ортақ салтанат» – деген жолдарында ақын өзі айтып тұрған «Әділдіктің» түсіндірмесін беріп кеткендей көрінеді. Бір ұлтқа немесе бір халыққа ортақ салтанат деп тұрған жоқ, бар әлемге ортақ деп есептеуінің де өзіндік мәні бар.

Қ.Жұмалиевтің пікірінше: «Көркем әдебиеттің образ жасаудағы құралы – сөз. Тіл қорынан сөздердің ең керектісін тандап, талдап ала білудің және олардың сөйлемнің құрамында шебер қиоластырудың арқасында жазушылар адам ойының түюі мен сезім түйсігінің әр алуан құбылысын суреттеп бере алады»[7]. Бұл – оны көркем өнердің ішінде өмірді әрі толық, әрі кең суреттейтін сегіз қырлы және халыққа көп тарайтын түрі ететін шарттың бірі» -дейді. «Салтанат» сөзіне мағына-лас сөз «мән» деп алмастырар болсақ,

«Бар ғаламға, әлемге ортақ мән– Әділдік» болар еді де, бұл жердегі «Әділдік» Алланың көркем есімдерінің бірі десек,

«Бар ғаламға, әлемге ортақ мән– Алла». Сонда талдау барысында ақын поэзиясының да негізгі мәнін анықтадық дер едік. Бұған қатысты, әр түрлі қарсы пікірлер болу да мүмкін. Бірақ, жіті мән беріп қараған адамға ақын өлеңдеріндегі өзара үйлесім беріп тұрған сөздердің негізгі мағынасын, жалпы ақын шығармашылығындағы негізгі танымды анықтау қиынға соға қоймады. Ақын поэзиясының өміршеңдігі – адамдар күнделікті қиын қабылдайтын танымды «тілге жеңіл, жүрекке жылы» етіп жеткізіп беруінде деп қорытынды жасасақ та болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962
- [2] Мақатаев М. Жүрек арызы. – Алматы, 2010
- [3] Ғазали Абу Хамид. Маарижул-Қудус фи мадариж марифа ан-нафс. – Бейрут: Дарул афақ джадид, 1975.
- [4] Мақатаев М. Шығармалар. – Т. IV. – Алматы, «Жалын», 2013.
- [5] Мақатаев М. Шығармалар. – Т. I. – Алматы, «Жалын», 2013.
- [6] Мақатаев М. Шығармалар. – Т. II. – Алматы, «Жалын», 2013.
- [7] Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1938

Н.Т. Бармешова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ономастика бөлімінің
кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫН ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ЖАЗУДА ҚАЗАҚЫЛАНДЫРУ КЕРЕК ПЕ?

Аннотация: Қазақ елді мекен атауларында орыс тілді географиялық атаулар көптеп кездеседі. Бұл атауларды латын әліпбиі негізінде қазақ тілінде таңбалауға байланысты атауларды автоматты конверттрлеуде көптеген мәселелердің кездесетіні жайлы айтылады.

Тірек сөздер: ономастика, географиялық атаулар, топонимика, латын графикасы.

Н.Т. Бармешова

Младший научный сотрудник отдела ономастики Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, г. Алматы, Казахстан

НУЖНО ЛИ ПРИ ЛАТИНИЗАЦИИ ПРИСПОСАБЛИВАТЬ РУССКОЯЗЫЧНЫЕ ТОПОНИМЫ К КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ?

Аннотация: Существует много русскоязычных географических названий в населенных пунктах Казахстана. Эти имена говорят о множестве проблем в автоматическом преобразовании имен, связанных с переходом казахский язык на основе латинской графики.

Ключевые слова: ономастика, географические названия, топонимика, латинская графика.

N. T. Barmeshova

IS IT NECESSARY TO ADAPT RUSSIAN-LANGUAGE TOPONYMS TO THE KAZAKH LANGUAGE DURING LATINIZATION?

Annotation. There are many Russian-language place names in settlements of Kazakhstan. These names speak of a multitude of problems in the automatic conversion of names associated with the transition of the Kazakh language based on the Latin script.

Key words: onomastics, place names, toponymy, Latin graphics.

Кез-келген азамат пен мемлекет үшін тоқтамайтын күрес бар. Ол – мемлекеттің тұтастығы, ұлттық қауіпсіздік, өскелең ұрпақтың жарқын келешегі, тіл, діл, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып, ұлттық сан-сезімді қалыптастыру сияқты бабадан балаға мирас болатын ұлттық құндылықтарды қорғау. Бұл ретте ұлттық сана-сезімге қатысты мәселенің бір тармағы тілдің дамуына үлес қосар көнерген жер-су, елді-мекендер мен нысандардың атауларын жаңартып, тарихи атауларын қайтару жұмыстары

болып табылады. Еліміз егемендік алып, еңсемізді тіктегенімізге ширек ғасырдан асты. Осы кезеңде «қазақ» деген ұлт, «Қазақстан» деген ел бар екендігін бүкіл әлем мойындады. Бұл жетістіктер Елбасымыздың салиқалы саясатының оң нәтижесі. Кешегі тоталитарлық саясат тұсында ел-жұртымыздың тарихы, жер-су атаулары халықпен санаспай жаппай өзгертілгені баршамызға мәлім.

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар еліміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» деген еді. Демек, Елбасының аталған бағдарламалық мақаласы аясында жасалатын негізгі шаруаның бірі – ономастика мәселесі. Жер-су атаулары, ғылыми тілде «топонимика» деп аталады. Бұл грек сөзі. Қазақшаға аударсақ «мекен немесе орын атауы» деген мағынаға лайық. Қазақ халқының атам заманнан орнығып, өмір сүріп жатқан жерінің – өзен, көл, тау, қырат секілді жер бедеріне меншіктелген атаулардың да мыңдап саналатыны мәлім. Ертеде өткен ата-бабаларымыз солардың әрқайсысына ат қойып, айдар тағу жағынан жай ұқыпты ғана емес, шебер де тапқыр болғандығын байқаймыз.

Десекте туған жеріміздің жер-су атаулары орысшаланып, еліміздің салт-санасымен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын атаулар қойылып кеткен еді. Мәселен: *Тасзаемка, Юбилейное, Рыбопитомник, Красная Заря, Зверохозяйство, Восточный, Матросово, Мирное, Молодежный, Родина, Целинное, Лисаков, Большой Чураков, Новониколаев, Воробьев, Докучаев Силантьев, Бирюков, Горняк, Степняк* т.б. аудан орталығы, ауыл аттары, тіпті облыс аттары Павлодар, Петропавл әлі де орысша атаулардан арылар емес.

Қазақстан Республикасындағы географиялық атаулардың мемлекеттік каталогынан аудан, ауыл, қала, кент, тау, көл, өзен, шатқал, төбешік т.б. атауларды кирил әліпбиінен латын графикасы негізінде транслитерациялау жұмыстары жүргізілуде.

Ономаст ғалым Қ.Рысбергenniң: «Еліміздегі жүз мыңдаған қазақ тіліндегі елді мекен, ауылдық округ, өзен, көл, тау, төбе, шатқал т.б. географиялық нысана атауларын латын графикасы негізінде жаңа әліпбиде жазу қиындық туғызбайтындығын айту керек. Өйткені жаңа әліпбиде қазақ тіліне тән төл дыбыстардың баламасы, графикалық таңбалық жүйесі еш қиындықсыз транслитерацияланады. Мұнда қиындық тудыратын Қазақстан жеріндегі жүз мыңдаған орыс тіліндегі географиялық атаулар мен елді мекен, ауыл, село атауларын жаңа әліпбиде адекватты түрде топонимдік атаудың тілдік, мекенжайлық, семантикалық сәйкесімділігін жоғалтпай жазу болып тұр» [1] деген еді.

Елімізде кеңестік кезеңнен қалып кеткен жер-су атаулары жетерлік дедік. Әсіресе, мұндай атаулар еліміздің солтүстік өңірлерінде әлі күнге дейін сіресіп тұр. Енді сол, кеңестік заманнан қалған орыс тіліндегі географиялық атауларды латын графикалы әліпбиде таңбалау қажет. Кирил әліпбиіндегі 42 әріп қазіргі латын графикасына негізделген жаңа әліпбиде 32 әріпке қысқарған. Оның ішінде кирил әліпбиіндегі Ёё, Цц, Щщ, Ъ, ъ, Ээ, Юю, Яя әріптері таңбаланбаған. Осы таңбалармен кездесетін елімізде көптеген географиялық атаулар бар. Кирил қарпіндегі атауларды қазіргі латын графикасы негізіндегі автоматты конвертер жүзеге асырады.

А.Жаңабекованың: «Кирилл қарпіндегі мәтіндерді латын қарпіне автоматты аударым жасайтын конвертерлер әріптің орнына әріпті ауыстыра салмайды. Егер олай етсек, қаншама көлемді әдебиеттеріміз емле ережелері ескерілмеген қате орфограммаланады. Қазіргі интернет сайттарында жүрген конвертер бағдарламаларының көпшілігі осылай емле ережелері ескерілмей жасалған деуге болады» [2]. Осыған байланысты орыс тілінен енген ь жіңішкелік белгісімен келетін географиялық атауларды конвертерлейтін болсақ, мынадай мәселелерге тап боламыз:

Альянс ауыл	Aláns aýyl
Воробьев ауыл	Vorobev aýyl
Силантьев ауылдық округ	Silantev aýyldyq okrýg
Лвов ауыл	Lvov aýyl
Горький ауылдық округ	Gorkı aýyldyq okrýg
Терентьев ауыл	Terentev aýyl
Ксеньев ауыл	Ksenev aýyl

Жіңішкелік белгісі ь латын қаріпті қазақ мәтіндерінде таңбаланбайды, ал айтылуында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Мысалы: *Aláns*, *Lvov*, *Ksenev* т.б. атауларын кирилл әліпбиіне ретранслитерацияланғанда: Аләнс, Лвов, Ксенев болып бұрмаланып айтылады. Сондықтан орыс тілінен енген жалқы есімдерді жазылу үлгісіне сай, тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне икемдеп *Alians*, *Ivov*, *Kseniev* деп таңбалайтын болсақ, визуалды қабылдауға да, айтуға да жеңіл болар еді.

«Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінің» §83. *я* әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында, дауысты дыбыстан кейін, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін *ia* әріп тіркесі арқылы: *iaǵni*, *qoian*; *Ialta*; *soia*, *ideaia*; *giperiadro*, *sýbiadro*; *alians*, *koniak*, ал дауыссыз дыбыстан кейін *a* арқылы таңбаланады: *akýmýlátor*; *mýláj*, *zarád*, *kalkýlátor*. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады [3].

Я әрпі қазақ тілінің емле ережесі бойынша дауысты дыбыстан кейін *ia* қосарлы екі әріппен таңбаланады:

Красная Пресня ауыл	Krasnaia Presná aýyl
Маяк ауылдық округ	Maiaak aýyldyq okrýg
Русская Ивановка ауыл	Rýsskaia Ivanovka aýyl
Молодецкая ауылдық әкімшілік	Molodeskaia aýyldyq ákimshilik
Первое Мая ауыл	Pervoe Maia aýyl
Первое Мая ауыл	Pervoe Maia aýyl
Маяковский ауылдық округ	Maiakovski aýyldyq okrýg

Я дыбысы дауыссыз дыбыстан кейін латын қарпінде *á* дыбысымен таңбаланады:

Красная Заря ауыл	Krasnaia Zará
Горняк ауыл	Gornák aýyl
Октябрь ауыл	Oktábr aýyl
Святославка ауыл	Svátoslavka aýyl
Славянка ауыл	Slavánka aýyl
Гурьянов ауыл	Gúránov aýyl
Черняев ауылдық округ	Chernáev aýyldyq okrýg
Тимирязев ауылдық округ	Timirázev aýyldyq okrýg
Костряков ауылдық округ	Kostrákov aýyldyq okrýg

Я әрпі дауыссыз дыбыстан кейін келсе, автоматты конвертерде қазақ тіліндегі

жіңішке ә дыбысына айналады: *Krasnaia Zará, Gýránov, Kostrákov, Chernáev, Svátoslavka, Slavánka*. Дауыссыз дыбыстан кейін келген я дыбысын жалпы есімдерде қазақтың төл ә әрпіне алмастыра алғанымызбен, бұл жалқы есімдердің ішкі заңдылығына бағына бермейді, сондықтан жалқы есімдерде сөз ортасында, сөз соңында дауыссыздан кейін келетін я әрпінің баламасын да қосарлы иа екі әріп тіркесімен берген жөн деп есептейміз. Мәселен: *Krasnaia Zaria, Gýrianov, Kostriakov, Cherniaev, Sviatoslavka, Slavianka*. Сондай-ақ қазақ тіліндегі ә, е, ө, ү, і жіңішке дауысты дыбыстарының қатысына қарай алдыңғы немесе соңғы буындары да бірыңғай жіңішке болып айтылуы тиіс. Жоғарыда айтылып кеткен *Oktábr, Gornák* буын үндестік заңы бойынша *Óktábr, Górnák* болып жазылуы тиіс деп ойлаймыз. Бұл атауларды латын графикасында жазудың өзіндік ерекшеліктері бар деп есептейміз.

Сөз басында ю әрпінен келетін атауларда латын графикасындағы қосарлы іу таңбалануы:

Юго-Восток ауыл	Íygo-Vostok aýyl
Юбилейное ауыл	Íybileinoe aýyl
Юльев ауыл	Íylev aýyl

Ю дыбысы дауыссыз дыбыстан кейін келсе автоматты конвертерде і қарпімен таңбаланған:

Милютин ауылдық округ	Milútin aýyldyq okrýg
Люблин ауылдық округ	Lúblin aýyldyq okrýg
Нелюбин ауылдық округ	Nelúbin aýyldyq okrýg
Конюхов ауылдық округ	Konúhov aýyldyq okrýg
Тюменка ауыл	Túmenka aýyl
Нелюбин ауылдық округ	Nelúbin aýyldyq okrýg
Бирюков ауыл	Birúkov aýyl

Осы *Milútin, Lúblin, Konúhov, Túmenka* сынды атауларды кирил әліпбиіне ре-транслитерацияланғанда: Милүтин, Конүхов, Түменка болып бұрмаланады. Ономастикалық атауларды жоғарыдағы заңдылық бойынша жазу, бірізділікке алып келмейді. Сондықтан дауыссыз дыбыстан кейін ю әрпімен келетін жалқы есімдерді іу дыбыстық тіркесімен таңбалаған жөн санаймыз. Сонда *Milútin, Lúblin, Konúhov, Túmenka* деп таңбалау ономастикалық атауларды беруде бұрмалаушылықтарды болдырмайды. Қ.Рысбергenniң мына сөзіне тоқтала кетсек: «Сонымен қатар таяу жылдарда шеттілдік географиялық атауларды, дүниежүзі саяси картасындағы мемлекет, астана, өзге де атауларды жаңа қазақ әліпбиі негізінде таңбалау іс-шараларын қолға аламыз. Жаңа әліпби негізінде транслитерациялағанда алдымыздан көптеген ғылыми-теориялық мәселелер туындайтындығы белгілі. Өзге тілдегі атауларды екінші бір тілдің таңбалық жүйесімен дәлме-дәл беру мүмкін бола бермейді, негізінен, оған қабылдаушы тілдің фонема-графикалық ресурстары жеткіліксіз болады» [1]. Орыс тілінен енген географиялық атауларды қазақ латын әліпбиінде таңбалау алдағы уақытта күрделі мәселелерді тудыраы хақ.

Жалпы, тарихи атауларды қайтару, атауларды қазақша қою туралы мәселе тәуелсіздік алған жылдардан бері келеді. Ел, жер тарихына еш қисынсыз атаулардың біразынан арылу қажет деп санаймыз. Ендігі кезекте осы бағыттағы жұмыстарды жетілдіре түсу мақсаты тұр.

Қазір жалпылама ұрандардың уақыты емес, мәселелердің нақты шешімін табуға күш салатын кезең. Сондықтан жер-судың байырғы атауларын қайтаруды жалпы-халықтық мүддеге айналдыру қажет. Оны орысшадан қазақшаға емес, мемлекеттік тілге аудару деп түсінетін кез келді. Иә, елімізде кешегі Кеңестік заманнан қалған

атауларды бірте-бірте өзгертуге тиіспіз. Өйткені өсіп келе жатқан ұрпақ бар. Олар қай атаудың тарихымен тәрбиеленбек?

Ең маңыздысы, бүгінгі қазаққа керегі – ұлттық құндылықтарды ұмытпау. Жаһандану дәуірі бүгін бізге дамудың сан үлгісін ұсынып жатыр. Соған орай, қоғамда еліктеу де ерекше байқалады. Жақсыдан өнеге алған жөн. Десек те, өзімізге лайықтысын, қажеттісін іріктеген дұрыс. Бұл – қазақ сияқты өркениет көшіне енді азат ел болып қосылған халық үшін аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Рысберген Қ. Географиялық атауларды латын графикасында жазу мәселесі. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, – Хабаршы, «Филология ғылымдары» сериясы №1, 2019 ж.

[2] Жаңабекова А.Ә., Қойбағаров Қ. Кирилл қарпіндегі мәтіндерді латынға көшіргенде нені ескеру керек? Ана тілі газеті, 15.03.2019.

[3] Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелері. БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірледі. 2018 ж.

[4] Жанұзақ Т. Қазақстан Республикасы әкімшілік-аумақтық бірліктер атаулары, – Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2017 ж.

[5] Жұмабаев Ж. Жаңа емле бойынша шетелдік сөздерді қалай жазамыз? Егемен Қазақстан газеті, 22 мамыр, 2019 ж.

МРНТИ 16.21.27

Д.М.Пашан

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖИЛІК СӨЗДІК ТІЛ ҮЙРЕТУДІ ОҢАЙЛАТАДЫ

Аннотация. Мақалада әрбір тілдегі жиі қолданылатын сөздерді үйрену арқылы тілді жылдам үйренуге болатындығы туралы жазылды.

Тірек сөздер: жиілік сөздік, тіл үйрену, сөздер жиілігі.

Д.М.Пашан

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова
старший научный сотрудник, кандидат филологических наук
г. Алматы, Казахстан

ЧАСТОТНЫЙ СЛОВАРЬ УПРОЩАЕТ ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА.

Аннотация. В статье было написано, что вы можете быстро выучить язык, изучая часто используемые слова на каждом языке.

Ключевые слова: частотный словарь, изучение языка, частота слов.

D.M.Pashan

A. Baitursynov Institute of Linguistics
Senior Researcher, Candidate of Philological Sciences
Almaty, Kazakhstan

FREQUENCY DICTIONARY MAKES LANGUAGE LEARNING EASIER.

Annotation. It was written in the article that you can quickly learn a language by studying frequently used words in each language.

Keywords: frequency dictionary, language learning, word frequency.

Кез-келген адам тіл үйрену барысында сол тілде жиі қолданылатын сөздерді үйренуге тырысады. Себебі жиі қолданылатын сөздер тілдік қабаттың көп бөлігінде қолданылады. Қазіргі таңда ағылшын тілінің қолданыс аясы кең екенін білеміз. Әрбір екінші адам ағылшын тілін үйренгісі келеді.

Сонымен сіз ағылшын тілін үйренуге кірістіңіз делік. Егер сіздің мақсатыңыз – ауызекі сөйлеу мен жазбаша дағдыларды меңгеру болса, онда сізге көмектесетін жиі қолданылатын ағылшын сөздері бар. Бір істі бастаған кезде, оңтайлы жолын тапқан адам өз мақтасына жылдам жететіні белгілі. Ағылшын тілінің жиі қолданылатын сөздерін үйрену арқылы сіз өз мақсатыңызға тез жетесіз.

Интернет бетін ашып қалсаңыз «ағылшын тілінің жиі қолданыллатын алғашқы жүз сөзі» деген ақпаратты көп кездестіріңіз анық.

Дәл осы әдісті тек ағылшын тілін үйренуде емес, басқа тілдерді үйренуде де басшылыққа алуға болады.

Интернет бетін ашып «Қазақ тіліндегі жиі қолданылатын сөздер» деп іздеп көрдік, шыны керек 1 ғана ақпарат таптық. bilimraz.kz сайтында «Қазақ тіліндегі ең жиі қолданылатын 100 сөз» айдарымен берілген мәлімет бар екен.

«Әрбір тіл үйренуші осы сөздерді күнде естіп, көріп, оқып жүргені сөзсіз. Әркім жиі қолданатын сөздерінің өз тізімін жасай алады» - деп келеді де, 2012 жылдың қыркүйегінде Алматы қаласында өткен TEDxAlmaty іс-шарасында Рауан Кенжеханұлының сөйлеген сөзінде келтірілген сөздерді ұсынады және де қазақ тілдің меңгерудегі қадамдарыңызды осы сөздерді қайталаумен бастаңыз – деп кеңес ұсынған екен. Ол сөздердің реті былай: *мен, сен, ол, біз, олар, сәлем достар, қал қалай?, алға, қайда? Алматы қаласы, Абай көшесі, бірінші үй, мектеп, дүкен, шапшараз, асхана, қош келдіңіздер!, дастархан, азық-түлік, нан, су, сүт, айран, шай, жаман емес, ет, сорпа* т.б. сөздер берілген екен.

Енді бұл мәліметке қарап, жеке бір адамның қоғамдық ортасы мен әулеттік жағдайына қарай сөз қолданысы деп қарауға болады. Яғни, бұл мәліметтің ешбір ғылыми негізі жоқ, қарапайым пікір деп айта аламыз.

Ал енді 2016 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің тапсырмасы бойынша «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» дайындалды. Дайындаған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұжымы. Бір адамның қолынан келмейтін, үлкен бір ұжым даярлаған ғылыми негізді еңбек. 7 миллионнан астам сөзқолданысы бар мәтіндік (тілдік) база негізінде жасалған «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» – мемлекеттік тілді оқытуда, әсіресе оқулықтарды, оқу құралдары, оқу сөздіктерін, тілдік (лексикалық, грамматикалық) минимумдарды жасауда бірден-бір қажетті құрал.

«Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» 3 түрлі типте әзірленіп, 7 түрге топтастырылған 61 түрленім бойынша ұсынылған. Сөздіктер үш типте жасалған: «Әліпбилі-жиілік сөздік» – сөздер бірінші әріптен бастап соңғы әріпке дейін қатаң әліпби тәртібімен орналасады. «Жиілікті-әліпбилі сөздік» – сөздердің мәтіндегі кездесу жиілігінің кему ретімен орналасып, ал бірдей жиілікті сөздер қатаң әліпби тәртібімен орналасады. «Керіәліпбилі-жиілік сөздікте» – керісінше сөздер соңғы әріпнен бастап алғашқы әріпіне қарай қатаң әліпби тәртібімен орналасады.

Енді осы сөздіктері барлық стильдер бойынша ең жиі қолданылатын «Жалпы жиілікті-әліпбилі сөздікте» берілген сөздерді алып қаралық. Мысалы:

1	бол/ет	26	қандай/ес	51	көр/ет	76	бас/зт
2	ол/ес	27	екен/ет	52	жұмыс/зт	77	қала/зт
3	мен/шл	28	біз/ес	53	екі/са	78	білдір/ет
4	де/ет	29	сол/ес	54	өлең/зт	79	өмір/зт
5	ал/ет	30	жер/зт	55	еңбек/зт	80	республика/зт
6	бер/ет	31	тіл/зт	56	бар/мд	81	немесе/шл
7	және/шл	32	ет/ет	57	қарай/шл	82	ие/зт
8	кел/ет	33	бала/зт	58	көп/сн	83	түр/зт
9	де/шл	34	ғана/шл	59	бойынша/шл	84	зертте/ет
10	бұл/ес	35	күн/зт	60	көз/зт	85	тапсырма/зт
11	да/шл	36	емес/ет	61	шық/ет	86	тиіс/мд
12	жыл/зт	37	жүр/ет	62	әйел/зт	87	өт/ет

13	бір/ес	38	халық/зт	63	мен/ес	88	іш/зт
14	өз/ес	39	еді/ет	64	басқа/сн	89	ен/үс
15	тұр/ет	40	қал/ет	65	кез/зт	90	мемлекет/зт
16	сөз/зт	41	бар/ет	66	дейін/шл	91	егер/шл
17	осы/ес	42	жоқ/мд	67	үй/зт	92	мәселе/зт
18	адам/зт	43	жаса/ет	68	қара/ет	93	өзі/ес
19	қазақ/зт	44	сен/ес	69	көрсет/ет	94	бәрі/ес
20	айт/ет	45	не/шл	70	жол/зт	95	қатыс/ет
21	білім/зт	46	бір/са	71	қызмет/зт	96	іс/зт
22	үшін/шл	47	бірақ/шл	72	қол/зт	97	түс/ет
23	кет/ет	48	ұлттық/сн	73	оқы/ет	98	отбасы/зт
24	ел/зт	49	керек/мд	74	сонымен/ес	99	жаңа/сн
25	отыр/ет	50	жат/ет	75	деңгей/зт	100	баста/ет

Ал енді қазақ тіліндегі жиі қолданылатын алғашқы 100-ке енетін сөздердің ішінде басым бөлігі зат есім, етістік, шылау мен есімдіктер екен. Зат есім – 34 рет, етістік – 29 рет, шылау – 14 рет, есімдік – 13 рет, модаль сөздер – 4 рет, сын есім – 4 рет, сан есім – 2 рет қолданылған.

Сонда қазақ тілінің негізгі сөздік қорын зат есімдер құрайды, бірақ алғашқы ондықта зат есімдер жоқ екен. Алғашқы ондыққа енетін негізгі сөздердің басым бөлігі етістіктер, яғни «өмір – қозғалыс» демекші, қимыл-әрекеттің атаулары басым екендігін көреміз.

Есімдіктердің ішінде «ол, бұл» есімдіктері алғашқы ондықта тұр, ал «біз» есімдігі 23-ші орында тұр. «Мен» есімдігі 63-ші орында тұр екен. Еуропалық санада жеке индивид ретінде «мен» есімдігі алдыңғы санатта тұрса, қазақ халқының философиясында «мен» ұғымы емес, «біз» деген ұжымдық, көптік ұғым жоғары тұратындығын байқаймыз.

Қазақтар «сөз», «адам», «қазақ», «білім», «ел» сөздері жиі қолданады екен. Бұдан ұлттың танымдық философиясында сөздің құдіретті, адамның құнды, ұлттың дәрежесі биік, білімнің қадірі мен елдің жайы маңызды екендігін аңғарамыз. Қазіргі таңдағы қазақ ұлты үшін маңызды болып табылатын жайттар, халықтың ойлау барысын бейнелейтін сөздер тілден көрініс тауып отырады сөзсіз.

Қорыта келгенде басқа ұлт өкілдеріне арналған қазақ тілі оқулықтарын жазуда және қазақ тілін үйренуде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұжымы дайындағын «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» құнды еңбек. Оны қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету барысында қолдану арқылы көп артықшылық табарымыз анық!

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Жүнісбек Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы қаласы, Қазақстан

Базарбаева З.М. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы қаласы, Қазақстан

Момынова Б.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы қаласы, Қазақстан

Гурбанлы И.М. – Национальная Академия Наук Азербайджана Большой научный работник Университет Хазар, доктор философии по филологическим наукам. Баку. gurbanovailahe@gmail.com

Bakhshiyeva T.L. – Doctor of philological sciences Azerbaijan Republic, Baku Institute of Linguistics named after Nasimi

Бекмамбетова З.Ж. – «Тұран» университеті, «Журналистика және аударма ісі» кафедрасы ф.ғ.к., доцент. Алматы қаласы, Қазақстан

Түлекова Г.Х. – «Тұран» университеті «Журналистика және аударма ісі» кафедрасы ф.ғ.к., доцент. Алматы қаласы, Қазақстан

Төлегенов Т.Қ. – «Тұран» университетінің доценті, ф.ғ.к., Алматы қаласы, Қазақстан

Жаңабекова А.Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты филология ғылымдарының докторы. Алматы қаласы, Қазақстан

Қаршығаева А.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Айдарбек Қ.Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.д., доцент

Азбергенова А.О. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология бөлімінің аға лаборанты

Аманбаева А.Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері ф.ғ.к.

Жұмабаева Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері ф.ғ.к.

Сейітбекова А. – Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының Әдістеме басқармасының басшысы, филология ғылымдарының кандидаты

Абитжанова Ж.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Көбденова Г.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Садырбаева З.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

Сейітова Б.Б. – Абай ағындағы Қазақ ұлттық педогогикалық университеті филология және көптілді білім беру институтының 2-курс магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан

Бармешова Н.Т. – А.Байтұрсынұлы ағындағы Тіл білімі институты Ономастика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

Пашан Д.М. – А.Байтұрсынұлы ағындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қаласы, Қазақстан

МАЗМҰНЫ

Жүнісбек Ә. Ortak türk latin alfabesi hakkında	3
Базарбаева З.М. Дыбыс, фонема, әріп ұғымдарының ара-қатынасы.....	13
Момынова Б.Қ. Рухани жаңғыру: когнитивтік лингвистика және концептуалдану үдерісінің маңызы	18
Гурбанлы И.М. Сравнение фонетических особенностей современных говоров племени гаджалы.....	28
Bakhshiyeva T.L. Person names in azerbaijani	34
Evkurgan M. Bilimsel bilgilerdeki dilsel psikolojinin kuramları.....	38
Бекмамбетова З.Ж. Паремииологические сочетания в контексте других устойчивых выражений.....	43
Түлекова Г.Х. Қазіргі қазақ тіліндегі етістікті сөз тіркестерінің грамматикалық құрылымыдары жайында.....	48
Төлегенов Т.Қ. Қазақ тілін ойын түрінде үйрену.....	56
Жаңабекова А.Ә., Қаршығаева А.А. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы фонетикалық белгіленімдер әзірлемесі.....	60
Айдарбек Қ.Ж., Азбергенава А.О. Жалпы терминографияның кейбір мәселелері.....	65
Аманбаева А.Ж. Латын графикасына негізделген қазақ жазуындағы орфоэпиялық норма мәселелері.....	71
Жұмабаева Ж. Қазақ тіліндегі ерін үндесімінің ауызша сөздегі көрінісі.....	75
Сейітбекова А. Жаңа әліпби негізінде жазба ескерткіштер мәтіндерін транскрипциялау мәселесі.....	80
Абитжанова Ж.А. Қазақ жазба лексикасы (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары негізінде).....	84
Көбденова Г.Б. «Дала уәлаяты» газетіндегі ескі кітаби сөздер.....	91
Садырбаева З.Б. Қазақ топонимдерінің латын графикасында жазу мәселелері.....	96
Сейітова Б.Б. Мұқағали шығармашылығындағы діни таным.....	100
Бармешова Н.Т. Орыс тіліндегі жер-су атауларын латын графикасында жазуда қазақыландыру керек пе?.....	105
Пашан Д.М. Жиілік сөздік тіл үйретуді оңайлатады.....	110
Біздің авторлар	115

Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 841

Теруге берілді 13.02.2019. Басуға қол қойылды 26.03.2019.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 7,25
Есепке алынатын баспа табағы 7,00
Таралымы 200. Тапсырыс №36.

Редакцияның мекенжайы:

050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БЖҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:

050010. Алматы, ул.Құрманғазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61